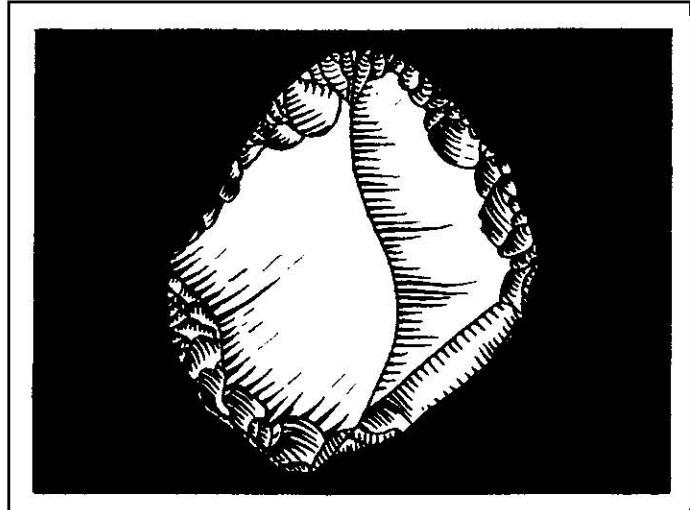

АРХЕОЛОГІЯ

58*1987

В сборнике помещены статьи по вопросам древней истории и археологии, публикации и сообщения о новых открытиях на территории УССР, материалы об охране памятников истории и культуры.

Для археологов, историков, краеведов, преподавателей, студентов исторических факультетов.

У збірнику вміщено статті з питань стародавньої історії та археології, публікації та повідомлення про нові відкриття на території УРСР, матеріали про охорону пам'яток історії та культури.

Для археологів, істориків, краєзнавців, викладачів, студентів історичних факультетів.

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

I. I. Артеменко (відповідальний редактор), *B. D. Баран*,
C. M. Бібіков, *C. O. Висоцький*, *C. D. Крижицький*, *M. P. Кучера*,
Є. В. Максимов (заступник відповідального редактора),
A. Ф. Мировський, *P. P. Толочко*, *D. Я. Телегін*,
Є. В. Черненко, *T. Г. Латуха* (відповідальний секретар)

Адреса редколегії

252014 Київ 14, вул. Видубецька, 40
Інститут археології АН УРСР
Тел. 95 35 81

Редакція літератури з соціальних проблем
зарубіжних країн, археології та документалістики

Академия наук Украинской ССР
Институт археологии
Украинское общество охраны
памятников истории и культуры

АРХЕОЛОГИЯ

Республиканский межведомственный сборник научных трудов

Основан в 1971 г.

58

(На украинском языке)

Киев Наукова думка 1987

Затверджено до друку вченого радою Інституту археології АН УРСР

Редактор *B. П. Лагодзька*, Художний редактор *I. M. Галушка*.
Техничний редактор *O. M. Капустіна*. Коректори *L. B. Малота*,
Z. P. Школьник.

ІБ № 8400.

Здано до набору 26.08.86. Підп. до друку 25.12.86. БФ 01186. Формат
.0X108/16. Папір друк. № 1. Літ. гарн. Вис. друк. Ум. друк. арк. 9,1.
Ум. фарбо-відб. 9,45. Обл.-вид. арк. 9,07. Тираж 1000 прим. Зам. 3573.
Ціна 1 крб. 40 к.

Видавництво «Наукова думка», 252601 Київ 4, вул. Решіна, 3.

Обласна книжкова друкарня, 290000 Львів, вул. Стефаника, 11.

АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР
ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ
УКРАЇНСЬКЕ ТОВАРИСТВО ОХОРОННИ ПАМ'ЯТНИКІВ ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ

58 АРХЕОЛОГІЯ

ЗАСНОВАНО В 1971 р.

РЕСПУБЛІКАНСЬКИЙ МІЖВІДОМЧИЙ ЗВІРНИК
НАУКОВИХ ПРАЦЬ

КІЇВ НАУКОВА ДУМКА 1987

СТАТТИ

О. М. КУДРЯВЦЕВА

Про формування поняття «археологічна культура»

При відсутності чіткої дефініції поняття «археологічна культура» (далі АК) значне місце у дослідницькій практиці належить описовим характеристикам конкретних археологічних культур. Виділені АК є відображенням теоретичних принципів, вироблених у процесі пізнавальної діяльності і методичних регулятивів наукового дослідження, правда, не чітко визначених і сформульованих. Але в міру розвитку археології ці принципи стали нормою для дослідників.

Осмислення сучасного стану проблеми виділення АК можливе лише на основі реального досвіду і оцінки тих моментів дослідження, які були виключені історично як ті, що не викликали в свій час інтересу. Необхідність проаналізувати діяльність археологів диктується самою природою понять археології, в яких у «сформованому» вигляді вміщена суспільна практика, при засвоенні ними тієї частини об'єктивної реальності, що становить об'єкт їх досліджень.

Дана праця носить історико-методологічний характер і покликана з гносеологічної точки зору розкрити деякі риси і закономірності процесу формування поняття конкретної АК на прикладі культури багатоваликової кераміки (далі КБК). Вибір КБК обумовлений тим, що вона виділена з кола пам'яток доби бронзи порівняно недавно¹, а саме поняття АК сформувалося протягом останніх 20—25 років. Більшість археологів визнали коло пам'яток з своєрідною керамікою як самостійну АК.

Для розв'язання поставленого завдання використовувалися результати наукових досліджень. Передусім приділялася увага обґрунтуванню процедури виділення АК (при цьому не брали до уваги дискусійних моментів) і на цій основі формування поняття КБК. Це дає можливість виявити сукупність загальних установок, оцінок, прийнятих археологами.

Своєрідність кераміки, орнаментованої тонкими наліпними валиками, що покривають складними візерунками майже всю поверхню посудин, помічена ще наприкінці минулого століття. Однак лише у 1957 р. на матеріалах поселення Бабине III, яке стало згодом еталоном КБК, А. В. Добровольський відзначив, що дослідження цієї пам'ятки «поклало початок вивченю пам'яток з так званою багатоваликовою керамікою». Автор вважав, що метою майбутніх досліджень є аналіз фактів (він їх не визначає), вивчення поселень цього типу «для простеження спільної лінії розвитку цього історико-культурного явища, з'ясування його походження та локальних варіантів»².

Дослідник датував своєрідний комплекс з багатоваликовою керамікою пізньокатакомбним часом. Так, спочатку розглядається окремий предмет, взятий «сам по собі», — багатоваликова кераміка. За таких умов пізнання підходить до предмета начебто ззовні; воно ще не розкриває суті і закономірностей розвитку предмета, його обумовленості системою, в яку він входить. Якості предмета надаються переважно кількісні характеристики простору і часу. «Тут якість з самого початку вважається відомим, а явище береться поза складною динамікою відносин з навколошнім середовищем»³.

Таким чином, перший етап дослідження обмежується загальною констатацією своєрідності пам'яток і визначенням їхнього історичного часу. В дослідженні йдеться не про суб'екти, діяльність яких определена в археологічних джерелах, а про історію багатоваликової кераміки, яка неначе заслоняє історію у власному розумінні слова.

Далі пізнання розкриває предмет з нових сторін — він виступає як типовий представник свого виду чи роду у певній системі. С. С. Березанська, опрацьовуючи матеріали стаціонарних досліджень Українського Лівобережжя, для виділення більш широкого кола джерел і характеристики соціальної групи використовує типовість кераміки. Дослідниця вказує, що «кераміка настільки типова, своєрідна за формою, орнаментом і технікою обробки, що її легко виділити з інших комплексів». При цьому відзначається загальна близькість до катакомбного посуду деяких форм. Але все це не завадило об'єднати пам'ятки з багатоваликовою керамікою в «культурну групу»⁴.

Про інші ознаки культурної групи (скребла, крем'яні сокирки, вістря списів, ножеподібні пластини) згадується між іншим. Певно, лише наявність своєрідної кераміки, а не розгляд її в комплексі з іншими ознаками, мала значення і була диференціюючим фактором.

Виділена культурна група дає археологу підставу вважати, що «лівобережне Полісся за добу бронзи було не лише відсталою провінцією Середнього Подніпров'я, але й являло собою густонаселений район з високою культурою, розвиненим землеробством і скотарством та широкими обмінними і торговими зв'язками, які охоплювали значну територію»⁵.

Утворення цієї культурної групи стало наслідком проникнення степового населення у лісостепові та поліські області, де і виникли поселення з багатоваликовою керамікою.

Дослідження пам'яток з багатоваликовою керамікою дало можливість виділити культурну групу пам'яток, що утворювали густонаселений район з розвиненим землеробством, скотарством, торговими зв'язками. Пізніше С. С. Березанська намагається обґрунтувати цю

самостійну групу і доводить, що пам'ятки з багатоваликовою керамікою становлять, можливо, самостійне історичне утворення⁶.

З одного боку, на основі своєрідності кераміки виділена група трактується як культурне явище, тобто пояснюється в межах предметноцентристських тлумачень категорії «культура». Це застереже від включення в розряд культури суб'єктів діяльності — її творців⁷. І, з другого боку, культурна група пояснюється як історичне утворення, як конкретно-історична ступінь у розвитку людства.

Нечітке і необґрунтоване тлумачення суті об'єкта, що досліджується, є наслідком того, що виділена культурна група характеризується сумативними якостями, тобто як просте об'єднання в комплекс предметів і предметних залишків. При цьому комплекс чітко невизначений, не ясно, які ознаки повинні бути врахованими у ньому і в якій кількості. Разом з невизначеністю вихідних теоретичних принципів це породжує загальну нечіткість у виділенні на практиці культурної групи взагалі. Тому не дивно, що в системі доказів археологів по-старому фігурує одна основна пам'ятка — поселення Бабине III. Правда, до характерних ознак культурної групи поряд з керамікою включають житла, зброю, прикраси. Вказуючи на існування багатьох пам'яток типу Бабине III, С. С. Березанська дає характеристику жителів і кераміки мимохідь, зазначаючи, що «інший інвентар також близький до бабинського»⁸.

Враховуючи різницю у кераміці та інвентарі, дослідниця робить висновок, що загальний характер посуду настільки типовий, що не залишає сумніву щодо належності обох пам'яток до тієї ж самої культурної групи⁹. Даний висновок, якщо і відбиває об'єктивну реальність, все ж ґрунтуються на інтуїції дослідниці і візуально-описовому порівнянні, що не є науковим доказом. С. С. Березанська подає також опис інвентаря, жителів, поховального обряду¹⁰. Всі вони сумативно поєднуються з багатоваликовою керамікою.

Виникло питання про генезис культурної групи, уточнення території поширення, історичної долі її носіїв. С. С. Березанська досліджує поховальний обряд як компонент культурної групи. Та і тут «найбільш яскравою ознакою поки що є кераміка». Виявлено близько 20 поховань з багатоваликовою керамікою. Дослідниця характеризує поховальний обряд, відзначаючи як стійку ознакою скорченість кістяків. Автор справедливо вважає, що «основний поховальний обряд культурної групи з багатоваликовою керамікою ще не визначено»¹¹. Інші поховальні пам'ятки можна виділяти на основі наявності в них характерної багатоваликової кераміки і розміщення могильників поблизу поселень.

Нагромадження нового археологічного матеріалу з поховальних пам'яток КБК базується здебільшого на основі наявності в них своєрідної кераміки і стратиграфічних спостережень¹². Уявлення про тип поселень лише уточнюються.

Пам'ятки з багатоваликовою керамікою вважають АК, а не культурною групою або якоюсь іншою спільністю чи таксономічною одиницею. С. Н. Братченко не визначає поняття АК із-за недостатності археологічного матеріалу, інші дослідники теж розділяють його думку¹³. Вивчення пам'яток з багатоваликовою керамікою продовжується.

Виникає питання: на основі чого археологи виділяли археологічні об'єкти в АК? Або ж це просто неточний підхід до застосування понять, пов'язаний з недостатністю розробленістю понятійного апарату археології?

Мабуть, велику роль у даному процесі зіграло створення наочного уявлення про КБК і його прийняття дослідниками. Це уявлення функціонує як *неоформлений наочний образ*, основу якого спочатку складали емпіричні характеристики кераміки і поселень, а пізніше поховального обряду. Врешті наочний образ КБК виступає як стереотипізований індивідуальний і колективний досвід археологів.

Фіксація емпіричних ознак нововідкритих явищ, пов'язаних з існуючою системою знань, наочний образ КБК не в змозі пояснити їхню природу. Тому-то і віднесення культурної групи до АК є лише традицією практичної роботи, необґрунтованої методологічно.

Інакше, чим пояснити тезу, яку висловила С. С. Березанська про «загальну характеристику таких пам'яток як самостійної культурної групи — культури багатоваликової кераміки»¹⁴. Не випадково С. Н. Братченко поряд з поняттям АК використовує поняття «особливого культурного утворення»¹⁵, «культурного типу»¹⁶. Причому зміст цих понять у автора не відрізняється один від одного! Як і раніше, кераміка розглядається як «провідна складова АК»¹⁷. Однак С. Н. Братченко, прагнучи довести своєрідність бабинської культури (так він пропонує називати КБК), підкреслює своєрідність її культурного типу, — чистого і стійкого, що різничається від інших культур за формою посудин, виробами із кременю, рогу, металу, за поховальним обрядом.

Таким чином, як і раніше, наголошується на особливості кераміки, а своєрідність культурного типу, на думку С. Н. Братченка, є достатньою для розгляду його на рівні АК; причому АК і відрізняються одна від одної своєрідними культурними типами, які, можливо, є нічим іншим як наочним образом АК.

Основні результати вивчення КБК викладені С. С. Березанською¹⁸, коли у більшості археологів вже не було сумнівів щодо правомірності існування КБК. Оскільки в найбільш повному вигляді осмислення конкретного матеріалу КБК представлена у монографії «Северная Украина в эпоху бронзы»¹⁹, вона і стала основою для дальнішого розгляду процесу формування поняття КБК. Це єдина праця, присвячена КБК, в якій зроблено спробу теоретичного обґрунтування виділення КБК. Функція поняття АК виділена автором чітко: «Найдалішим методом вивчення стародавньої історії є метод виявлення археологічних культур. При цьому припускається, що виділення і вивчення археологічних культур є лише своєрідним інструментом для досягнення головної мети, лише етапом на шляху до історичних висновків»²⁰. Історичні висновки дослідниця намагається обґрунтувати на основі поняття АК, етносу, етнокультурної спільноті, культурної провінції. При цьому місце АК визначається мірою її відповідності етносу. Хоча в самому визначенні АК С. С. Березанська спирається на дефініцію АК, що трактує даний феномен як культурний комплекс.

Розділяючи думку І. С. Каменецького, С. С. Березанська вважає, що АК — «це група пам'яток, які займають суцільну територію, володіють об'єктивно існуючою схожістю матеріальних і нематеріальних рис, відбивають складну, внутрішньо пов'язану систему, що однаково змінюються в часі і обмежено варіює у просторі, істотно відрізняється від аналогічного типу систем, які характеризують інші культури»²¹.

Очевидно, вважаючи, що ознаки, які характеризують пам'ятки з багатоваликовою керамікою, повністю відповідають цим положенням, автор зазначає, що «хоча ряд питань, пов'язаних з культурою багатоваликової кераміки, ще не зовсім ясні, саме її існування й повна відповідність поняттю «археологічна культура» (очевидно, у викладеному варіанті визначення І. С. Каменецького) вже майже ні у кого не викликає заперечень»²².

Розглянемо, чи відбиває конкретне (але не сформульоване) визначення поняття КБК зміст більш абстрактної дефініції? Дійсно, територією КБК вважають значну частину степової і лісостепової України, а також басейн Дону. Схожість матеріальних рис автор вбачає у поселеннях, скарбах, поховальних пам'ятках і обряді поховання, знаряддях праці, зброй, прикрасах, кераміці.

Намагаючись змалювати КБК як систему, С. С. Березанська змушені визнати, що «все ж найяскравішою, визначальною ознакою культури, що розглядається, є кераміка»²³. Якщо це так, то наявність

у цій системі (а, точніше, у сумативній єдності) кераміки, мабуть, є виявом зв'язків між різноякісними елементами системи. Оскільки стає очевидним наявність разом з керамікою інших артефактів, то пізніше, у випадку відсутності кераміки, ці артефакти атрибутиують як ті, що характеризують КБК.

Викликає сумнів невідповідність визначень І. С. Каменецького і С. С. Березанської з приводу «істотної відмінності від аналогічного типу систем». Як видно, відмінності, зафіковані у даному типі системи, це істотні, а характеризують лише кількісні сторони определеної діяльності давніх суспільств. У даному випадку зафікована система базується не на функціональних зв'язках, а є сумативною. Об'єкти (поселення, скарби, кераміка, поховальні споруди та ін.), хоч і утворюють деяку єдність, але без якісної і кількісної структури, яка чітко не фіксується.

Тому не випадково, що порівняння «з своєрідним еталоном — комплексом ознак» дає можливість дослідникам виділити характерні риси пам'яток «на суміжних територіях — локальні варіанти — південно-західний, нижньодніпровський, північно-східний, нижньодонський»²⁴. А розширення території поширення пам'яток КБК дає можливість археологам пояснити це явище існуванням «однієї культурної області»²⁵.

Прийняття за сутність АК лише комплекс ознак, що фіксуються на поверхні, обумовлює порівняно легке оперування різними поняттями, які означають виділену спільність. Оскільки перехід до інших таксономічних одиниць здійснюється без достатнього обґрунтування, переходу від конкретного уявлення про АК до абстрактнішого, без виявлення істотних ознак АК, тобто порушується вимога до визначень, коли включається «визначення невідомого через невідоме»²⁶.

Отже, можемо установити слідуючі етапи формування поняття КБК, які залежать від стану джерельної бази і суб'єктивно-цілосної ситуації в археології:

- 1) встановлення своєрідності кераміки (багато валиків);
- 2) визначення типу поселення, тобто локалізація кераміки на певному виді археологічних пам'яток;
- 3) визначення культурної групи (виділення різних пам'яток), поховальні пам'ятки, скарби;
- 4) виявлення специфічних ознак культурного типу;
- 5) формування поняття КБК;
- 6) при детальному вивченні артефактів у межах КБК виділяються локальні варіанти;
- 7) єдність пам'яток трактується як культурна область.

В усіх випадках тут дотримується лише одна вимога підпорядкування всіх досліджуваних артефактів одній озnaці, якою стає найсвоєрідніший артефакт. Його наявність дає можливість припустити єдність всього археологічного комплексу.

Археологи декларують розгляд предметів і предметних решток як системи, що фактично виявляється лише сумативною єдністю, комплексом ознак. У дослідженнях порівнюються сумативні єдності тих археологічних пам'яток, на яких вперше було вивчено своєрідні ознаки, що стали на практиці «еталонами для археологів»²⁷.

Таким чином, конкретний зміст поняття КБК являє собою створений науковою традицією наочний образ, який складається з переліку ознак, при наявності у ньому визначальної — багатоваликової кераміки, постійно розширяється у зв'язку із зростанням джерельної бази. У ньому відсутні чіткі визначення складу, внутрішня структура, він не виходить за межі первинної культурно-хронологічної класифікації.

Фактично у процесі вивчення пам'яток з багатоваликовою керамікою проведено уніфікацію наочного образу АК і досягнуто певної єдності знання і відношення дослідників до цього феномена, що зна-

йшло вираження в утвержденні поняття КБК. Однак досягнення цієї єдності відбулося неповно, не до кінця, тому що формування наочного образу не було підкріплene теоретичними посилками і чіткими методичними процедурами, тому що останні в археології чітко не визначені. Думки, що витікають з цих неформалізованих посилок, застосовуються лише для аналізу безпосередньо одержуваних емпіричних даних. Однак ніколи не можна з точністю встановити межі використання цих тверджень. Тому і поняття КБК має описовий характер і погано вкладається в межі чітких логічних міркувань. Отже, першорядного значення набуває необхідність формування концептуального образу АК на рівні його історичного змісту.

О. М. КУДРЯВЦЕВА

О формировании понятия «археологическая культура»

Резюме

Настоящая работа носит историко-методологический характер и призвана с гносеологической точки зрения раскрыть некоторые черты и закономерности процесса формирования понятия конкретной археологической культуры (АК) на примере культуры многоваликовой керамики (КМК).

Определены этапы формирования понятия КМК, которые во многом зависят от состояния источниковедческой базы и субъективно-ценостной ситуации в археологии: 1) установление своеобразия керамики (много валиков); 2) определение типа поселения (т. е. локализация керамики на определенном виде археологических памятников); 3) определение культурной группы; 4) выделение культурного типа (т. е. выявление специфических признаков, отличающих данное явление от аналогичных); 5) формирование понятия КМК; 6) при детальном изучении артефактов в рамках КМК выделяются локальные варианты; 7) единство памятников трактуется как культурная область.

Фактически в процессе изучения памятников с многоваликовой керамикой произошла унификация наглядного образа АК, поэтому первостепенное значение приобретает необходимость формирования концептуального образа АК на уровне его исторического содержания.

¹ Березанская С. С. Об одной из групп памятников средней бронзы на Украине // СА. — 1960. — № 4. — С. 36.

² Добровольский А. В. Поселение бронзового века Бабино III // КСИА АН УССР. — 1957. — Вып. 7. — С. 37.

³ Кузьмин В. П. Принцип системности в теории и методологии К. Маркса. — М., 1976. — С. 37.

⁴ Березанская С. С. Новые памятники эпохи бронзы и раннего железного века в бассейне Сейма // КСИИМК. — 1957. — Вып. 67. — С. 30.

⁵ Там же. — С. 28, 30.

⁶ Березанская С. С. Об одной из групп... — С. 26.

⁷ Вавилин Е. А., Фофанов В. П. Исторический материализм и категория культуры. — Новосибирск, 1983. — С. 100.

⁸ Березанская С. С. Об одной из групп... — С. 26.

⁹ Там же. — С. 34.

¹⁰ Березанская С. С. О погребениях культуры многоваликовой керамики // МАСП. — 1962. — Вып. 4. — С. 5.

¹¹ Там же. — С. 5, 6, 15.

¹² Дунявиша В. М., Дергачев В. А. Могильник культуры многоваликовой керамики у с. Данчены // 150 лет Одесскому археологическому музею АН УССР. — Киев, 1975. — С. 68—69; Черняков И. Т. Племена Северо-Западного Причерноморья в позднем бронзовом веке: Автореф. дис. ... канд. ист. наук. — Киев, 1975. — 24 с.; Братченко С. Н. Нижнее Подонье в эпоху средней бронзы. — Киев, 1976. — С. 107—118; Археологические исследования в зоне строительства оросительной системы училища «Самарский» / И. Ф. Ковалева, С. С. Волжской, В. И. Костенко, В. М. Шалобудов // Курганы степного Поднепровья III—I тысячелетия до н. э. — Днепропетровск, 1978. — С. 7—47; Горлач Н. В. Памятники культуры многоваликовой керамики в междуречье Орели и Самары // Проблемы эпохи бронзы юга Восточной Европы. — Донецк, 1977. — С. 60—62; Чернявская Н. В. Погребения культуры многоваликовой керамики в Днепровском Левобережье // Курганные древности Степного Поднепровья. — Днепропетровск, 1979. — С. 88—89; Беллев А. С. Поздний период эпохи бронзы пограничья степи и лесостепи в Днепровском Левобережье: Автореф. дис. ... канд. ист. наук. — Киев, 1980. — 18 с.; Отрощенко В. В. Срубная культура Степного Поднепровья: (По материалам погребальных памятников): Автореф. дис. ... канд. ист. наук. — Киев, 1981. — 22 с.; Тоццев Г. Н. Средний период бронзового века Северо-Западного Причерноморья: Автореф. дис. ... канд. ист. наук. — Киев,

1982. — 19 с.; *Писларий И. А.* Курганы многоваликовой керамики Восточной Украины: Автореф. дис. ... канд. ист. наук. — М., 1983. — 22 с.; *Шапошникова О. Г.* Племена культуры многоваликовой керамики // История УССР: В 10 т. Киев, 1981. — Т. 1. — С. 111—112.

¹³ *Дунягина В. М., Дергачев В. А.* Указ. соч. — С. 68.

¹⁴ *Березанская С. С.* Северная Украина в эпоху бронзы. — Киев, 1982. — С. 25.

¹⁵ *Братченко С. Н.* Нижнее Подонье... — С. 117.

¹⁶ *Братченко С. Н.* К вопросу о сложении бабинской культуры (многоваликовой керамики) // Вильняуские курганы в Днепровском Надпорожье. — Киев, 1977. — С. 23.

¹⁷ *Братченко С. Н.* К вопросу о сложении... — С. 35; *Братченко С. Н.* Культура многоваликовой керамики // Археология Украинской ССР. — Киев, 1985. — Т. 1. — С. 456—458.

¹⁸ *Березанская С. С.* Северная Украина в эпоху бронзы: Автореф. дис. ... д-ра ист. наук. — Киев, 1977. — 43 с.; *Березанская С. С.* Основные результаты изучения культуры многоваликовой керамики // Проблемы эпохи бронзы юга Восточной Европы. — Донецк, 1979. — С. 4—6.

¹⁹ *Березанская С. С.* Северная Украина в эпоху бронзы. — 210 с.

²⁰ Там же. — С. 22—23.

²¹ *Каменецкий И. С.* Археологическая культура — ее определение и интерпретация // СА. — 1970. — № 2. — С. 29.

²² *Березанская С. С.* Основные результаты... — С. 4.

²³ Там же. — С. 31.

²⁴ Там же. — С. 36.

²⁵ *Писларий И. А.* Культура многоваликовой керамики... — С. 20.

²⁶ *Кондаков В. Н.* Введение в логику. — М., 1967. — С. 255.

²⁷ *Братченко С. Н.* К вопросу о сложении... — С. 23.

О. О. ЯНЕВИЧ

Етапи розвитку культури Кукрек в Криму

Проблема Кукрек — одна з найскладніших проблем південно-західного мезоліту і неоліту європейської частини СРСР¹. Результати останніх досліджень поряд із розв'язанням загальних питань виявили великий хронологічний діапазон існування пам'яток із кукрекськими рисами, що включає пізній палеоліт, мезоліт і неоліт². Значно збільшилась кількість кукрекських стоянок в Північно-Західному Причорномор'ї, Рівнинному та Гірському Криму, Приазов'ї, Надпоріжжі, Українському Поліссі³. При вивченні їх крем'яних комплексів виявилися значні відмінності за складом знахідок. Різночасовість пам'яток, територія їх поширення та відміни в складі крем'яного інвентаря не дають можливості об'єднувати кукрекські пам'ятки в одну археологічну культуру. Отже, на сучасному рівні вивчення, на нашу думку, слід використовувати термін «пам'ятки кукрекської культурної традиції». Він фіксує лише певну єдність засобів обробки кременю і набору знарядь стоянок, не розкриваючи її причин, які, безсумнівно, будуть відрізнятися в кожному конкретному випадку.

Складову частину проблеми Кукрек становлять питання, пов'язані з його розвитком у Криму. Перша пам'ятка кукрекської культурної традиції — епонімна стоянка Кукрек — була досліджена Г. А. Бонч-Осмоловським ще в 1926—1927 рр. Своєрідність комплексу дала зможу досліднику виділити специфічні типи знарядь (кукрекські вкладиші, різпі кукрекського типу та ін.). Але разом з тим Г. А. Бонч-Осмоловський розглядав Кукрек як хронологічний етап у розвитку тарденуазької стадії⁴.

Останнім часом дослідженнями Ю. Г. Колосова, Л. Г. Мацкевого та А. О. Щепинського виявлено близько 20 стоянок кукрекської культурної традиції (Кукрек, Су-Ат III, Ала-Чук, Балін-Кош, Олексіївська Засуха, Ішунська, Долинка, Мартинівка, Фронтове I, III, Олек-сіївка та ін.)⁵ у гірській та рівнинній частинах Криму. В літературі вже став традиційним запропонований Д. Я. Телегіним та Ю. Г. Ко-

лосовим поділ мезолітичних та неолітичних стоянок Криму на степову та гірську групи⁶. Датовано ряд пам'яток та встановлено їх культурно-історичну належність, зокрема мезолітичний вік стоянки Кукрек і неолітичний — стоянок Су-Ат III, Олексіївська Засуха, Ішунська, Долинка, Мартинівка та ін.⁷

Однак нечисленність кукрекських матеріалів, особливо з ранніх стоянок, не дозволила поставити питання про їх еволюцію. Кримські кукрекські пам'ятки розглядалися як єдина група і відносилися до мезоліту (Д. Я. Телегін, Л. Г. Мацкевой) або неоліту (Ю. Г. Колосов, В. М. Даниленко)⁸. Зростання джерельної бази за рахунок ранньокукрекських комплексів Вишнене 1, Іванівка, Домчі-Кая дало можливість уточнити хронологічні рамки пам'яток кукрекської культурної традиції в Криму, встановити основні етапи їх розвитку, а також розкрити причини співіснування кукрекського населення з мезолітичним населенням Гірського Криму.

На основі даних абсолютної хронології, стратиграфії та статистико-технологічного аналізу крем'яного інвентаря кримських стоянок кукрекської культурної традиції в їх розвитку можна виділити три основні хронологічні етапи.

Перший етап представлений поки що однією стоянкою — Вишнене 1 (нижній шар), яка знаходиться в 2 км на південь від с. Вишнене Білогірського району, на ділянці першої надзаплавної тераси р. Біюк-Карасу. Пам'ятка має три культурних шари: епохи бронзи, верхній та нижній кукрекські. Знахідки нижнього шару представлені виробами з кременю та кістки. Колекція крем'яних виробів нараховує 954 екз., в тому числі 72 з вторинною обробкою (табл. 1).

Нуклеуси для пластин (6 екз.) — одноплощинні, з яких три типово олівцеподібні (рис. 1, 18, 19) та три близьких до них, піраміdalних з негативами сколотих пластин з одного чи двох боків (рис. 1, 17). Ще три аморфні нуклеуси служили для здобуття відщепів.

У мікролітичний ансамбль входять граветоподібне вістря з ретушованим одним краєм (рис. 1, 8), уламок трикутника з ретушію по одному краю та основі (рис. 1, 4), уламок пластинки з притупленим краєм (рис. 1, 5), дві типово кукрекські мікропластиинки зі скощеним та масивна з навскіс зрізаними кінцями (рис. 1, 9). Серією з дев'яти виробів представлені вкладиші кукрекського типу (рис. 1, 1—3, 6, 7), виготовлені на широких та масивних пластинах. Середня ширина їх дорівнює 15,7 мм. Всі скребки та різці виготовлено на відщепах та уламках кременю. Серед скребків (9) домінують кінцеві (рис. 1, 11, 12) (4), підокруглі (3), округлих немає. Цікаві два скребки, які мають по два ретушованих краї, що утворюють прямий кут. Різці (19) переважають над скребками. Вони типово кукрекські, часто мають по кілька робочих кромок з двома, трьома або чотирма різцевими сколами (рис. 1, 10, 13—15). Техніка оформлення різцевого сколу різна. Домінують різці з робочим краєм, утвореним ретушію та різцевим сколом (рис. 1, 13, 15), менше з різцевим сколом, знятим з природньої площинки (рис. 1, 10) або з попереднього різцевого сколу. Різець на ножеподібній пластині лише один — кутовий.

Привертають увагу і вперше знайдені на кукрекських пам'ятках чотири сокири, виготовлені на масивних сколах за допомогою крутій ретуші по краях. Робочі леза підправлені похилюючи ретушію на спинці (рис. 1, 16). Функцію виробів як рублячих знарядь визначила Г. В. Сапожникова *. На стоянці трапилися також пластиини та відщепи з ретушію та виймками, відбійники, ретушери тощо. Виробів з кістки небагато: наконечник з одним пазом для вкладишів та два ретушери.

Належність комплексу нижнього шару стоянки Вишнене 1 до кукрекських пам'яток безсумнівна, йому притаманні всі їх риси: ви-

* Користуючись нагодою, щиро дякуємо Г. В. Сапожниковій за визначення функцій знарядь.

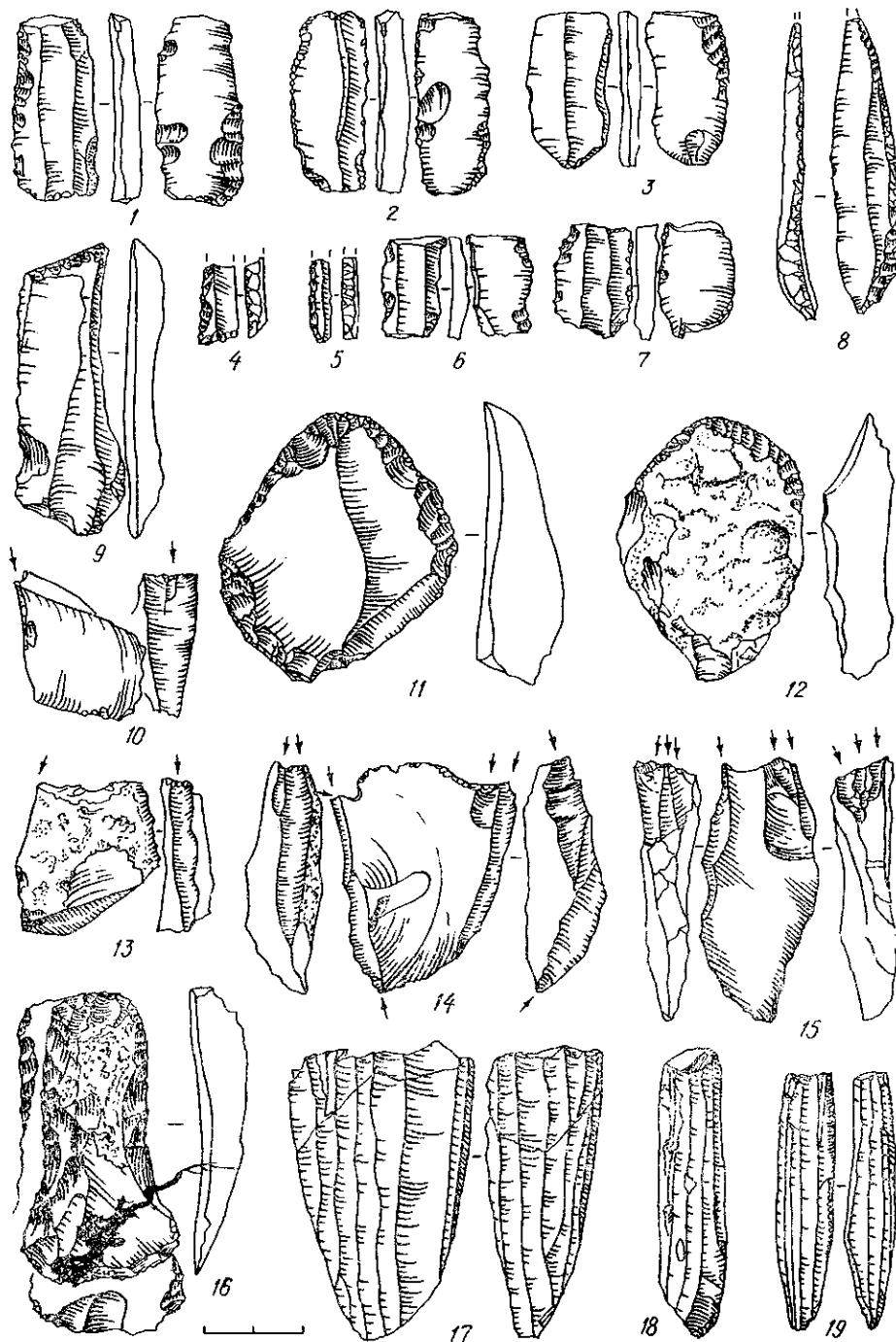

Рис. 1. Вишнене 1 (нижній шар). Крем'яний інвентар (1—19).

сокорозвинута техніка сколювання мікропластин, що базується на олівцеподібному нуклеусі, кукрекські вкладиши, різці, скребки на відщепах і т. д. Але цей комплекс не має повних аналогій з жодною з кукрекських стоянок. Він належить до раннього мезоліту, що підтверджується перекриттям нижнього кукрекського шару шаром, аналогічним або дещо більш розвиненим, ніж комплекс стоянки Кукрек, загальновизнане датування якого — середина — друга половина мезоліту⁹. На ранньомезолітичний вік нижнього шару вказують та-

Таблиця 1. Крем'яний інвентар стоянок Вищєнне I (нижній шар 1),
Домчі-Кая (2), Іванівка (3), Олексіївська Засуха (4), Фронтове III (5)

Виріб (тип та підтип)	1	2	3	4	5
Нуклеуси	9	9	66	9	12
Нуклеуси піраміdalні	3	3	36	7	10
Нуклеуси олівцеподібні	3	3	7	—	—
Нуклеуси призматичні	—	1	9	—	2
Нуклеуси аморфні	3	2	11	2	—
Ребристі сколи	6	9	5	29	5
Сколи підживлення	7	4	4	39	5
Пластиини	102	456	385	727	194
Відщепи, уламки	7 8	772	765	437	280
Вироби з вторинною обробкою	72	179	153	322	—
Трапеції	—	—	—	33	19
з пласкою ретушшю	—	—	—	7	4
з притуплюючою ретушшю (в тому числі типу Олексіївської Засухи)	—	—	—	26/9	15/1
Сегменти	—	1	—	5	5
з пласкою ретушшю	—	—	—	2	1
з притуплюючою ретушшю	—	1	—	3	4
Трикутники	—	—	—	—	1
Вістря з «мікрорізцевим» сколом	—	—	—	27	3
«Мікрорізці»	—	—	—	14	3
Мікроліти з притупленим краєм	3	4	10	14	—
Пластиини зі скошеним кінцем	2	13	3	1	1
Вкладиши кукрекського типу	9	23	17	15	6
Свердла	—	7	—	6	2
Скребки	9	15	19	37	56
на пластинах кінцеві	—	3	—	9	16
на відщепах кінцеві	4	2	3	14	17
лідокруглі	3	6	8	8	15
округлі	—	4	8	3	4
з прямим кутом	2	—	—	—	—
з ретушшю по периметру	—	—	—	3	4
Різці	19	38	34	38	18
на відщепах	18	35	31	30	13
на пластинах кутові	1	2	3	7	4
на пластинах бокові	—	1	—	1	1
на пластинах серединні	—	—	—	—	—
Пластиини з ретушшю та виймками	22	67	44	124	162
Відщепи з ретушшю та виймками	3	11	26	19	7
Сокири	4	—	—	—	—
Сколи різцеві	4	25	6	18	6
Всього кременю	954	1454	1384	5315	707

кож наявність в наборі знарядь архаїчного граветоїдного вістря, загальний макролітізм комплексу тощо.

Отже, характерні риси крем'яних виробів нижнього шару стоянки Вищєнне I такі: 1. Нуклеуси для пластиин, лише олівцеподібні та піраміdalні (50% кожний тип). Для одержання відщепів служили аморфні ядра (блізько 30% загальної кількості нуклеусів). Індекс пластиинчастості комплексу — 14,7%. 2. Знаряддя представлени кукрекськими типами. Інокультурні впливи відсутні. 3. В мікронаборі домінують вкладиши кукрекського типу, вони складають 12,5% знарядь. Мікропластиин зі скошеним кінцем небагато — 2,7% знарядь. є масивна пластина з навскіс зрізаним кінцем. Мікроліти з притупленим краєм архаїчних форм складають 2,7% знарядь. 4. Різці переважають над скребками. 5. Скребки виготовлені виключно на відщепах або сколах. Скребки на ножеподібних пластинах відсутні. 6. Заготовками для різців служили лише масивні відщепи та уламки кременю. 7. Пластиини з виймками морфологічно відрізняються від гірсьокримських анкошів. 8. Наявні рублячі знаряддя — сокири (5,5% знарядь комплексу).

Стоянка Вишенне 1 (нижній шар) за своїм часом та за складом інвентаря є найархаїчнішою з усіх відомих в наш час кукрекських пам'яток не тільки в Криму, але й в інших районах поширення культури Кукрек. Характерні риси її комплексу, очевидно, є показниками щойно сформованого культурного явища.

Другий етап представлений стоянками Кукрек, Іванівка та Домчі-Кая. Пам'ятки цього етапу характеризує кукрекський комплекс стоянки Домчі-Кая, яка була відкрита у 1918 р. А. С. Моісеевим, у 1927 р. досліджувалася О. М. Бадером, а у 1983—1984 рр. — загоном експедиції «Славутич» під керівництвом автора¹⁰. Пам'ятка знаходиться в зоні високогірних луків Кримських гір, на висоті близько 800 м над рівнем моря, біля західного схилу нижнього плато гори Чатир-Даг. На ній зафіковано чотири культурних шари: епохи бронзи, пізніх неоліту та мезоліту гірсько-кримської культури та кукрекський.

Комплекс кукрекського шару стоянки нараховує 1454 вироби з кременю, в тому числі 179 з вторинною обробкою (табл. 1). Нуклеуси для пластин представлені трьома типами: домінуючими олівцеподібними (рис. 2, 26) та близькими до них одноплощинними піраміdalьними (рис. 2, 27, 28) і одним призматичним, також одноплощинним (рис. 2, 29). Індекс пластинчастості комплексу — 39,6%.

Характерний мікролітичний набір комплексу. Він включає численну серію мікропластин зі скощеним кінцем (рис. 2, 1—4), одне вістря і три пластини з притупленим краєм (рис. 2, 5—7) та один видовжений досить масивний сегмент, оформленій притуплюючою ретушшю (рис. 2, 9). Виразну серію з двадцяти двох виробів утворюють вкладиші кукрекського типу (рис. 2, 8, 10—13). Відмінна риса цих виробів — порівняно невеликі розміри.

Скребки комплексу майже всі виготовлені на відщепах. Переважають вироби округлого (рис. 2, 15, 16) та підокруглого (рис. 2, 14, 17) типів, менше кінцевих на відщепах. Скребки на ножеподібних пластинах — поодинокі. Різці в два з половиною рази переважають над скребками. Вони, за винятком лише кількох екземплярів, типово кукрекські, виготовлені на відщепах або уламках кременю (рис. 2, 21—25). Робочі кромки цих виробів оформлені за технікою Кукрек — одним або кількома плоскими різцевими сколами з природної або підготовленої ретушшю площинки (рис. 2, 21—23). Чимало різців має по кілька робочих кромок. Різці на ножеподібних пластинах поодинокі. Привертають увагу типовий бічний та кутовий різці. Останній використовувався також як кукрекський вкладиш. Серед виробів з вторинною обробкою є сім свердел (рис. 2, 20), пластинки з віймками та ретушшю (рис. 2, 18, 19), відщепи з ретушшю.

Кукрекський комплекс стоянки Домчі-Кая відноситься до кінця раннього — початку пізнього мезоліту. Підставами для такого визначення є, по-перше, перекриття кукрекського шару шаром, що містить знаряддя пізньомезолітичного, так званого мурзак-кобинського, етапу гірсько-кримської культури, і, по-друге, — типологічна схожість комплексів Домчі-Кая та Кукрек. На останній стоянці кукрекський шар також перекривається мурзак-кобинським шаром і датується за радіокарбонним методом. Комплекс стоянки Іванівка, представлений підйомним матеріалом, близький до комплексів стоянок Домчі-Кая та Кукрек типологічно¹¹. Таким чином, пам'ятки другого етапу розвитку Кукрек в Криму відносяться до середини — другої половини мезоліту.

Характерними рисами крем'яних комплексів цих стоянок, виділеними на підставі статистико-технологічного аналізу, є: 1. Провідний тип нуклеусів — піраміdalьний (45—50% всіх нуклеусів для пластин), дещо менше призматичних (30—37%), олівцеподібні становлять близько 15%. Складовою частиною нуклеусів є аморфні ядрища, які служили для сколовання відщепів (блізько 30% загальної кількості нуклеусів). Індекс пластинчастості комплексів — 34—40%. 2. Вироби з вторинною обробкою представлені кукрекськими типами. Сліди іно-

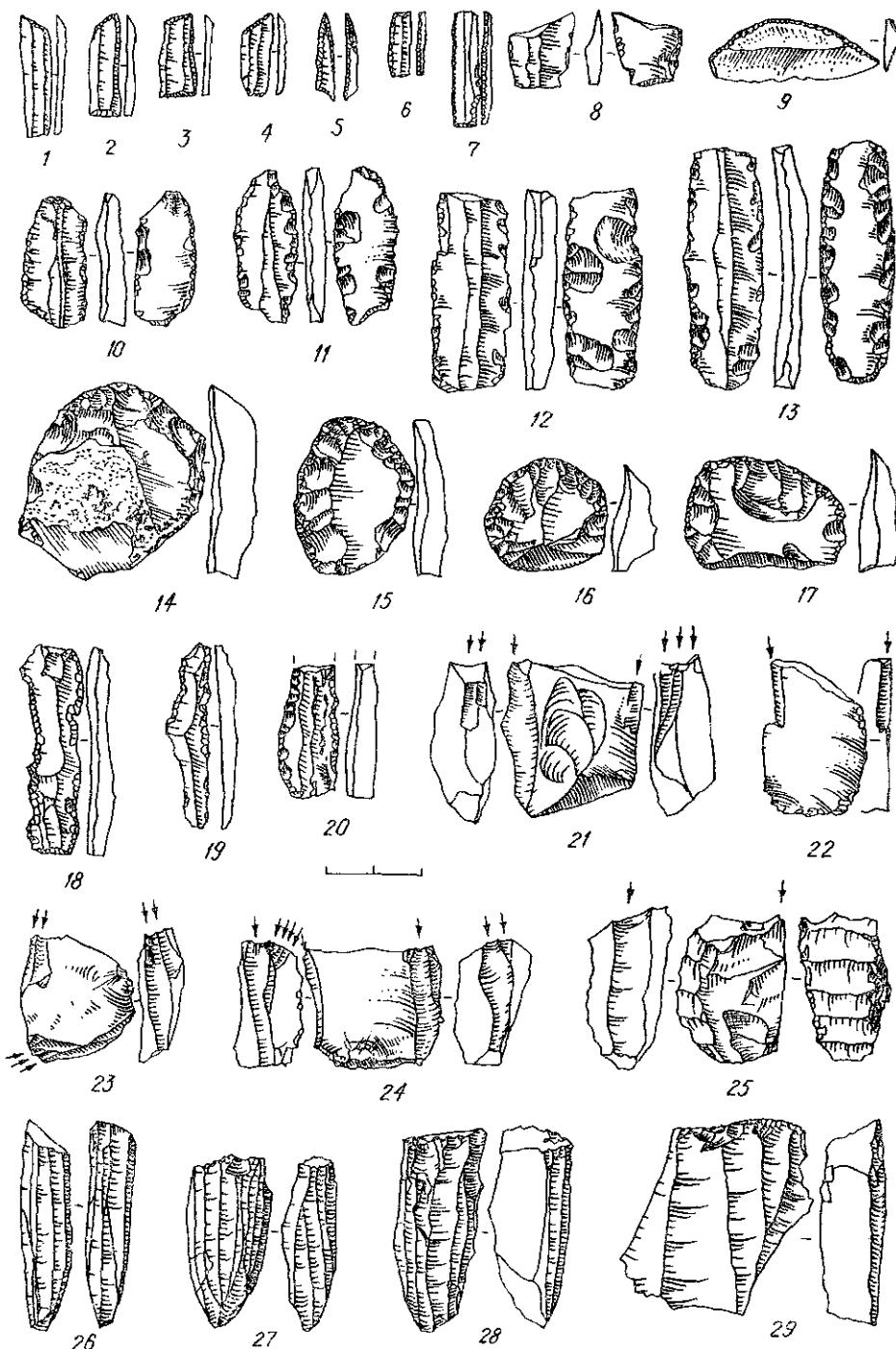

Рис. 2. Домчи-Кая (кукрекський шар). Крем'яний інвентар (1—29).

культурних впливів незначні. 3. Серед мікрознарядь провідне місце займають вкладиші кукрекського типу, питома вага яких 11—14%, мікропластиночок зі скощеним кінцем — 2—3%, мікролітів з притупленим краєм — 2—6%. Геометричні мікроліти і вироби «мікрорізцевої» техніки відсутні. 4. Одна з характерних рис комплексів — переважання різців над скребками, типове явище для ранніх кукрекських стоянок. 5. Скребки масивні, виключно на відщепах, мікроскребки відсутні. 6. Переважна більшість різців також виготовлена на відщепах. Різці

на пластинах становлять лише 1/10 частину всіх різців. 7. Пластиини з віймками — типово гірсько-кіримські, з крутого ретушю, що глибоко врізається в заготовку.

Отже, пам'ятки другого етапу за рівнем розвинутості техніки одержання мікропластин та загальним співвідношенням кукрекських типів знарядь характеризують розвинений Кукрек.

До третього етапу належать стоянки Олексіївська Засуха, Су-Ат III, Ала-Чук, Долинка, Ішунська, Мартинівка, Фронтове I, III та ін. Типовим для пам'яток цього етапу є комплекс стоянки Олексіївська Засуха, яка знаходитьться в степовій частині Криму, на мисі лівого берега р. Сухий Інділ, при впадінні її в оз. Сиваш. Вона була відкрита та досліджена Ю. Г. Колосовим у 1954—1960 рр.¹² Культурний шар зруйновано. Крем'яний інвентар стоянки — різночасовий, більшість якого належить до кукрекського комплексу, трохи кременю та кераміка — до епохи бронзи (табл. 1).

Нуклеуси кукрекського комплексу — всі для мікропластин, одноплощинні піраміdalні, як косоплощинні, так і ортогнатні (рис. 3, 28—30). Мікронабір кукрекського комплексу представлений геометричними мікролітами, вістрями з «мікрорізцевим» сколом, мікролітами з притупленим краєм, пластинкою зі скошеним кінцем. Геометричні мікроліти оброблені переважно притуплюючою ретушю (рис. 4, 1—30). Привертає увагу група з дев'яти низьких трапецій на мікропластинах. За своїми обрисами вони близькі до прямокутників. Більшість з таких трапецій мають віймки на верхній основі (рис. 4, 18—24). Значно менше геометричних мікролітів, оброблених плоскою ретушю. Це п'ять трапецій зі струганою спинкою (рис. 4, 1—3) і два сегменти з плоскою підирацьованою вершиною (рис. 4, 29, 30), один з них з двобічною ретушю (рис. 4, 29). Цікаві два вістря з «мікрорізцевим» сколом (рис. 4, 41, 43) і серія відходів виробництва: «мікрорізці», «мікрорізець» — підставка, ромбоподібний «мікрорізець» та ін. (рис. 4, 43, 44—46). Мікроліти з притупленим краєм представлені переважно пластинками і в меншій кількості — вістрями (рис. 4, 31—39). Вкладишів кукрекського типу — 15 (рис. 4, 47—56). Вони відносно невеликі, середня ширина пластин, на яких вони виготовлені, — 13,5 мм.

Скребки стоянки виготовлені переважно на відщепах. Домінують кінцеві, менше підокруглих і округлих (рис. 3, 7—13). Всі скребки на ножевидібних пластинах — кінцеві (рис. 3, 1—6), один з них — по-двійний (рис. 3, 4). Варта уваги група невеличких скребків з ретушю по всьому периметру та з виділенням носиком (рис. 3, 14—16). Серед різців переважна більшість типово кукрекських, оформлені широкими сколами на відщепах та уламках (рис. 3, 20—26), для кількох характерний типово кукрекський засіб — різцевий скол наносився з попереднього різцевого сколу (рис. 3, 23). Близько третини всіх різців становлять різці на ножевидібних пластинах — кутові чи бокові (рис. 3, 17—19, 27).

На ряді пам'яток третього етапу трапилася кераміка. Посуд із Фронтового I і Мартинівки мав як кругле дно, так і плоске. Домішки в тісті різні: зерна кварцу, товчена черепашка, рослинні. Орнаментація: відбитки зубчастого штампа, ямкові наколи, лінії¹³. На більшості стоянок цього етапу кераміка не збереглася, що характерно для неолітичних стоянок Криму, і пояснюється, очевидно, низькою якістю тіста та умовами зберігання. Проте знахідки на всіх стоянках таких розвинутих форм геометричних мікролітів, як трапеції з ретушю, яка заходить на спинку, зі струганою спинкою, сегментів з плоскою вершиною, а також мікроскребків, скребків зі скошеним робочим краєм, тобто знарядь, типових для неоліту Криму¹⁴, не залишають сумніву для датування стоянок третього етапу розвитку культури Кукрек в Криму неолітом.

Спільні риси для крем'яних комплексів стоянок третього етапу розвитку культури Кукрек в Криму такі: 1. Загальна мікролітизація

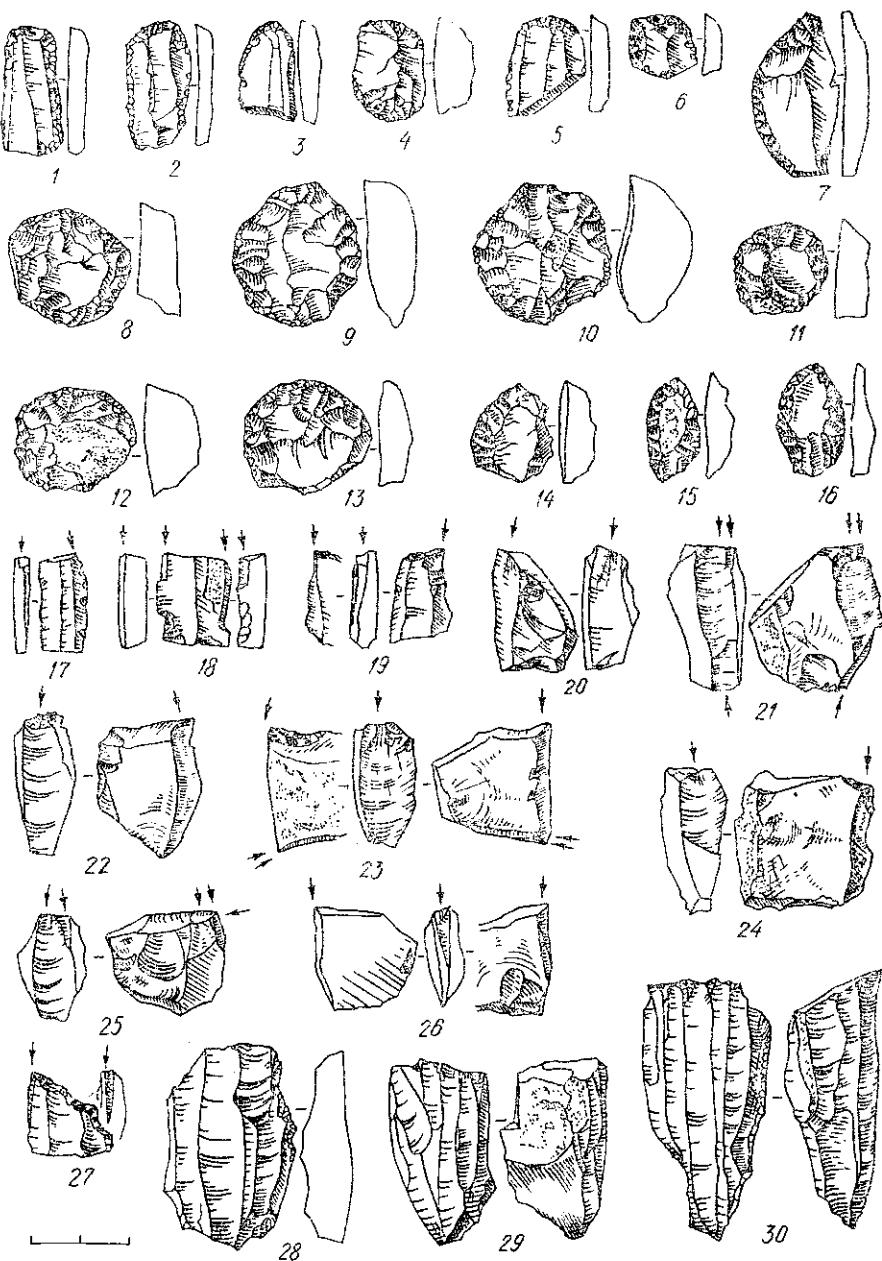

Рис. 3. Олексіївська Засуха. Крем'яний інвентар (1—30).

нуклеусів. Олівцеподібні нуклеуси відсутні, вони замінені мікролітичними однобічними піраміdalnymi. Значно зменшується питома вага аморфних нуклеусів, в ряді комплексів вони зникають повністю. Очевидно, це пов'язано із загальною мікролітизацією набору знарядь і зменшенням питомої ваги знарядь, виготовлених на відщепах. Індекс пластинчастості комплексів — 50—60%. 2. Основні типи знарядь підрозділяються на характерні для культури Кукрек (вкладиші кукрекського типу, скребки, різці на відщепах), гірсько-кримських мезо-неолітических стоянок (геометричні мікроліти, скребки і різці на ножеподібних пластинках) і мезолітических культур півночі України (яніславицькі вістрі з «мікрорізцевим» сколом). 3. Значні зміни відбулися в наборі мікрознарядь. Питома вага вкладишів кукрекського типу знижується до 8—2%. Провідною формою стають геометричні мікролі-

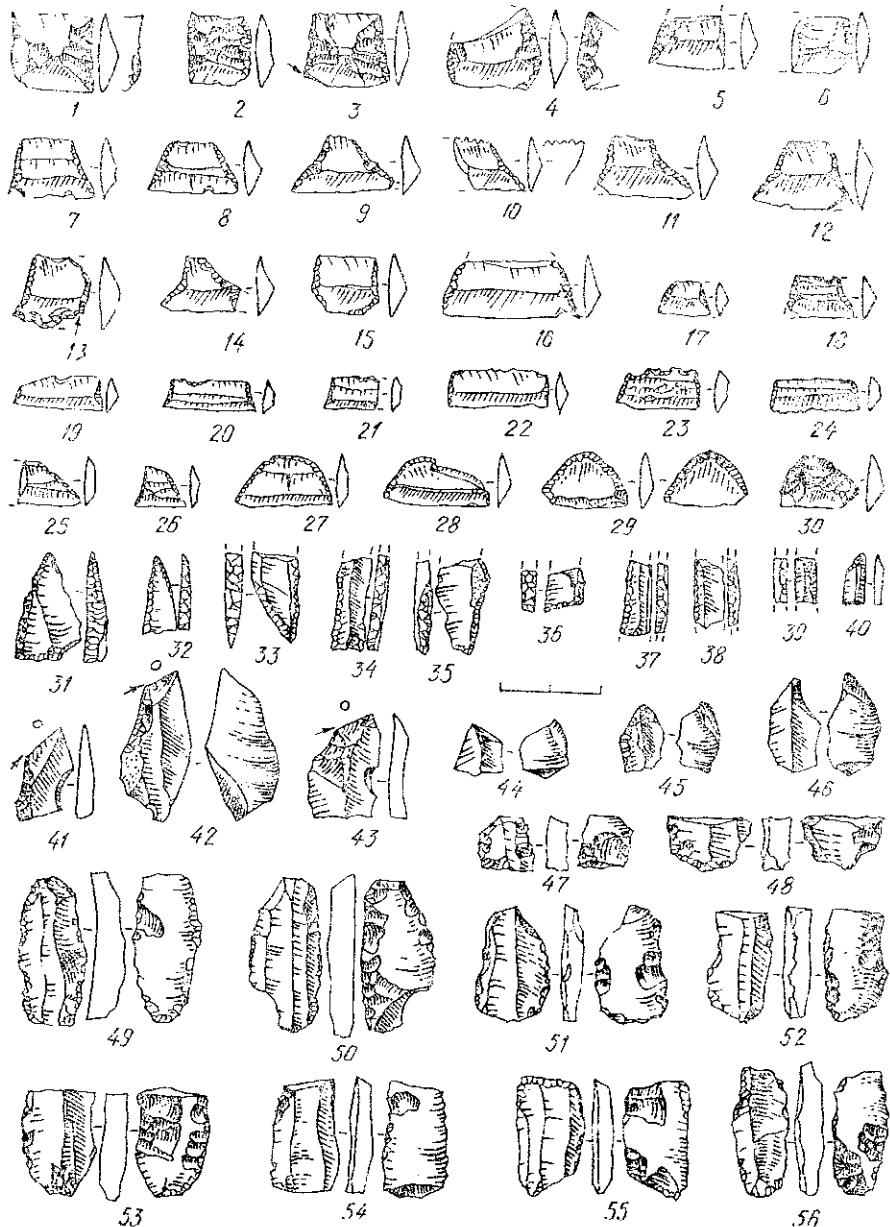

Рис. 4. Олексіївська Засуха. Крем'яний інвентар (1—56).

ти — 14—20%, зростає кількість мікролітів з притупленим краєм, є вісгри з «мікрорізцевим» сколом. 4. На відміну від пам'яток попереднього етапу, скребки переважають над різцями. 5. Скребки невеликих розмірів. Складову частину цієї групи знарядь становлять скребки на ножеподібних пластинах (30—40% загальної кількості). 6. Незважаючи на домінування різців на відшепах, значно збільшується (до 30—50%) питома вага різців на ножеподібних пластинах. 7. Пластини з віймками морфологічно відрізняються від ідентичних виробів зі стоянок попереднього етапу. При виготовленні цих знарядь використовуються більш тонкі ножеподібні пластини, внаслідок цього змінюється характер ретуші, вона стає менш крутою і не так глибоко врізається в заготовку.

Отже, пам'ятки третього етапу розвитку культури Кукрек за типами знарядь та їх співвідношенням істотно відрізняються від пам'ят-

ток двох попередніх етапів. Якісно змінився і сам кукрекський компонент. В комплексах третього етапу практично повністю відсутні олівцеподібні нуклеуси. Вони замінюються мікролітичними піраміdalьними однобічними. Зменшуються розміри вкладишів кукрекського типу, меншими стають різці і відповідно вужчими різцеві кромки і т. д. Суттєво відрізняються кримські неолітичні пам'ятки кукрекської культурної традиції і від пам'яток сусідніх культур. Насамперед, їх крем'яні комплекси характеризуються специфічним типом геометричних мікролітів, виділеним ще Ю. Г. Колосовим¹⁵. Це низькі видовжені трапеції на мікропластинках, вони не знаходять аналогій ні в більш ранніх кукрекських пам'ятках, ні в сусідніх культурах. Крім того, неолітичні кримські кукрекські пам'ятки відрізняються від пам'яток гірськокримського неоліту наявністю яніславицького компонента, а від ранніх пам'яток сурської культури та неолітичних шарів Кам'яної Могили — розвиненим геометричним комплексом. З пізніми сурськими пам'ятками відміні становить ще істотнішими. Значні відмінності крем'яного інвентаря кримських неолітичних стоянок кукрекської культурної традиції, що роблять їх своєрідними за відношенням як до більш ранніх кукрекських пам'яток, так і до пам'яток сусідніх синхронних культур, а також наявність у них чіткого ареалу, що включає степову частину Криму та яйли; зміни господарської діяльності населення, яке залишило їх, тобто перехід до тваринництва, дають підстави вважати, що з часом ці пам'ятки будуть виділені в окрему археологічну культуру.

Нові археологічні матеріали та запропонована схема періодизації пам'яток кукрекської культурної традиції дають можливість повніше зрозуміти суть технологічної системи Кукрек, що, в свою чергу, висвітлює новий аспект його генезису. Приклад розвитку Кукреку в Криму ще раз підтверджує висловлену В. М. Даниленком думку, що загалом набір крем'яних знарядь цієї культури був зумовлений необхідністю виготовляти кістяні наконечники дротиків з вкладишами-мікропластинками¹⁶. Дійсно, мисливська зброя у вигляді кістяного наконечника з пазом є центральною, визначальною ланкою технологічної системи Кукрек. Такі наконечники були знайдені, крім нижнього шару Вишенного 1, у Кам'яній Могилі, Ігрені 8, Мирному. На отримання вкладишів для такого наконечника з пазом було орієнтовано сколювання мікропластин з олівцеподібних та піраміdalьних нуклеусів. З обробкою самого наконечника, мабуть, пов'язана велика кількість специфічних кукрекських різців з широкою робочою кромкою для стругання плоских поверхній та вкладиші кукрекського типу, які визначені Г. В. Сапожниковою як стругальні ножі по кістці та дереву.

Отже, беручи до уваги ранньомезолітичний вік нижнього шару Вишенного 1, де Кукрек існує як цілком сформоване, стало явище, генетичну основу його слід шукати в пізньопалеолітичних культурах, де визначну роль відігравав кістяний наконечник, тобто в культурах мисливців на бізона Північного Причорномор'я. Іншим видом мисливського спорядження в цих культурах були мікроліти з притупленим краєм, більшість з яких не могла застосовуватися самостійно, а являлась вкладишами складових мисливських знарядь¹⁷. До кістяних наконечників, які мали мілкі пази, в яких вкладиші не могли втриматись, мікроліти з притупленим краєм кріпилися за допомогою різних смол. У такий самий спосіб кріпились, мабуть, мікроліти і до кістяних наконечників без паза. Про широке застосування смол для закріплення мікролітів, в тому числі і для наконечників без паза, свідчать численні як етнографічні, так і археологічні матеріали¹⁸.

Кістяний наконечник без паза і мікроліти з притупленим краєм були двома взаємопов'язаними елементами єдиного цілого, мисливської зброї, що взаємообумовлювали розвиток один одного. З одного боку, потреба в правильному, уніфікованому вкладиші до наконечника приводила через вдосконалення техніки розколювання кременю до отримання правильної мікропластиинки, що робило зайвим притулювання

ї краю, тобто вторинну стандартизацію. В свою чергу, наявність правильної мікропластини-вкладиша без притупленого краю потребувала вдосконалення її кріплення з наконечником, що було вирішено появою паза. Таким чином, технологічна система Кукрек з основним елементом — кістяним наконечником з пазом і мікропластинами-вкладишами до нього є результатом розвитку системи мисливської зброї пізньопалеолітичних культур Північного Причорномор'я, тобто кістяного наконечника без паза і мікролітів з притупленим краєм як вкладишів до нього.

Фауністичні дані та ареал стоянок кукрекської культурної традиції дають змогу встановити причини їх довгого співіснування протягом мезоліту і неоліту зі стоянками гірсько-кrimської культурної традиції. Основну роль у господарстві обох груп населення як в мезоліті, так і в неоліті, відігравало полювання. Так, остеологічні матеріали гірсько-кrimських і кукрекських стоянок свідчать, що основним об'єктом полювання гірсько-кrimського населення були кабан, косуля і благородний олень, в той час як кукрекського — кінь, осел, тур, зубр¹⁹. Розрізняються також одомашнені в неоліті види тварин. На гірсько-кrimських пам'ятках це домашня свиня і тільки в поодиноких екземплярах домашній бик, а на пам'ятках кукрекської культурної традиції — велика рогата худоба при повній відсутності домашньої свині²⁰.

Відповідають основним промисловим тваринам і ареали пам'яток. Кукрекські стоянки розміщені лише в зонах степу рівнинного Криму, а також субальпійських луків і лукових степів яйл, які й в середньому голоцені також були безлісими. Гірсько-кrimські — в гірській лісовій зоні і на яйлах.

Таким чином, тривале співіснування в Криму протягом мезоліту і неоліту пам'яток гірсько-кrimської і кукрекської традицій зумовлено певними традиціями в господарстві населення, яке залишило їх. Очевидно, спеціалізація в експлуатації окремого природного середовища, насамперед полювання на певні види тварин, а згодом розведення деяких з них, стало стабілізуючим фактором основних культурних традицій кукрекського і гірсько-кrimського населення. Складовою і провідною частиною цих традицій є технологічні, які в археологічному матеріалі виражуються в збереженні основних принципів розколювання кременю і основного набору знарядь.

А. А. ЯНЕВИЧ

Етапы развития культуры Кукрек в Крыму

Резюме

Результаты исследований последних лет, установившие большой хронологический диапазон существования стоянок с кукрекскими чертами от позднего палеолита до неолита включительно, а также значительную территорию распространения, не позволяют объединить все эти стоянки в единую культуру. На современном уровне изученности более точным для всего массива кукрексских стоянок будет термин «памятники кукрексской культурной традиции».

Расширенная база источников позволяет выделить три этапа в развитии памятников кукрексской культурной традиции в Крыму, рассматривавшихся ранее как единая группа. Первый этап представлен стоянкой Вишенное (нижний слой), датируемой ранним мезолитом. Ко второму этапу относятся позднемезолитические стоянки типа Кукрек. Третий этап датируется неолитом, он представлен стоянками типа Алексеевской Засухи, которые впоследствии, очевидно, можно будет выделить в отдельную культуру.

¹ Телегін Д. Я. Мезолітичні пам'ятки України. — К., 1982. — С. 98—100; Станко В. Н. Проблемы мезолита степей Северного Причерноморья. — Київ, 1982. — С. 112—115.

² Телегін Д. Я. Вказ. праця. — С. 118—119; Станко В. Н. Указ. соч. — С. 112; Даниленко В. Н. Неоліт України. — Київ, 1969. — С. 12, 118; Колосов Ю. Г. Неоліт Криму // Археологія Української РСР. — К., 1971. — Т. 1. — С. 129—135.

³ Телегін Д. Я. Вказ. праця. — С. 98—119; Зализняк Л. Л. О впливі северо-

причерноморской кукрекской мезолитической культуры на мезолит Полесья // Памятники древних культур Северного Причерноморья. — Киев, 1972. — С. 5—14.

⁴ Бонч-Осмоловский Г. А. Итоги изучения крымского палеолита // Тр. АИЧПЕ. — 1934. — Вып. 5. — С. 165—167.

⁵ Векилова Е. А. К вопросу о связях населения на территории Крыма в эпоху мезолита // МИА. — 1966. — № 126. — С. 148—154; Колосов Ю. Г. Новые неолитические стоянки Крыма // КСИА АН УССР. — 1957. — Вып. 7. — С. 13—15; Степаненко В. А. Кукрекский комплекс стоянки Балин-Кош в Крыму // Новые исследования археологических памятников на Украине. — Киев, 1977. — С. 5—22; Колосов Ю. Г. Дослідження післяпалеолітических стоянок Криму (1958—1959) // Археологія. — 1964. — Т. 16. — О. 228—230; Щепинский А. А., Черепанова Е. Н. Северное Присивашье в V—I тыс. до н. э. — Симферополь, 1969. — С. 32—39; Мацкевич Л. Г. Мезолит и неолит Восточного Крыма. — Киев, 1977. — С. 19—109.

⁶ Телегин Д. Я. Мезолит левобережной Украины и его место в сложении днепро-донецкой неолитической культуры // МИА. — 1966. — № 126. — С. 106—107; Колосов Ю. Г. Дослідження післяпалеолітических стоянок... — С. 230.

⁷ Телегин Д. Я. Мезолітичні пам'ятки України. — С. 46, 102; Колосов Ю. Г. Нові неолітическі стоянки... — С. 14; Колосов Ю. Г. Розведки пам'ятників неоліту і бронзи. — С. 7; Колосов Ю. Г. Дослідження післяпалеолітических стоянок... — С. 228; Щепинський А. А., Черепанова Е. Н. Указ. соч. — С. 34.

⁸ Телегин Д. Я. Мезолітичні пам'ятки України. — С. 101—102; Мацкевич Л. Г. Указ. соч. — С. 149—160; Колосов Ю. Г. Неоліт Криму. — С. 129, 135—137; Даниленко В. Н. Неоліт України. — С. 19.

⁹ Телегин Д. Я. Мезолітичні пам'ятки. — С. 46, 102; Станко В. Н. Мирное : Пробл. мезолита... — С. 112.

¹⁰ Мусеев А. С. Предварительный отчет о находках следов каменного века на Яйле и на Южном берегу Крыма // ИТУАК. — 1920. — № 57. — С. 298—299.

¹¹ Яневич А. А. Кукрекская стоянка Ивановка в Восточном Крыму // Материалы каменного века на территории Украины. — Киев, 1984. — С. 69—73.

¹² Колосов Ю. Г. Розведки пам'ятників неоліту... — С. 24—25.

¹³ Мацкевич Л. Г. Указ. соч. — С. 79—81; Щепинский А. А., Черепанова Е. Н. Указ. соч. — С. 32.

¹⁴ Бибиков С. Н. К вопросу о неолите в Крыму // КСИИМК. — 1941. — Вып. 4. — С. 32; Формозов А. А. Неолит Крыма и Черноморского побережья Кавказа // МИА. — 1963. — № 102. — С. 103.

¹⁵ Колосов Ю. Г. Дослідження післяпалеолітических стоянок... — С. 230.

¹⁶ Даниленко В. Н. Неоліт України. — С. 10.

¹⁷ Борисковский П. И. Палеолит Украины // МИА. — 1953. — № 40. — С. 336—339.

¹⁸ Нужный Д. Ю. Об использовании острый и геометрических микролитов. Материалы каменного века на территории Украины. — Киев, 1984. — С. 25, 26; Кларк Д. Г. Доисторическая Европа: Экон. очерк. — М., 1953. — С. 33.

¹⁹ Дмитриева Е. Л. Fauna крымских стоянок Замиль-Коба II и Таш-Аир I // МИА. — 1960. — № 91, табл. 1. — С. 167—187; Векилова Е. Н. Каменный век Крыма: Некоторые итоги и пробл. // МИА. — 1971. — № 173. — С. 124, 125, табл. 2; Жуков Б. С. Раскопки и обследование стоянок культуры микролитов на Ай-Петринской яйле в июне 1927 г. // Крым. — 1927. — № 2/41. — С. 102; Щепинский А. А., Черепанова Е. Н. Указ. соч. — С. 36, 37; Мацкевич Л. Г. Указ. соч. — С. 16, 17. — Табл. 3.

²⁰ Дмитриева Е. Л. Указ. соч. — С. 167. — Табл. 1. — С. 168. — Табл. 2; Щепинский А. А., Черепанова Е. Н. Указ. соч. — С. 36—38; Мацкевич Л. Г. Указ. соч. — С. 16, 17. — Табл. 3.

М. О. ЧМИХОВ

Датування пам'яток мистецтва Передньої Азії III—I тис. до н. е. на основі символів Зодіаку

Сонце займало значне місце в світогляді давньої людини, підтвердженим чого є його численні символи, яких, наприклад, лише в збірці Ж. Дешелетта для доби бронзи налічується 27 зразків¹. Сонце було регулятором кліматичних (а внаслідок цього — господарських) сезонів, а його рух став першоосновою для виникнення уявлення про головний для давніх суспільств закон універсального колообігу. Всесвіту, відомого у індійців як дхарма та рта, іранців — аса та' арта, греків — рок та тео, слов'ян — ряд, шумерів — ме, єгиптян — маат, китайців — дао².

Найвиразнішим втіленням закону універсального колообігу був зодіак — найдавніша універсальна для народів Азії, Європи та Північної Африки, що існувала, очевидно, з неоліту, геоцентрична модель Всесвіту (рис. 1)³. Оскільки сонце обходить коло зодіаку протягом року, зодіак дорівнює року з 12 місяців, кожен з яких визначається часом перебування сонця в окремому сузір'ї. Першим сузір'ям зодіаку (першим місяцем року) вважається сузір'я, де знаходиться точка весни — місце сонця в день весняного рівнодення. В цілому точки пір року поділяють зодіак на чотири рівні частини. Внаслідок особливостей обертання Землі точки пір року пересуваються по екліптиці на захід із швидкістю 50", 256 на рік (явище так званої прецесії). Оскільки розміри сузір'їв неоднакові, до кожної пори року належить різне число сузір'їв (звичайно, 2—4), яке також змінюється в результаті прецесії (табл. 1)⁴.

Зодіак міг зображуватися сузір'ями всього року (12) або своєї основної господарської, весняно-літньої половини (6 або 7, бо число їх також змінювалося в результаті прецесії). Останнє може бути використане в астрономічному датуванні шляхом зіставлення хронологічного діапазону існування деяких символів Зодіаку та сонця (бо символи Зодіаку та сонця частково семантично тотожні) з астрономічними періодами, яким відповідали певні схеми Зодіаку⁵.

Особливе місце при цьому належить датуванню сонячних символів в пам'ятках мистецтва давніх народів Передньої Азії, адже, як правило, добре датовані писемними джерелами об'єкти з цими символами (печатки, рельєфи) часто є основою для хронології багатьох археологічних культур Кавказу та України.

Найважливішою джерельною базою для вивчення складних сонячних символів давніх народів Передньої Азії є фундаментальні дослідження, присвячені печаткам цих народів та їх найближчих сусідів⁶. Зіставлення цих символів може охоплювати й ширші територіально-хронологічні кордони, оскільки уявлення про зовнішній вигляд космічних тіл належать до числа найдоднотипніших у різних народів, відтворюючись у подібних символах, і саме про сонце можна стверджувати, що його символи виникли насамперед як схематизація видимого образу⁷. В ролі цих символів розгляdatимемо передусім ті, що розташовані в небесній частині предметів поряд із символами місяця, адже останні за розмірами, як правило, повинні бути близькі до сонячних, бо видимий діаметр сонця та місяця одинаковий. Тому зупинимося спочатку на основних типах зображень місяця.

Найпоширенішим символом місяця, що підкреслює своєрідну видиму форму планети, був рогатий місяць, зображення якого широко відомі на верхніх небесних частинах печаток та рельєфів Передньої Азії (рис. 2, 1—9; 3, 1—6)⁸, Егейди⁹, мечах кельтів (рис. 3, 7)¹⁰, скульптурах божеств місяця в Єгипті.

Місяць у давнину в різних народів зображувався й круглим — у фазі повномісяччя¹¹. Однак, можливо, для того щоб місячні диски не плутали з сонячними, повний місяць в мистецтві Передньої Азії та Єгипту зображувався ніби додатком до рогатого, зливаючись з ним у єдиній фігури (рис. 4, 1)¹². Оскільки в подібних випадках рогата частина місяця виділяється (як правило, потовщеня), можна вважати, що й в цьому разі маємо зображення саме «щербатої» форми місяця, де диском передано затемнену (але практично також видиму у вигляді близької до диску фігури) частину планети.

Таким чином, основним і майже єдиним символом місяця був рогатий місяць, що значно полегшує визначення й деяких символів сонця, адже в давнину сонце досить рідко зображували у вигляді диску з простими однорідними променями.

На думку дослідників, одним з найпоширеніших символів сонця в мистецтві Передньої Азії був диск, заповнений геометричною фігурою, яка має вигляд зірки, колеса, хреста, ромба різних форм¹³

Таблиця 1. Зміна числа сузір'їв Зодіаку в весняно-літньому періоді (4400 р. до н. е. — наш час)

Число сузір'їв Зодіаку між точками весни та осені	Астрономічні періоди ±20 р.
8 (Телець — Стрілець)	4400 — 4250 рр. до н. е.
7 (Телець — Скорпіон)	4250—2200 рр. до н. е.
6 (Телець — Терези)	2200—1710/1700 рр. до н. е.
7 (Овен — Терези)	1710/1700—650 рр. до н. е.
6 (Овен — Діва)	650 р. до н. е. — 20 р. н. е.
7 (Риби — Діва)	20 р. н. е. — наш час

Зміна числа сузір'їв Зодіаку між точками всіх чотирьох пір року (4150 р. до н. е. — наш час)

Порядковий номер сузір'я весни, літа, осені, зими	Астрономічні періоди ±20 р.
1 — Телець, 4 — Лев, 7 — Скорпіон, 10 — Водолій	4150—2240 рр. до н. е.
1 — Телець, 4 — Лев, 7 — Скорпіон, 9 — Козоріг	2240—2200 рр. до н. е.
1 — Телець, 4 — Лев, 6 — Терези, 9 — Козоріг	2200—1710/1700 рр. до н. е.
1 — Овен, 5 — Лев, 7 — Терези, 10 — Козоріг	1710/1700—1620 рр. до н. е.
1 — Овен, 4 — Рак, 7 — Терези, 10 — Козоріг	1620—650 рр. до н. е.
1 — Овен, 4 — Рак, 6 — Діва, 10 — Козоріг	650—420 рр. до н. е.
1 — Овен, 4 — Рак, 6 — Діва, 9 — Стрілець	420—240 рр. до н. е.
1 — Овен, 3 — Близнята, 6 — Діва, 9 — Стрілець	240 р. н. е. — 20 р. н. е.
1 — Риби, 4 — Близнята, 7 — Діва, 10 — Стрілець	20 р. н. е. — наш час

(рис. 3, 11¹⁴; 4, 3¹⁵). Аналогами є символи сонця (№ 2, 3, 7—11, 16, 18, 23 із вже згаданої збірки Ж. Дешелетта), колесо як символ сонця або божества, культ якого пов'язаний з сонцем у Передній Азії¹⁶ та кельтів (рис. 4, 6)¹⁷, ромб як знак сонця у письмі Шумеру (рис. 4, 4)¹⁸ та в орнаменті багатьох народів¹⁹, зображення сонця ромбами з променями на пряслах Трої (рис. 4, 5)²⁰.

Варіантом хреста в диску можна вважати фігуру у вигляді хреста, оточеного дисками, також зображену між рогами місяця²¹, а варіантом останнього символу — розетку, що зображена в такому самому положенні, але центральний диск в ній заміняє невеликий диск (рис. 3, 4).

Часто місце сонячного диску з фігурою в ньому між рогами місяця займає сонячний хрест²² або зірка, як правило з шістьма—вісімома прямими або трикутними променями (рис. 3, 5). Порівняймо символи сонця № 5, 6, 12 із збірки Ж. Дешелетта. Сонячне призначення цих зірок додатково підтверджує, що саме зірка на палиці була одним з символів сонця в мистецтві Передньої Азії²³.

Іноді диск над місяцем набирає вигляд шестикутника²⁴.

Інша група виразних сонячних символів пов'язана з крилатим диском, що був емблемою передньо- та малоазіатських божеств, пов'язаних із сонцем. Характерно, що в багатьох випадках всередині

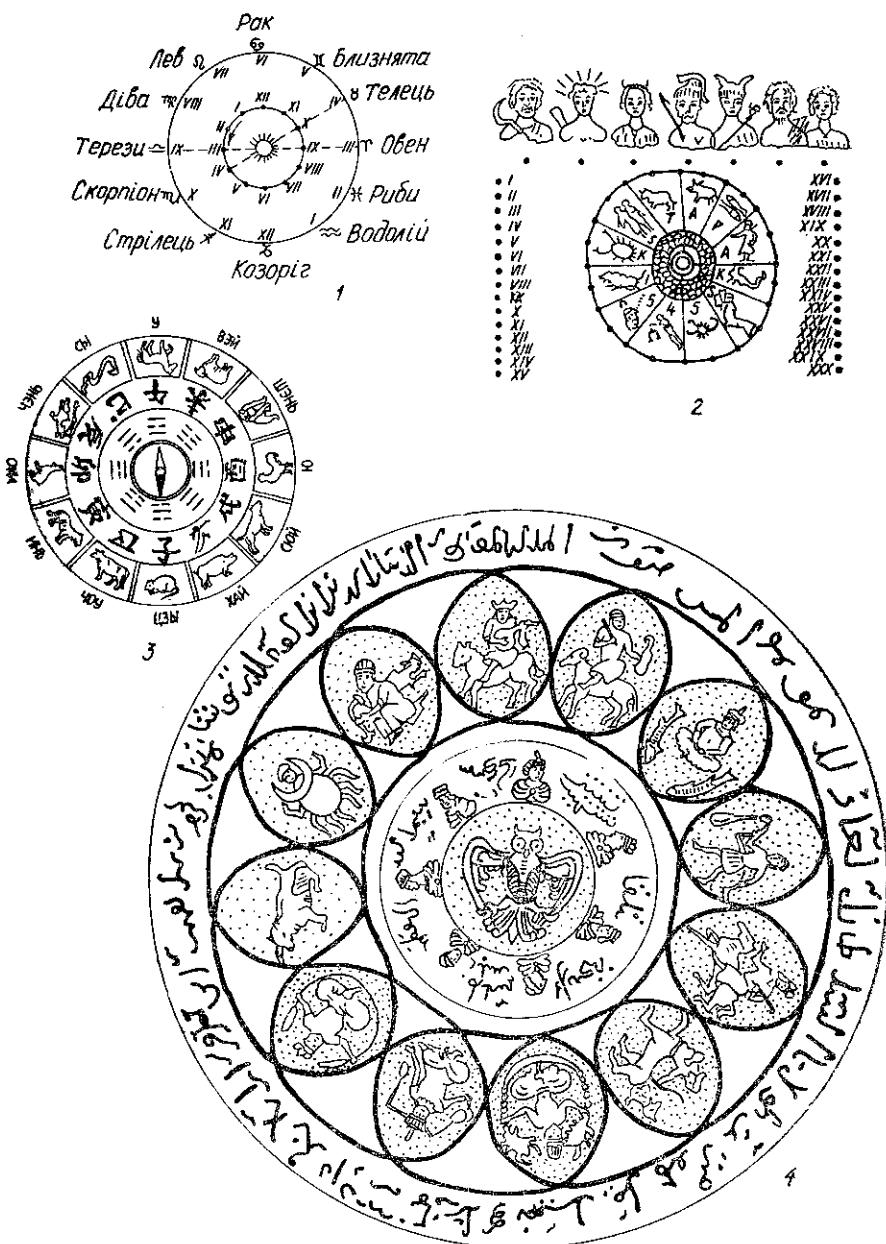

Рис. 1. Зображення зодіакального кола у різні епохи (за С. І. Селешниковим):

1 — рух землі навколо сонця, що сприймається як видимий рух сонця та Зодіаку навколо землі; 2 — римський календар з Зодіаком (основою якого є диск з сонячним хрестом) з символами 12 сузір'їв (12 сонячних місяців), 7 погруддями божеств планет (7 днів тижня) та 30 днів місяця; 3 — давньокитайський зодіак з символами 12 сузір'їв, 8 стоянок горизонту та 8 складових частин всесвіту; 4 — давньоарабський зодіак з символами 12 сузір'їв та 7 божеств планет.

Крилатого диску знаходяться геометричні фігури, як правило, аналогічні вищезгаданим²⁵. Оскільки місяць внаслідок свого м'якого сяйва навряд чи міг зображуватися зіркою з променями або колесом із спицями, а сонце, що ототожнювалося в давнину з палаючим небесним вогнем, уявляли у вигляді «семи променів» або «вінця з спиць» (Ригведа, 1, 105, 9; X, 45, 7)²⁶, можна іноді вважати саме символами сонця поодинокі диски, хрести, великі зірки або колеса з різним числом променів або спиць, зірки з дисками, розташованими між променями, розетки з дисків, які зображені в небесних частинах печаток або рель-

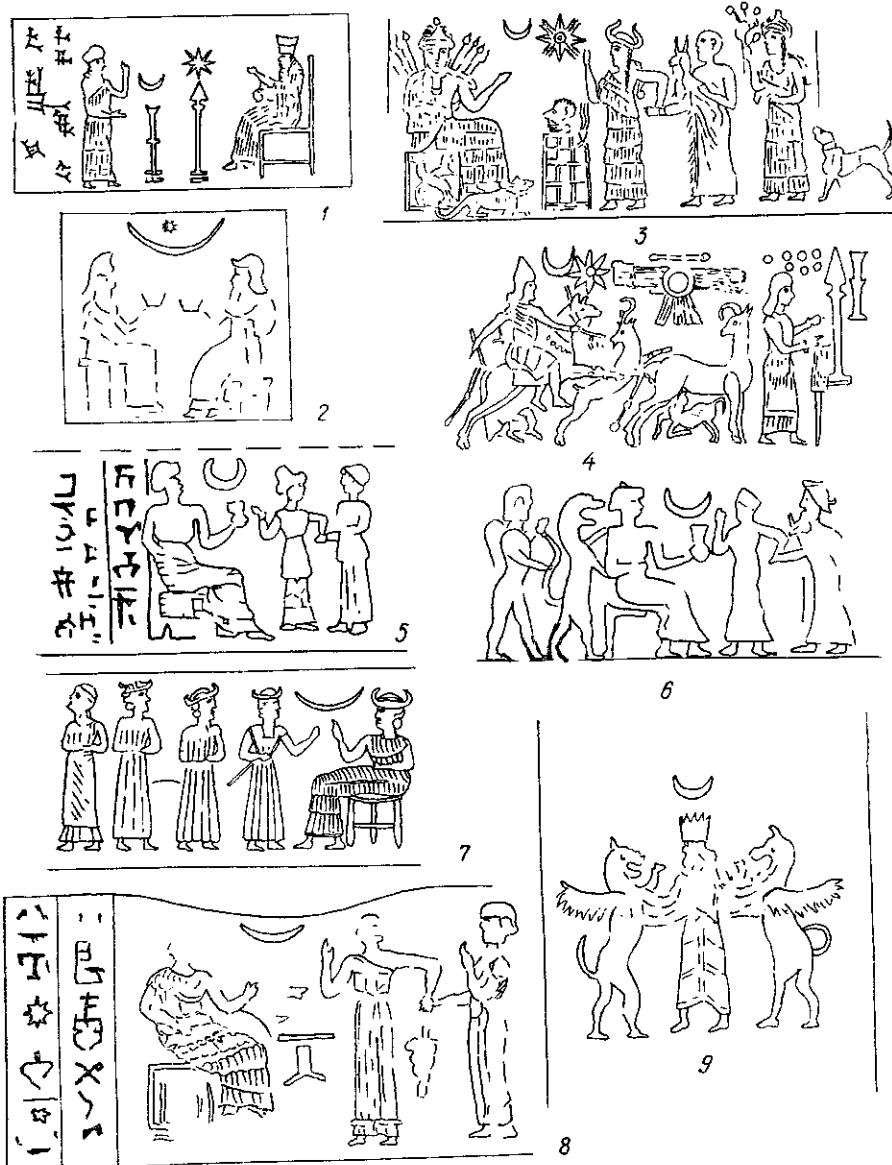

Рис. 2. Печатки епохи міді-бронзи та ранньозалізного віку Передньої Азії з небесними символами (за Е. Унгером):

1—3 — з місяцем та сонцем у вигляді зірки (хреста) різних форм; 4 — з місяцем, сонцем (або зіркою), крилатим диском, Плеядами; 5—9 — з місяцем.

ефів, і можуть не супроводжуватися символами місяця (рис. 3, 8—10)²⁷. Варто пригадати також висновок Д. ван Бурен про те, що значення восьмикутної зірки в мистецтві Месопотамії, в тому числі зірки на палиці, значно ширше її традиційного тлумачення як символа Іштар і часто є сонячним²⁸. Непрямим підтвердженням такої думки є сонячна символіка саме поодинокого колеса з шістьма спицями у бога кельтів (рис. 4, 6).

Зрідка символи сонця різних видів вживаються разом — по двоє²⁹, а інколи — й по троє. Так, на рельєфі Нібу-апла-іддіна з Сиппари диск з хрестом з трикутних променів, між якими розходяться прямі промені, зображені між символом місяця й диском з восьмикутною зіркою, а величезний хрест, подібний до попередньо згаданого, але з хвилястими променями між трикутними³⁰ (рис. 4, 2), є центром композиції всього рельєфа.

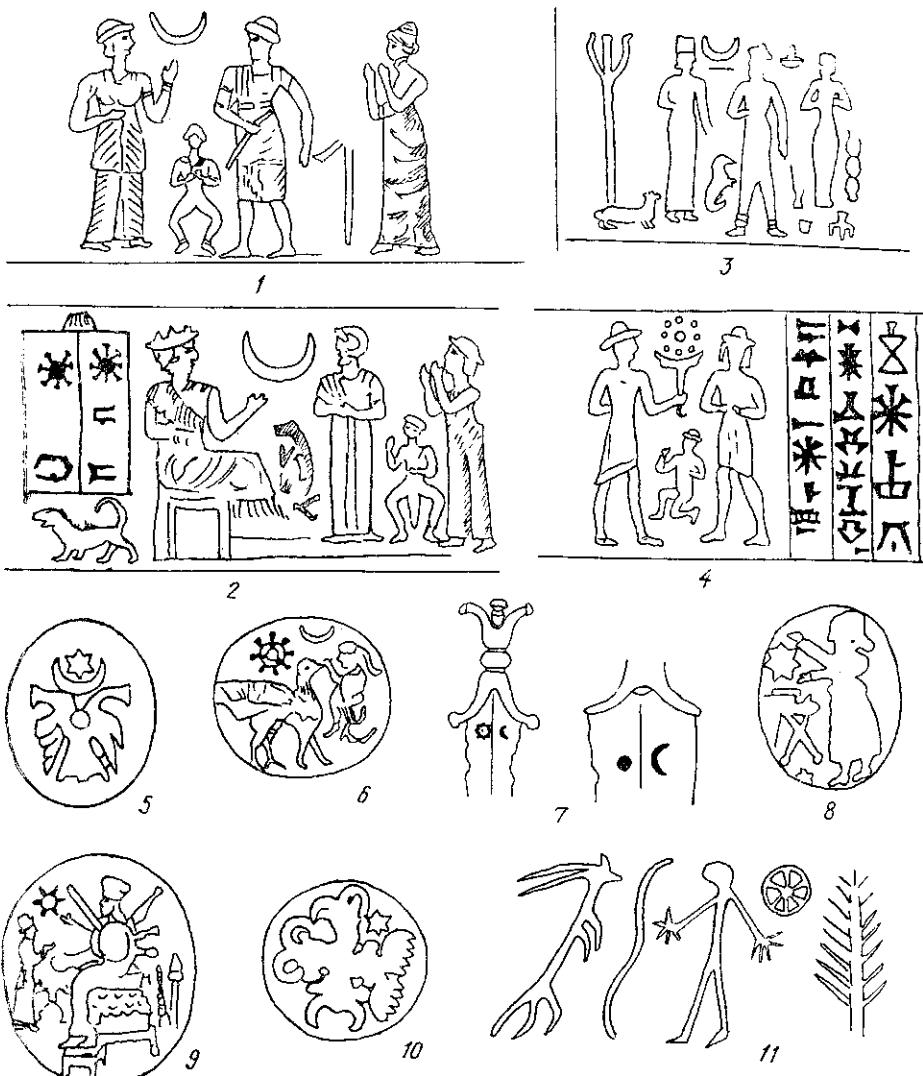

Рис. 3. Символи зірок, сонця та місяця у мистецтві епохи міді-бронзи та ранньозалізного віку:

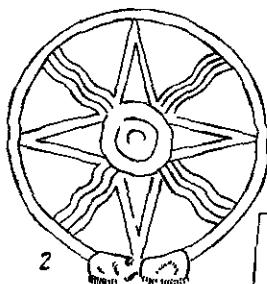
1–6, 8–11 — на печатках Передньої Азії (за Е. Унгером та Г. Вільке); 7 — на гальштатських мечах (за Ж. Дешелеттом), де символи сонця — восьмикутна зірка та диск.

Показово, що майже всі символи сонця, які відомі на печатках чи рельєфах, в тому чи іншому вигляді відбиті в системах письма або орнаменті відповідних археологічних культур. Іншими словами, існує кілька типів зображень безумовно сонячних символів різних варіантів, які відрізняються як за принципом побудови композиції (диск, колесо, зірка...), так і за числом та особливостями розміщення її елементів (променів, спиць, дисків). Це дає можливість погодитися з тим, що варіанти сонячних символів відбивають особливості тієї чи іншої структури космічного символу³¹. Остання думка підтверджується, як нам здається, й тим, що на однакових за змістом композиціях, на одному й тому самому предметі, символ сонця може бути різним. Так, на найвищому ярусі стовпа Салманасара II сонце зображене поряд з крилатим диском Ашура, диском з восьмикутною зіркою, а на наступному ярусі — диском з семикутною зіркою (рис. 4, 7)³².

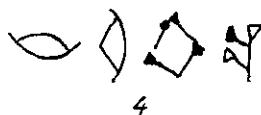
Загалом велика кількість різних за схемами символів сонця, які, проте, часто повторюються, не просто підтверджує виняткову роль сонця в світогляді давньої людини, а й є підставою для спроби визна-

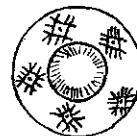
3

2

4

5

6

7

Рис. 4. Сонячні символи епохи міді-бронзи та ранньозалізного віку:

1 — зображення Синахеріба, фрагмент (за З. О. Рагозіною) з рогатим місяцем на фоні диску та шестикутною сонячною зіркою у колі (шестиелементним піврічним зодіакальним циклом); 2 — центральний сонячний символ із рельєфа з Сицилії (за О. О. Міллером) — символ 12-елементного чотирьохчастинного симетричного річного зодіакального циклу; 3 — давньоассирійська печатка (за Е. Унгером) з сонячним ромбом, між сторонами якого розходяться по три промені, у колі (символом 12-елементного чотирьохчастинного симетричного річного зодіакального циклу); 4 — символ сонця у системі письма Шумеру (за Ф. Фолсомом); 5 — прясло з Трої (за Г. Шліманом) з сонячними ромбами; 6 — символ сонця у вигляді колеса з шістьма спицями — символу шестиелементного піврічного зодіакального циклу; 7 — верхні яруси однієї з сторін стовпа Салманасара II (за З. О. Рагозіною) з символами сонця у вигляді восьми-семикутної зірки у колі: остання уособлює, на нашу думку, семиелементний піврічний символ зодіаку.

чення конкретного навантаження кожного типу символів. Оскільки при цьому можливе співпадання іконографії окремих сонячних та деяких інших небесних символів (наприклад, уособлення в формі зірки не лише сонця, а іноді й зірок), різні за формою зірки та розетки відносяться до сонячних лише тоді, коли вони композиційно пов'язані з символом місяця та приблизно відповідають йому за розмірами.

В даному разі через символічні зв'язки час з'являється чисто четьмісячні семиелементні (зірки, колеса, розетки з шістьма, сімома променями, спицями, дисками...), що, на нашу думку, уособлювали зодіак у вигляді числа сузір'їв весняно-літнього періоду, а також чотиричастинні

симетричні дванадцятиелементні символи (зображення зодіаку тих періодів, коли між точками пір року налічувалося по три сузір'я)³³. Останній символ, як правило, має вигляд хреста з трьома променями, спицями, дисками ... між його сторонами або хреста з потрійних променів*. Несиметричні дванадцятиелементні чотиричастинні символи в мистецтві давньої людини майже невідомі.

Наскільки вірогідні наші припущення щодо зодіакального навантаження вказаних символів видно з зіставлення зодіакальних періодів (табл. 1) з часом існування предметів з шістма-, сімома-, дванадцятьмаелементними символами сонця. Спеціальних прапорів, присвячених цьому аспектові символів, немає, тому скористаємося публікаціями зразків передньоазіатського мистецтва.

На вивчених нами понад 3 тис. об'єктах, у тому числі третині всіх відомих печаток Передньої Азії та сусідніх територій (частину з яких використати не вдалося, бо деякі зразки не датовано дослідниками, пошкоджено, малюнки та фотографії інших невиразні, а символи сонця, що нас цікавлять в даному разі, відомі не на всіх предметах), серед датованих зразків знайдено 67 виразних шести-, семиелементних сонячно-зодіакальних символів (табл. 2; рис. 5). До останніх було віднесено символи сонця, які зображені поряд з місяцем та відповідають йому за розмірами, а також кілька символів, які хоч і не супроводжувалися місячними, але відомі як суто сонячні (наприклад, зірка в колі) або космічні — тобто їх зодіакальні (бо зодіак сам є символом всесвіту), наприклад, хрест, коли вони займали майже всю площину композиції або знаходилися в її небесній частині.

Оскільки нас цікавлять календарні (абсолютні) дані про вживання символів, відносна дата кожного об'єкта (тип, стиль та період зображення на ньому відомі за автором публікації зображення) зіставлена з календарними датами, але не за різними в кожного автора уявленнями про той чи інший період³⁴, а за висновками Е. Бікермана³⁵, які враховують останні дослідження з хронології стародавнього світу. Тому, наприклад, хоча Г. Франкфорт початок першої династії Вавілону відносить до 2100 р. до н. е., а Д. Віземан — до 1800 р. до н. е., вважаємо за необхідне датувати зображення цього періоду з 1894 р. до н. е. (за Е. Бікерманом). За ним же наведемо й роки царювання державних діячів Передньої Азії. Лише в деяких випадках, коли авторами публікацій вказано тільки конкретні дати об'єктів і немає підстав для зміни цих дат, такі дати прийнято як вірогідні.

Розглянемо датування сонячно-зодіакальних символів з наведених випадків.

Зодіакальний період 4250—2200 рр. до н. е. (сім сузір'їв зодіаку між точками весни та осені).

Цьому періодові відповідають символи періоду Убайд (4900—3500 рр. до н. е.) — семикутник, утворений тілом змії (тварини, відомої як уособлення сонця) вздовж усього краю круглої печатки (випадок 1), ранньодинастичного II періоду (2615—1500 рр. до н. е.) — семикутна зірка над місяцем або в рогах місяця (випадки 7—9), а також на печатках Акаду (2316—2150 рр. до н. е.) — семикутна зірка поряд з місяцем та над місяцем (випадки 16—17).

Деяці не співпадають з таблицею зодіакальних дат шестиелементні символи: ранньодинастичного II періоду — шестикутні зірки, розташовані під місяцем та на рівні місяця, колесо з шістьма спицями над перекинутим місяцем, овал з шістьма променями в рогах місяця (випадки 10—15), датування яких відрізняється від початку шестизначного зодіакального періоду (з 2200 р. до н. е.) на 300 р.

Зодіакальний період 4150—2240 рр. до н. е. (по три сузір'я зодіаку між точками пір року).

* Потрійні хрести та промені зображені на рисунках як трьома, так і чотирма лініями: у першому разі число оболонок хреста або променів показують самі лінії, у другому — проміжки між лініями.

Таблиця 2. Вживання шести-, семи- та дванадцятиелементних чотиривічастинних симетричних символів у мистецтві давніх народів Передньої Азії

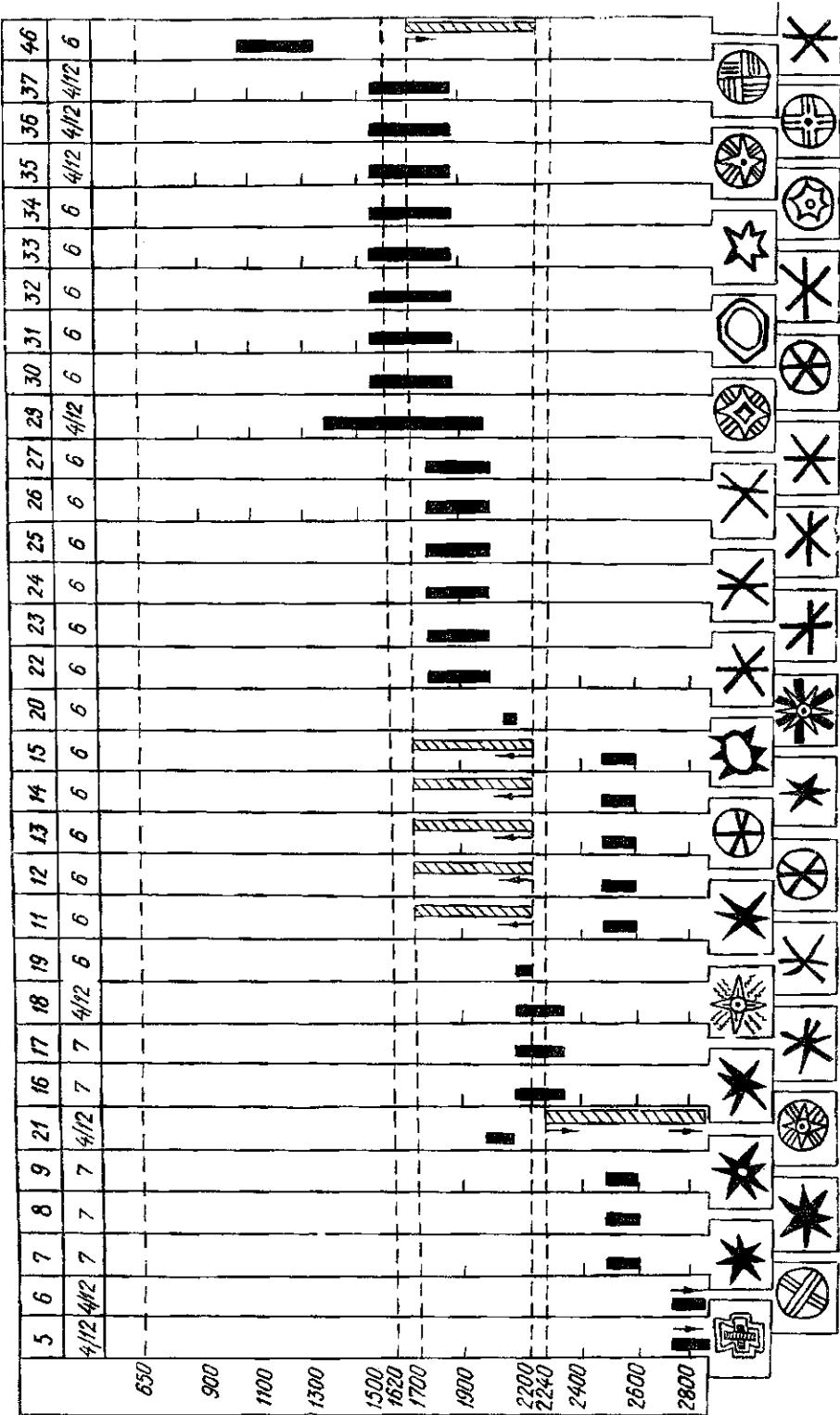
№	Період (до н. е.) або стиль	Дата за Е. Бікерманом	Число елементів символу	Джерело
1.	Убайд, 4900—3500 рр.	—	7	Amiet, 1961, Pl. 4, 95
2.			4(12)	Там же, Pl. 3, 60 A.
3.			4(12)	Там же, Pl. 3, 66
4.			4(12)	Там же, Pl. 4, 100
5.	Дописемний	до 2750 р.	4(12)	Wiseman, 1958, № 7
6.			4(12)	Amiet, 1961, Pl. 8, 154
7.	Ранньодинастичний II	2615—2500 рр.	7	Там же, Pl. 95, 1250
8.			7	Там же, Pl. 100, 1333
9.			7	Там же, Pl. 103, 1363
10.			6	Frankfort, 1955 Pl. 73, 797
11.			6	Там же, Pl. 79, 849
12.			6	Amiet, 1961, Pl. 73, 970
13.			6	Там же, Pl. 73, 966
14.			6	Там же, Pl. 89, 1180
15.			6	Там же, Pl. 95, 1249
16.	Акадський	2316—2150 рр.	7	Frankfort, 1939, Pl. XXXIX, f
17.			7	Amiet, 1961, Pl. 107, 1429
18.			4(12)	Unger, 1966, Taf. I, II
19.	Пізньоакадський	2200—2150 рр.	6	Frankfort, 1955, Pl. 63, 669
20.	Ур, час Ур-Намму	2112—2094 рр.	6	Frankfort, 1954, fig. 110
21.	Ур, III династія	2112—1997 рр.	4(12)	Frankfort, 1939, Pl. XXV, e
22.	Ісін-Ларса	2025—1763 рр.	6	Frankfort, 1955,... Pl. 69, 751
23.			6	Там же, Pl. 71, 775
24.			6	Там же, Pl. 68, 744
25.			6	Там же, Pl. 51, 539
26.			6	Там же, Pl. 88, 939
27.			6	Там же, Pl. 68, 737
28.			6	Там же, Pl. 67, 721
29.	Давньоасирійський	XX—XV ст.	4(12)	Unger, 1966, Taf. IV, I
	Час I династії Вавілону	1894—1595 рр.		
30.	Вавілон		6	Frankfort, 1939, Pl. XXVII, e
31.	Вавілон		6	Там же, Pl. XXXVIII, i
32.	Кападокія		6	Там же, Pl. XXXIX, r
33.			6	Там же, text-fig. 74
34.	Вавілон		6	Там же, text-fig. 40
35.			4(12)	Там же, Pl. XXVIII, k
36.	Кападокія		4(12)	Там же, text-fig. 75
37.			4(12)	Там же, Pl. XL, o
38.	Пізній Ларса		4(12)	Frankfort, 1955 Pl. 87, 922
39.	I сірійська група	1900—1700 рр.	6	Frankfort, 1939 Pl. XLI, j
40.			4(12)	Там же, Pl. XL, j
41.	Каситський	1742—1155 рр.	4(12)	Там же, Pl. XXX, k
42.			4(12)	Там же, Pl. XXX, l
43.			4(12)	Там же, Pl. XXX, m
44.	Пізня Мітanni	1350—1270 рр.	7	Wiseman, 1958, № 54
45.	Пізньоасирійський	1350—1155 рр.	4(12)	Там же, № 56

№	Період (до н. е.) або стиль	Дата за Е. Бікерманом	Число елементів символу	Джерело
46.	Середньоасирійський	1350—1050 рр.	6	Frankfort, 1939, Pl. XXXI, k
47.			4(12)	Там же, Pl. XXXI, l
48.			4(12)	Там же, Pl. XXXI, i
49.	Бавілон, час Назімарут-таша	1311—1286 рр.	4(12)	Zimmern, 1906, abb. 7
50.	Бавілон, час Навуходоносора I	1126—1105 рр.	4(12)	Frank, 1906, abb. 2
51.	Ассирія, час Салманасара II	1031—1020 рр.	7	Рагозина, 1903, рис. на с. 208
52.	Ассирія, IX ст.	—	7	Frankfort, 1939, Pl. XXXIII, b
53.			7	Там же, Pl. XXXIII, c
54.	Ассирія, IX—VIII ст.	—	6	Там же, Pl. XXXIV, a
55.			6	Там же, Pl. XXXIV, d
56.	Ассирія; час Ашурназир-пала II	883—859 рр.	7	Unger, 1927, abb. 39
57.	Бавілон, час Нібуапла-Іддіна	870 р.	4(12)	Dechelette, 1928 fig. 192
58.	Ассирія, час Салманасара III	858—824 рр.	7	Unger, 1927, abb. 40
59.	Ассирія, час Шамшиадада V	823—811 рр.	7	Unger, 1927, abb. 43
60.	Ассирія	750—650 рр.	6	Frankfort, 1939, Pl. XXXV, h
61.			6	Там же, Pl. XXXV, l
62.	Ассирія, час Синаххериба	704—681 рр.	6	Рагозина, 1903, рис. на с. 337
63.	Ассирія, VII ст.		6	Buren, Van, 1940, N 82
64.	Нововавілонський	626—539 рр.	6	Unger, 1966, Taf. III, 36
65.			6	Wiseman, 1958, N 72
66.			6	Там же, № 80
67.			6	Там же, № 96

До цього періоду належать чотиричастинні дванадцятиелементні симетричні символи на печатах періоду Убайд — у вигляді хреста, кожен сектор якого відтворено трьома паралельними лініями (випадки 2—4), дописемного додинастичного періоду (до 2750 р. до н. е.) — у вигляді хреста з потрійною оболонкою або хреста з трьох ліній (випадки 5—6), а також печатах давнього Акаду (випадок 18) — у вигляді розміщеного поряд з місяцем хреста з трикутними променями, між якими розходяться потрійні хвилясті промені. Подібний символ у диску зображене в рогах місяця на печатці III династії Уру (випадок 21). Оскільки ця династія існувала в 2112—1997 рр. до н. е., невідповідність символу даті початку династії становить близько 90 р. Однак не виключено, що цей розрив у дійсності був меншим, бо питання про початок династії остаточно ще не з'ясовано³⁶.

Зодіакальний період 2200—1710/1700 рр. до н. е. (шість сузір'їв між точками весни та осені).

Цьому періодові відповідають шестикутні зірки, зображені поряд з місяцем на пізньоакадській (2200—2150 рр. до н. е.) печатці (випадок 19), іноді між трикутними променями розходяться прямі промені, що знаходяться в рогах місяця на стелі Ур-Намму, царювавшого в 2112—1094 рр. до н. е. (випадок 20)³⁷. Трапляються зображення таких самих зірок поряд з місяцем або в його рогах (випадки 22—28) на печатах періоду династії Ісін-Ларси (2025—1763 рр. до н. е.),

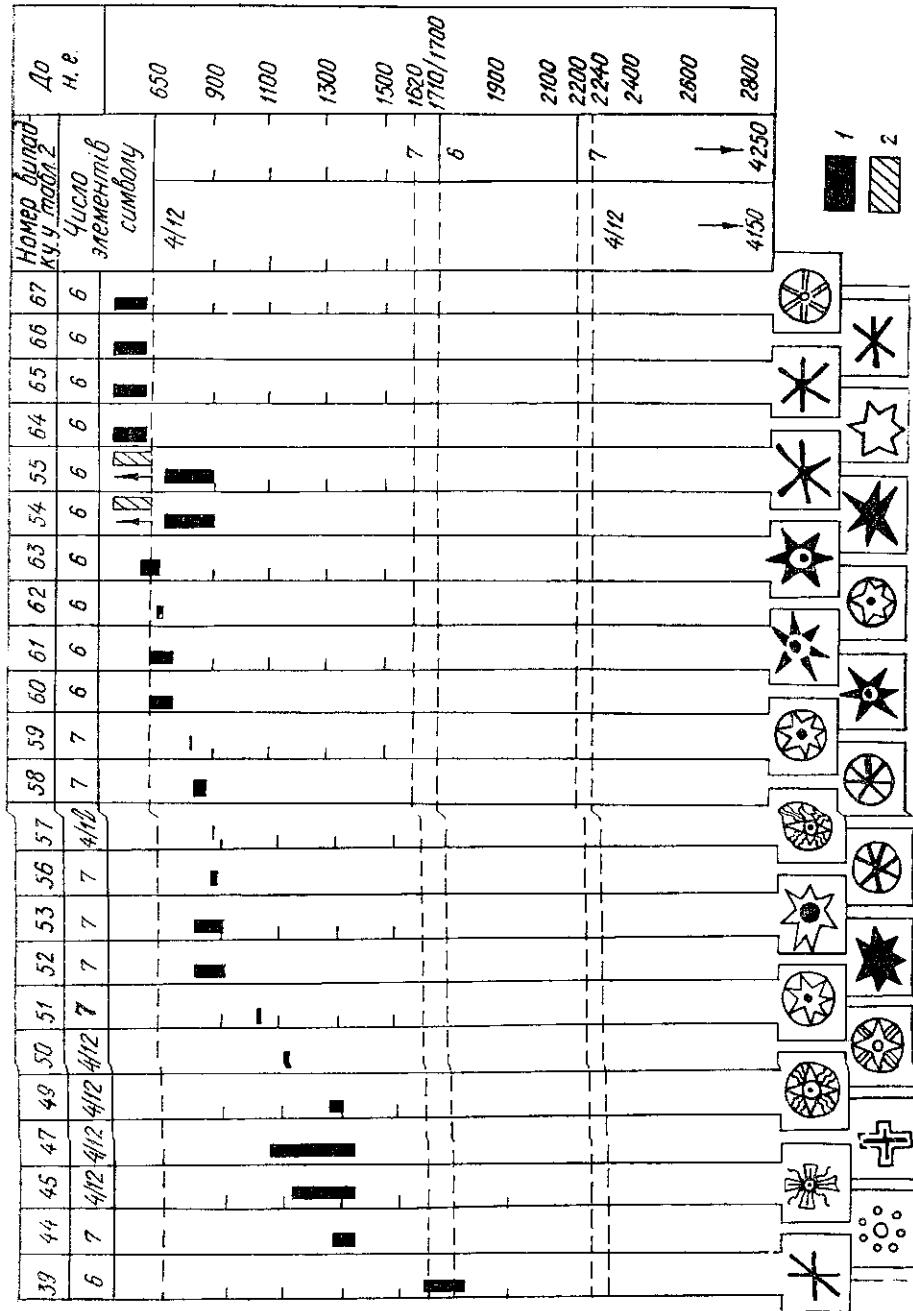

Рис. 5. Зіставлення відносного датування шести-, семиелементних та чотирьохчастиних симетричних 12-елементних симетрично-зодіакальних символів у мистецтві давніх народів Передньої Азії (в календарних датах Е. Бікермана) із зодіакальними періодами, за які сонце проходило шість-сім суперів зодіаку між точками весни та осені або по три суперів між кожною з чотирьох пар року:
1 — відносні дати; 2 — моменти й розмеж навізгодності зодіакальним датам.

а також оточені рогами місяця в колі шестикутник або шестикутна зірка чи шестикутна зірка поряд з місяцем (випадки 30—34) на печатках часу I династії Вавілону (1894—1595 рр. до н. е.).

Шестикутна зірка поряд з місяцем відома на печатці I сірійської групи (випадок 39), датована Г. Франкфортом 1900—1700 рр. до н. е. Враховуючи, що 1900 р. до н. е. взято дослідником як дату, віддалену від початку I династії Вавілону (за Г. Франкфортом — 2100 р. до н. е.) на 200 р., в сучасних календарних датах існування цієї печатки можна відносити до 1750—1600 рр. до н. е.

На 350 р. від кінця зодіакального періоду 2200—1710/1700 рр. до н. е. відрізняється дата печатки середньоассирійского часу (1350—1050 рр. до н. е.), де поряд з місяцем зображенено шестикутну зірку (випадок 46).

Зодіакальний період 1710/1700—650 рр. до н. е. (сім сузір'їв зодіаку між точками весни та осені).

Семикутною зіркою в колі сонце позначено на стовпі Салманасара II (випадок 51; рис. 4, 7), який правив в 1031—1020 рр. до н. е., й нанесено семикутні зірки на печатках Ассирії IX ст. до н. е. — поряд або під крилатим диском Ашура й місяцем (випадки 52—53) та семикутні зірки й колеса з сімома спицями, що зображені в колі, на стелах Ашурназірпала II, Салманасара III, Шамши-Адада V (випадки 56, 58—59), які царювали в 883—811 рр. до н. е., а також розетка з сіми дисків, розташована поряд з диском та місяцем (випадок 44) на печатці пізнього Міттані (1350—1270 рр. до н. е.).

Зодіакальний період 1620—650 рр. до н. е. (по три сузір'я Зодіаку між точками пір року).

Цим періодом датуються зображені в колі чотиричастинні симетричні дванадцятиелементні символи у вигляді хреста з трикутних променів, між якими розходяться по три прямих промені, оточених рогами місяця, на печатці першої династії Вавілону (випадок 35), яка існувала в 1894—1595 рр. до н. е., та на рельєфі Нібу-апла-іддіна (близько 870 р. до н. е.) з Сиппари (випадок 57, рис. 4, 2). Аналогічний символ (випадки 49—50) відомий поряд з місяцем та восьмикутною зіркою на кудурру часу Назімарутташа (1311—1268 рр. до н. е.), а натомість — поряд з місяцем та восьмикутною зіркою в колі — й часу Навуходоносора I (1126—1105 рр. до н. е.). До давньоассирійського часу (ХХ—ХV ст. до н. е.) належить печатка з чотиричастинним симетричним дванадцятиелементним символом — колом, із зображенім у ньому ромбом, між сторонами якого розходяться по три промені (випадок 29, рис. 4, 3), а до середньоассирійського (1350—1050 рр. до н. е.), каситського (1742—1155 рр. до н. е.) та пізньокаситського часу (1350—1155 рр. до н. е.) — хрестом з потрійних ліній (випадки 41—43, 45, 47—48), до ранньовавілонського періоду (1894—1595 рр. до н. е.) — хрестом у потрійній оболонці (випадок 38).

На печатках Кападокії часу першої династії Вавілону (1894—1595 рр. до н. е.) та I сірійської групи (близько 1750—1600 рр. до н. е.) символ цього типу має вигляд оточеного рогами місяця диску з хрестом з потрійних ліній (випадки 36, 40) або хрестом, між сторонами якого нанесено три паралельних стороні хреста лінії (випадок 37).

Зодіакальний період 650 р. до н. е. — 20 р. н. е. (шість сузір'їв Зодіаку між точками весни та осені).

Цьому періодові не суперечать позначення шестикутних зодіакальних зірок на ассирійських печатках VII ст. до н. е., де зірка зображена поряд з сонячним диском та місяцем (випадок 63), а також печатках 750—650 рр. до н. е. (випадки 60—61), на яких зірка знаходиться під місяцем.

До названого періоду належать також шестикутна зірка або колесо з шістьма спицями, зображені поряд з місяцем або в його рогах (випадок 64, рис. 3, 5; випадки 65—67) на печатках нововавілонського часу (626—539 рр. до н. е.).

Шестикутною зіркою в колі представлено символ сонця на грудях Синахериба (випадок 62, рис. 4, 1), померлого в 681 р. до н. е. Враховуючи, що зображення могло бути створене в останні роки життя царя й допустима помилка в підрахунках зодіакальних періодів дотривав ± 20 років, можна вважати, що вживання цього символу суперечить значенню зодіакального періоду 650 р. до н. е. — 20 р. н. е.

На 30—50 років не збігається з цим періодом дата шестикутної зірки, зображеній поряд з місяцем (випадки 54—55) на печатках Ассирії IX—VIII ст. до н. е.

Отже, незважаючи на те що вік більшості з 67 датованих об'єктів з сонячно-зодіакальними символами визначено дослідниками, як правило, приблизно, вживання 57 об'єктів повністю або частково відповідає й тим самим не суперечить таблиці зодіакальних дат (табл. 1—2, рис. 5). Від зодіакальних дат відрізняються на 300—350 років дати випадків 10—15, 46, на 70—90 років — випадка 21, на 30—50 років — випадків 54—55. Але при допустимій помилці в розрахунках зодіакальних дат (± 20 років) невідповідність дат випадків 54—55 зодіакальним датам настільки незначна, що її можна не враховувати й вважати, що випадки 54—55 також не суперечать зодіакальному датуванню. В такому разі зодіакальному датуванню не суперечать 59 з 67 розглянутих нами символів. Іншими словами, співпадання вживання символів Зодіаку в мистецтві народів Передньої Азії та їх найближчих сусідів у III—I тис. до н. е. становить за календарними датами (за Е. Бікерманом) понад 88%.

При врахуванні шести-, семиелементних зірок, не оточених колом, абсолютно точно зодіакальними можна вважати лише ті зірки, які знаходяться в рогах місяця, а не поряд, під чи над ним. Тоді найімовірнішими зодіакальними символами, серед розглянутих нами прикладів, залишається 39, серед яких дата лише двох не збігається із зодіакальними періодами — випадки 15 (на 300—350 років) та 21 (на 70—90 років). Отже, співпадання зодіакальних та календарних дат для цих 39 випадків становить близько 95%.

Нагадаємо також, що зодіакальні таблиці не суперечать символи на найточніше датованих дослідниками предметах, пов'язаних з іменами окремих царів, а не співпадають з цією таблицею найчастіше ті символи, що належать до найраніших та найменш вивчених періодів розвитку мистецтва Передньої Азії. Останнє набуває великої важливості зв'язку з вживанням зодіакальних символів у матеріалах бронзового віку України та суміжних територій, наприклад, північнокавказьких та синхронних першим двом етапам північнокавказької культури — катакомбних, датування яких визначається передньоазіатським.

Небесно-сонячними символами у північнокавказькій культурі можна вважати бляшки та медальйони. Про це свідчать їх численні ознаки: кругла або півсферична форма, бронзовий «сонячний» колір, орнаментація хрестами, зірками, дисками, структура яких аналогічна до того ж структурі сонячно-зодіакальних символів у диску на печатках Передньої Азії. На думку В. І. Марковіна та А. Л. Нечитайло, кінцем III — початком II тис. до н. е. у цій культурі датуються прикраси з шестиелементним символом, 1800/1700 рр. до н. е. — II тис. до н. е. — з семиелементним символом, а другою половиною II тис. до н. е. — з дванадцятиелементним чотиричастинним симетричним символом.

Дослідження 475 одиниць орнаментованого катакомбного посуду з території України та Нижнього Подоння (посуд у давнину був одним з найвідоміших символів космосу)³⁸ свідчить про глибокі закономірності структури його орнаменту, однією з найважливіших серед яких є зміна числа великих елементів орнаменту в його зоні. У трьох, виділених за структурою орнаменту етапах розвитку орнаментальної схеми катакомбної кераміки, шестиелементними схемами прикрашено посуд раннього та середнього етапів, семиелементними — середнього та пізнього етапів, а дванадцятиелементними чотиричастинними симетрич-

ними — посуд з кінця середнього етапу. За стратиграфією курганів поховання з посудом з шестиелементними схемами орнаменту передували похованням з посудом з семиелементними та дванадцятиелементними чотиричастинними симетричними схемами. Отже, в орнаменті як північнокавказьких, так і ката콤бних пам'яток II тис. до н. е., шестиелементні символи відповідали зодіакальному періодові 2200—1710/1700 рр. до н. е., семиелементні — зодіакальному періодові 1710/1700—650 рр. до н. е., дванадцятиелементні чотиричастинні симетричні символи — зодіакальному періодові 1620—650 рр. до н. е.³⁹ Вищевказані результати, одержані при вивчені масового матеріалу, можна вважати ще одним доказом на користь принципу астрономічного зодіакального датування в археології. Підтверджене іншими матеріалами це може мати велике значення й для вивчення історичного процесу на території України, хронологія археологічних культур якої у великий мірі пов'язана з передньоазіатсько-кавказьким регіоном.

Н. А. ЧМЫХОВ

Датировка памятников искусства Передней Азии III—I тыс. до н. э. на основе символов Зодиака

Резюме

Работа посвящена обоснованию возможностей астрономического зодиакального датирования в археологии. Основное внимание удалено изучению солнечных символов в искусстве эпохи меди—бронзы и раннего железа Передней Азии. Базой для этого избраны прежде всего коллекции печатей, изданные Г. Франкфортом, Э. Порадой, П. Амье, Э. Унгером, Д. Виземаном. Среди изученных автором более 3 тыс. образцов выделено 67 отчетливо изображенных и датированных исследователями. Совпадение относительного и зодиакального датирования данных символов составляет более 88%.

¹ *Dechelette J. Mannel d'archéologie préhistorique celtique et galloromaine.* — Paris, 1928. — Т. 2. — Fig. 190. — Р. 458.

² Чмыхов Н. А. К семантике орнаментальных схем катакомбной керамики // Некоторые вопросы археологии Украины. — Киев, 1977. — С. 17—19; Топоров В. Н. Ведийское РТА: к соотношению смысловой структуры и этимологии // Этимология, 1979. — М., 1981. — С. 139—156.

³ Селешников С. И. История календаря и хронология. — М., 1972. — С. 24, 56, 132, 155. — Рис. 6; 19; 28; 33.

⁴ Основні принципи розрахунків таблиці зодіакальних періодів див.: Чмыхов М. О. До історії вивчення проблем зодіаку // Нариси з історії природознавства і техніки. — 1979. — Вип. 25. — С. 53—56; Чмыхов М. А. Некоторые проблемы истории зодиака // Астронометрия и астрофизика. — 1979. — Вып. 38. — С. 108. При подальшому вдосконаленні принципу розрахунків деякі дати частково змінено: замість 3900 одержано 4150, замість 1720—1710/1700, замість 660—650, замість 410—420, замість 230—240 рр. до н. е.

⁵ Чмыхов М. О. Зодіакальний принцип датування в археології // Вісн. Київ. ун-ту. Іст. науки. — 1978. — Вип. 20. — С. 98—109; Чмыхов М. О. Принцип зодиакального (астрономического) датирования в археологии // Материалы по хронологии археологических памятников Украины. — Киев, 1982. — С. 16—29.

⁶ Frankfort H. Cylinder seals: A documentary essay in the Art and Religion of the Ancient Near East. — London, 1939. — 1328 p.; Frankfort H. Stratified cylinder seals from the Diyala region. — Chicago, 1955. — 78 p.; Porada E. Mesopotamian Art in cylinder seals. — New York, 1947. — 81 p.; Borowski E. Cylindres et cachets orientaux. — Berne, 1947. — Т. 1. — 189 p.; Wiseman D. Gotter und Menschen im Rollsigel Westasiens. — Praha, 1958. — 54 S.; Amiet P. La glyptique mesopotamienne archaïque. — Paris, 1961. — 456 p.; Unger E. Der Beginn der Altmesopotamischen Siegelschildforschung. — Wien, 1966. — 79 S.; Афанасьев В. К. Гильгамеш и Энкиду. — М.: Наука, 1979. — 194 с.

⁷ Даркевич В. П. Символы небесных светил в орнаменте Древней Руси // СА. — 1960. — № 4. — С. 56; Иванов С. В. Орнамент народов Сибири как исторический источник. — М., Л., 1963. — С. 465—467; Храпченко М. Б. Природа эстетического знака // Семиотика и художественное творчество. — М., 1977. — С. 15.

⁸ Unger E. Op. cit. — Taf. I, 7, 10—12, 15; II, 2, 3, 5, 6, 12, 15, 17, 36; див. також: Buren Van E. The cylinder seals of the Pontifical institute // Analec. orient. — 1940. — N 21. — Fig. 17, 18, 21, 26, 36—38, 42; Wilke G. Kulturbereihungen zwischen Indien, Orient und Europa. — Leipzig, 1923. — Abb. 144, е. — S. 131.

⁹ Блаватская Т. В. Греческое общество II тыс. до новой эры и его культура. —

- M. 1966. — Рис. 107; *Evans A. The Palace of Minos at Knossos*. — London, 1928. — Vol. 2. — p. 1. — P. 339. — Fig. 194, e.
- ¹⁰ *Dechelette J. Op. cit.* — T. 4. — P. 818. — Fig. 572, 1, 2.
- ¹¹ *Лосев А. Ф. Античая мифология в ее историческом развитии*. — М., 1957. — С. 191; *Юань Кэ. Мифы древнего Китая*. — М., 1965. — Рис. на с. 46; *Миньковская Э. Египетская религия в Кусе* // *Коростовцев М. А. Религия древнего Египта*. — М., 1976. — С. 312.
- ¹² *Рагозина З. А. История Ассирии*. — Спб., 1902. — Рис. на с. 337; див. також: *Deellette J. Op. cit.* — T. 3. — P. 461. — Fig. 192; *Orient et Occident. L'art dans le Monde*. — Paris, 1966. — Pl. 12 a; *Frank K. Bilder und Symbole Babilosch-assyriischer Götter*. — Leipzig, 1906. — S. 13.
- ¹³ *Buren Van E. Symbols of the Gods in Mesopotamian Art* // *Analec. orient.* — 1945. — N 23. — P. 87—90; *Bosser H. Meine Sonne//Orientalia*. — Roma, 1957. — Vol. 26, N 2. — S. 97—126; *Frankfort H. Cylinder seals...* — Pl. XXI, a, c; XXV, e; XXVII, e; XXVII, a, b, f, g; XXVIII, b, i, k; XXX, a; XL, e, g; XLI; a, c, k, o, r; XLIV, g; text-fig. 40; 75, 78; *Frankfort H. Suratified cylinder...* — Pl. 63, 678; 66, 712; 88, 940; 89, 957; *Amiet P. Op. cit.* — Pl. 8, 154; 63, 880; 63, 880; *Kramarkowa I. Od tysiącleci ludskość patrzy w zwiazdy* // Z. otchlani wieków. Rok XXVII. — Wrożaw; Poznań, 1961. — T. 3. — S. 167, Rys. 4; *Evans A.* — Op. cit. — Vol. 3. — Fig. 140, b.
- ¹⁴ *Wilke G. Op. cit.* — Abb. 133, e. — S. 115.
- ¹⁵ *Unger E. Op. cit.* — Taf. IV, 1.
- ¹⁶ *Frank K. Op. cit.* — S. 15—17.
- ¹⁷ *Граков Б. Н. Ранний железный век*. — М.: Изд-во МГУ, 1977. — Рис. 26, 49, див. також: *Миллер А. А. Элементы «неба» на вещественных памятниках* // ИГАИМК. — 1933. — Вып. 100. — С. 129.
- ¹⁸ *Фолсом Ф. Книга о языке*. — М.: Прогресс, 1974. — Рис. на с. 56.
- ¹⁹ *Иванов С. В. Указ. соч.* — С. 441—442.
- ²⁰ *Schliemann H. Ilios: The city and country of the Trojans*. —London, 1886. — N 1827.
- ²¹ *Evan A. Op. cit.* — Vol. I, ill. on the P. 514.
- ²² *Unger E. Op. cit.* — Abb. 27.
- ²³ *Buren Van E. Duoglas. Symbols of the Gods...* — P. 82—87.
- ²⁴ *Frankfort H. Cylinder seals...* — Pl. XXVIII, i.
- ²⁵ *Ibid.*, Pl. XLIII, c; text-fig. 53; 54; 57; 68; 89; 90.
- ²⁶ *Ригведа*: Избр. гимны / Пер., коммент. и вступ. ст. Т. Я. Елизаренковой. — М.: Наука, 1972. — С. 107, 241.
- ²⁷ *Unger E. Op. cit.* — Taf. II, 16—18; див. також: *Evans A. Op. cit.* — Vol. 4. — Pt. 2. — Fig. 331; 597 A, 9; *Рагозина З. А. Указ. соч.* — Рис. на с. 208, 337.
- ²⁸ *Buren Van E. Douglas: Symbols of the Gods...* — P. 82—87.
- ²⁹ *Frank K. Op. cit.* — Abb. 2—6. — S. 4—17; *Frankfort H. Cylinder seals...* — Pl. XXX, a, f; XLI, a; text-fig. 71; 89; 92; *Evans A. Op. cit.* — Vol. III, fig. 140, b; *Wiseman D. Op. cit.* — N 54; *Buren Van E. The cylinder seals...* — N 82; 101; *Zimmermann H. Die Göttersymbole des Nasamaruttas-Kudurru*. — Beitrag zu Frank K. Bilder und Symbole... — S. 36. — Abb. 7; *Kramarkowa I. Op. cit.* — S. 167. — Ryc. 4.
- ³⁰ *Миллер А. А. Элементы «неба»...* — Рис. 3. — С. 135.
- ³¹ *Frank K. Babilonisch Beschworungsreliefs*. — Leipzig, 1908. — S. 8—11; *Миллер А. А. Указ. соч.* — С. 133—135.
- ³² *Рагозина З. А. Указ. соч.* — Рис. на с. 208; *Бецольд К. Ассирия и Вавилония*. — Спб., 1904. — Табл. XVI.
- ³³ *Чмыхов М. О. Зодиакальный принцип...* — С. 98—109; *Чмыхов Н. А. Принцип зодиакального...* — С. 16—29.
- ³⁴ *Frankfort H. Cylinder seals...* — Tabl. II; *Frankfort H. Stratified cylinder...* — Tabl. II; *Porada E. Op. cit.* — P. 4; *Wiseman D. Op. cit.* — S. 11—12; *Borowski E. Op. cit.* — Tabl. B, C; *Афанасьевна В. К. Гильгамеш и Энкиду...* — С. 13—26.
- ³⁵ *Бикерман Э. Хронология древнего мира: Ближний Восток и античность*. — М.: Наука, 1975. — С. 179—191.
- ³⁶ Там же... — С. 181.
- ³⁷ *Frankfort H. The Architecture in the Ancient Orient*. — Harmondsworth, 1954. — P. 102. — Fig. 190.
- ³⁸ *Чмыхов М. О. Астрономія в житті первісного суспільства: (До питання про час утвердження астрон. знань)* // *Нариси з історії природознавства та техніки*. — 1982. — Вип. 28. — С. 40—41.
- ³⁹ *Чмыхов Н. А. Принцип зодиакального...* — С. 19—24.

Спільні радянсько-угорські дослідження пам'яток археології

Спільне вивчення радянсько-угорськими археологами первісних пам'яток півдня Середньої Європи, Карпатського басейну в другій половині 70-х — на початку 80-х років продовжує традиції радянської археологічної науки, що склалися ще в 30—50-ті роки.

Основним завданням досліджень на території Угорщини стало виявлення нових матеріалів з археології Карпатського басейну, які разом з нагромадженими раніше дали можливість створити монографію «Археологія Угорщини». Нам хотілося по-новому висвітлити ряд періодів, вивчити періодизацію і хронологію окремих культур, ще мало відомих, а головне здобути максимальну кількість інформації з історії економіки і соціального розвитку культур неоліту, мідного та бронзового віків центральної частини Карпатського басейну. Особливого значення Карпатський басейн набуває на початку неоліту, в VI тис. до н. е. (тут і далі ми використовуємо лише радіовуглеві некалібровані дати), коли на півдні Середньої Європи утворилися перші землеробські культури помірної зони. Звідси відтворююче господарство протягом VI і V тис. до н. е. поширюється в Середню та Східну Європу.

Існує ряд проблем, пов'язаних з кінцем неоліту і початком мідного віку, коли відбувалися значні зміни в економіці та соціальному устрої племен східної частини Угорщини, на рівнині Тиси та її приток — Кереша, Мароша. Близько середини IV тис. до н. е. були залишені поселення на теллях — давні культури раптово змінили свій вигляд, що проявилося лише в матеріалах могильників. Останнє позбавляє нас даних про економіку культур раннього і середнього мідного віку. Що ж відбулося в дійсності, що сприяло таким різким змінам, чи протікав цей процес повсюди в Карпатському басейні в цей час, чи ні?

У другій половині мідного віку (перша половина III тис. до н. е.) Карпатський басейн позначився важливими змінами. Це були не зміни в економіці та способі життя, а відбулася зміна населення в широкому масштабі. Носії нової економіки, матеріальної і духовної культури, нових способів пересування прийшли зі сходу — з Нижнього Подунав'я, а можливо, навіть із значно віддаленіших районів. Змінююється археологічна карта Карпатського басейну. Масштаби цього явища стають зрозумілими лише в останнє десятиріччя, але, як воно відбувалося, ще не зовсім ясно і тепер. Прояснити і це питання ми намагалися на матеріалах спільних радянсько-угорських розкопок. Правда, аналогічні явища простежувалися і в Східній Європі приблизно в той самий час: єдиний процес відступу високорозвинутих осілих землеробських культур під натиском пастушачих племен.

Ми працювали в Угорщині протягом семи сезонів, матеріали цих робіт опубліковані, а деякі висновки увійшли до першого тому колективної монографії «Археологія Угорщини. Кам'яний вік»¹. У даній статті лише узагальнимо нові результати радянсько-угорських досліджень.

В 1975 р. досліджувалися і пам'ятки в області Комаром на північному сході Задунав'я (Паннонії): на поселенні середнього неоліту — групи Желіз (Железовце), раннього залізного віку в Байоті² та на ранньоаварському могильнику в Чолнокі. В 1976 р. розпочалося вивчення основного об'єкта, який становив комплекс пам'яток — Кестхей-Фенекпусти, розташованого на південному заході Угорщини, на західному березі озера Балатон, в області Зала. Тут проживало населення протягом шести тисячоліть — від раннього неоліту до XIV ст. н. е., залишені потужні шари поселень, міста, величезні могильники античні некрополі. У 1977 р. розпочалося дослідження ще одного

об'єкта — телля Херпай, розташованого на сході країни поблизу м. Береттюйфалу в області Хайду-Бихар. При вивченні цих об'єктів привертали увагу лише матеріали неоліту, мідного, бронзового і раннього залізного віків.

Неолітичні поселення в Кестхей-Фенекпусті простежуються з раннього неоліту і відносяться до старшої лінійно-стрічкової кераміки³. Його матеріали подібні до матеріалів із Залавара, більшість із них віднесено до старшої лінійно-стрічкової кераміки, хоча Г. Квітта дотримується іншої думки⁴. Розвиток культури лінійно-стрічкової кераміки на північній Задунав'ї проходив інакше, ніж у північній частині. Саме на півночі складається молодша лінійно-стрічкова кераміка «нотного типу», добре відома за пам'ятками Південно-Західної Словаччини і Малої Польщі, Західної України та Північної і Середньої Молдавії, яку вивчала Т. С. Пассек в 50-ті роки на прикладі нижнього шару поселення Флорешти⁵. На північній Задунав'ї із старшої лінійно-стрічкової кераміки розвинулася особлива південнопаннонська група з рисами старшої лінійно-стрічкової кераміки, насамперед у способі орнаментації широкими і глибокими борозенками. Нотний характер візерунка в ній відсутній. Іншими є і типові форми посудин столової кераміки.

На основі виявленого в Фенекпусті поселення південнопаннонської групи, що залягало під шарами римського міста, ми намагалися визначити характерні риси цієї, ще майже не вивченої групи і визначити її хронологічне місце. На основі знахідок пізньої кераміки Желіз, виявлених нами як у Залаварі, так і Фенекпусті, виникає питання: чи існує ця група до кінця групи Желіз (до кінця середнього неоліту)? Для відповіді необхідні подальші розкопки. Але вже зараз є важливі дані про господарство неолітичного населення Фенекпусті. Відомо, наприклад, що в старшому неоліті тут вирощували два види пшениці: еммер і однозернянку, які пізніше залишаються основними зерновими культурами у носіїв лінійно-стрічкової кераміки*. Остеологічні дані свідчать, що полювання мало другорядне значення не лише в південнопаннонській групі, а й в інших групах цієї культури. Полювали переважно на тура. Скотарство було провідною галуззю господарства поряд із землеробством. Розводили велику рогату худобу, свиней**.

На південь від неолітичного поселення Фенекпуста, на тій же самій терасі Балатона, виявлено поселення групи Балатон мідного віку. Воно простежено нами вздовж тераси на відстані 130 м. Як і неолітичне, це поселення перекриває потужний шар римського часу. Група Балатон, яку в югославській археології називають культурою Ласінья, датується кінцем IV—початком III тис. до н. е. і відноситься до культур західнобалканського кола. Але до наших розкопок в Фенекпусті в європейській археології не існувало об'єктивних даних про господарство цієї культурної групи або культури. Лише на основі розміщення поселень вважали, що племена культури Ласінья займалися землеробством і скотарством⁶. Матеріали свідчать, що в економіці прибережних поселень велику роль відігравало рибальство. Лише в одній невеликій ямі трапилося понад 5 тис. кісток риб, у тому числі сомів масою 150—200 кг, а також щуки, судака, коропа. Склад стада у населення Кестхей-Фенекпусті епохи мідного віку різко відрізняється від неолітичних стад. У мідному віці переважала дрібна рогата худоба (понад 50% виявлених тут кісток належить свійським тваринам). Промивка культурного шару із балатонської ями дала важливі знахідки карбонізованих зерен пшениць — однозернянки, еммера і спельти (?), ячменю і чечевиці.

* Палеоботанічні матеріали із Кестхей-Фенекпусті визначив постійний співробітник спільніх радянсько-угорських розкопок М. Фреш (Музей Балатона, м. Кестхей).

** Faunістичні матеріали із розкопок Кестхей-Фенекпусті визначив Я. Матолчі (Сільськогосподарський музей, м. Будапешт).

Великомасштабні розкопки проводилися в Фенекпусті і на іншому поселенні мідного віку Кестхей-Апатдомб, значно пізнішому, іншої культурної належності: поселенні баденської культури. Воно розміщене на південний захід від балатонського (не було перекрито античним культурним шаром) і пов'язане з тією самою терасою Балатона, що і перші два поселення, що піднімаються до висоти 6,5 м над сучасним середнім рівнем Балатона. Його розміри: ширина — близько 50 м і довжина понад 100 м (площа 0,5 га). В Угорщині відомі поселення, які вдвічі або навіть вчетверо більші (наприклад, Серенч-Хайдурет). Як відомо, баденській культурі властиві ієрархічність і підпорядкованість поселень, групування кількох невеликих поселень навколо одного великого, центрального, навіть укріплена. Така група баденських поселень простежується навколо Озда на сході Угорщини. Її можна, певно, намітити і навколо Кестхея. Тому Кестхей-Апатдомб на березі Кестхейської бухти могло бути центральним поселенням цієї групи баденських поселень, в яку входило і фенекпустинське. Розміри Кестхей-Апатдомба становили 5,2 га, тобто майже в десять раз перевищували розміри фенекпустинського. Розміщений біля перешейка давнього Кестхейського п-ова між Великим і Малим Балатоном (останній висушений в минулому столітті), Кестхей-Апатдомб, певно, ніс і оборонні функції для всієї групи поселень.

Нам вдалося розкрити 1/10 площини цього поселення та дослідити залишки кількох будинків двох типів. Насамперед, це малий стовповий будинок підквадратної форми з округлими кутами і стовповими ямами по кутах (рис. 1). Сторона квадрата — близько 3,5 м, загальна площа будинку — приблизно 12 м². Будинок орієнтований за сторонами світу. В північно-східному кутку знаходилося скучення грузил від ткацького верстата. Близькі за типом житла відомі в баденській культурі Угорщини в Палотабожокі⁷ і Серенч-Хайдуреті⁸.

Другий тип будинку — із заглибленою в землю основою — складався з кількох ям різної глибини. Перекриття будинку трималося на двох великих стовпах, розміщених на центральній осі будинку. Стіни спиралися на кілки, ямки від яких діаметром 7—9 см виявлено вздовж всієї північно-західної частини житла. Довжина основної осі будинку 7 м, перпендикулярної — 4,5 м. Площа заглибленої частини житла становила 30 м², загальна площа будинку — 40—45 м² (рис. 2).

Крім будинків і господарських ям, на баденському поселенні Кестхей-Фенекпуста знайдено залишки загону для тварин — краала, шириною 35 м, при довжині понад 75 м (перебудовувався не менше трьох разів). З'ясована мікростратиграфія краала і поселення. Крааль такого раннього часу, як середина III тис. до н. е., — явище досить рідке.

Аналіз остеологічних матеріалів баденського поселення в Фенекпусті показав, що в стадії переважала дрібна рогата худоба. Кістки овець і кіз становлять 41,1% особин щодо всіх залишків свійських тварин; велика рогата худоба — 34,3% числа особин. Свинарство відігравало меншу роль. Таким чином, за характером скотарства баденське поселення наближається до балатонського, яке йому передувало, і різко відрізняється від неолітичного. Зіставлення даних про економіку неолітичних поселень у Фенекпусті й поселень мідного віку, які існували в одних і тих же природних умовах, дало суттєву різницю. Отже, не природне оточення було визначальним у виборі тієї чи іншої господарської системи давнім населенням, а його культурно-господарські традиції і навики.

Детальний аналіз виявленого посуду на поселенні баденської культури Кестхей-Фенекпуста дав можливість визначити час його існування та належність до певної локальної групи. Характерна форма баденської кераміки — чаша з перетинкою — у Фенекпусті нечисельна. Але виявлені залишки досить різноманітні, а аналіз їх поширення за комплексами і детальна типологія разом з пошуком аналогій в інших пам'ятках дають можливість зробити деякі висновки (рис. 3). Миски із цього

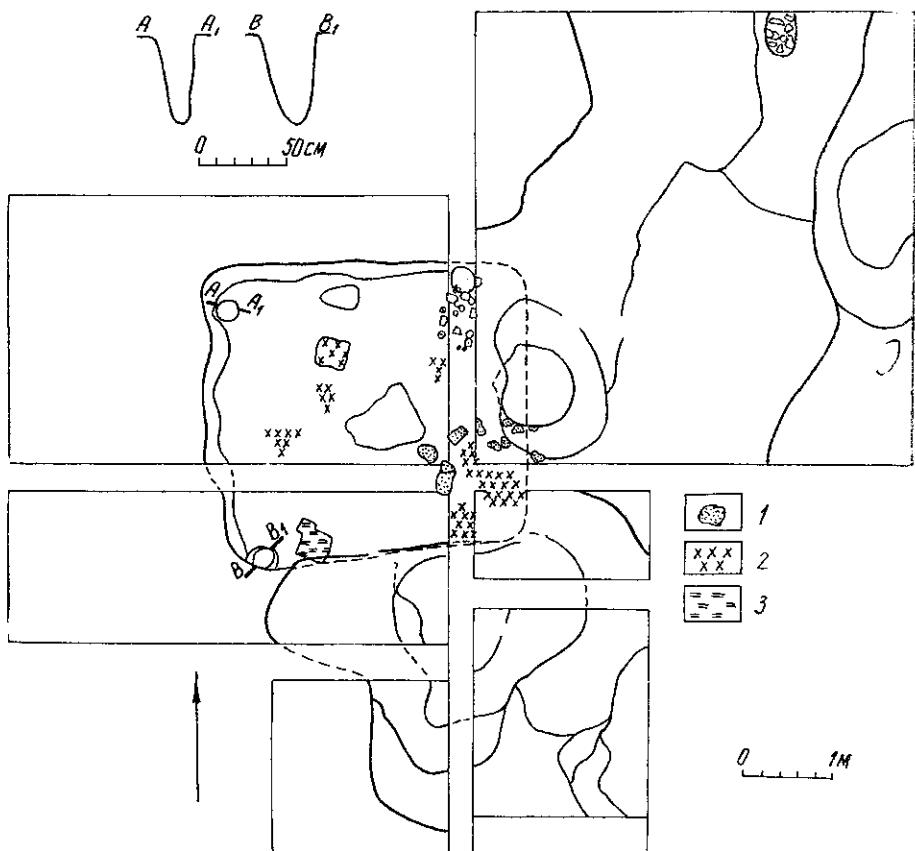

Рис. 1. План будинку № 1/1976 на поселенні баденської культури Кестхей-Фенекпуста:

1 — кераміка; 2 — обгоріла поверхня; 3 — обпалена глина.

поселення близькі до знахідок в Алфелда (схід Угорщини) і південно-східного Задунав'я. Вони характерні більше для класичної баденської культури і з'являються в фазі С в групах Озд і Віш, але без істотних змін зберігаються і в фазі D⁹. Відсутність серед знахідок з Фенекпусті типових ручок з вертикальним розподілом у цього типу посудин вказує на час існування поселення в Фенекпусті в фазі D.

У Фенекпусті представлений ще один своєрідний тип посудин баденської культури, можливо, діжечка для риби, відмінною особливістю якої є овальний або видовжений у горизонтальному перерізі тулуб (рис. 4). Ареал таких посудин знаходиться переважно в межиріччі Дунаю та Тіси і в південно-східній частині Задунав'я. Е. Неуступний вважає цей тип посуду характерним саме для фази D, до якої дослідник включає знахідки із Будакаласа, Озда, Ходmezевашархея і Пала-табожока.

Кухлі-посудини з циліндричною чи воронкоподібною шийкою, кулеподібним чи злегка сплющеним тулубом, часто прикрашеним канелюрами і стрічковою ручкою, яка високо піднімається над краєм, — поширений тип баденської кераміки і характерний якраз для класичної баденської культури — фаз С і D (рис. 5, 1.2). Деталі форми й орнаментації кухлів з Фенекпусті вказують на початок фази D, хоча деякі форми беруть початок з фази С.

Поширеною керамічною групою є кухонний посуд, орнаментований по краю рельєфними валиками: наліпними, відтягнутими, але завжди розчленованими насічкою, прямою чи навскісною або ж відбитками пальця чи зашипами, насічками. Всі ці прийоми переслідували одну

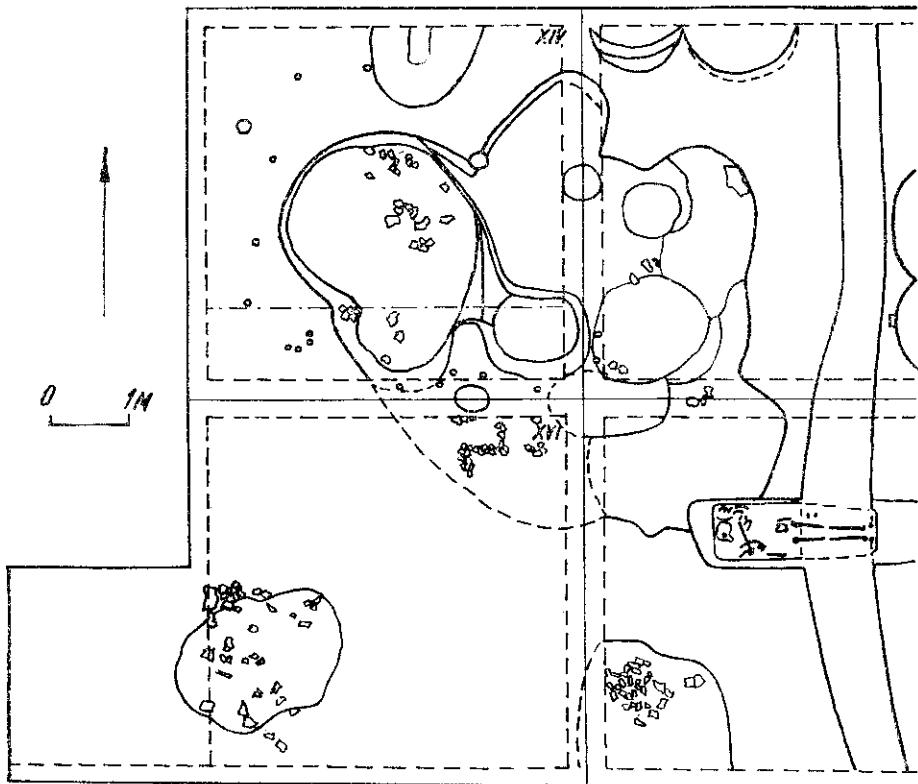

Рис. 2. План будинку № 2/1977 на поселенні баденської культури Кестхей-Фенек-пуста.

мету — імітувати досить грубу кручену мотузку, якою був обв'язаний край посудини (рис. 6).

Крім керамічних фрагментів, інші знахідки на баденському поселенні нечисельні. Вже Я. Баннер звертав увагу на бідність баденських поселень на знахідки знарядь¹⁰. У Фенекпусті не знайдено ні майстерень, ні інших місць обробки каменю. Зовсім немає зернотерок, але є фрагменти кам'яних сокир — шліфованих, плоских чи просвердлених. Виявлено кремінний наконечник стріли трикутної форми з прямою основою і ретушованою плоскою ретушшю поверхнею. Майже повністю аналогічні екземпляри (і за формулою, і за розмірами) знайдено в могилі № 19 в Алшонемеді¹¹. Трапилося пряслице і конічні грузила від ткацького верстата.

Згідно з системою Е. Неуступного, баденське поселення з Кестхея-Фенекпости можна датувати часом «klassичної» баденської культури. Основні аналогії для типів і навіть цілих груп кераміки знаходимо в межах кінця фази С і першої половини фази D/D₁. Лише окремі типи посудин випадають з цього датування, оскільки в основу системи Е. Неуступного покладена не послідовність замкнутих комплексів матеріалу, а матеріали поселень загалом.

Інший об'єкт спільніх радянсько-угорських розкопок — Херпай-Халом або Херпай-Фелдвар — один із найпівнічніших і найвищих теллій в Середній Європі. Перші теллі в басейні Тиси з'являються наприкінці середнього неоліту (кінець V тис. до н. е.) і досягають розквіту в пізньому неоліті. Але на рубежі неоліту і мідного віку життя на них припиняється аж до початку бронзового віку, коли виникають нові теллі й нові поселення на старих теллях. На початку пізнього бронзового віку з приходом нової культури із заходу («курганна культура»), яка володіла, певно, іншою господарською системою і більш

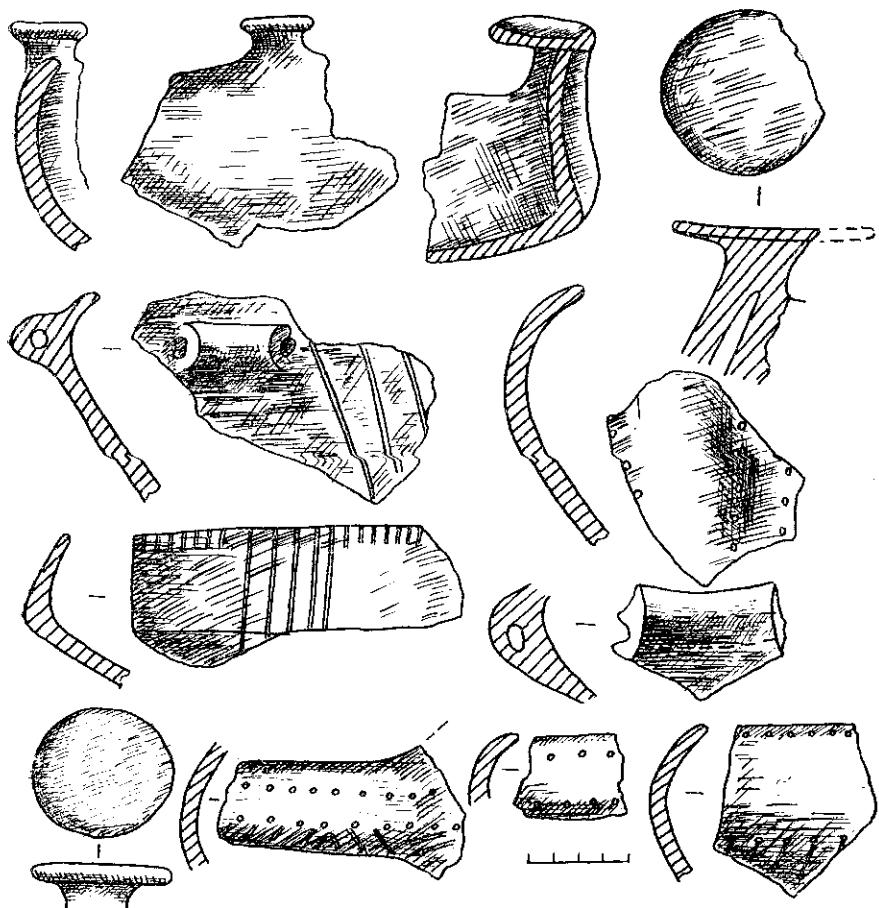

Рис. 3. Фрагменти «чаш з перетинкою» з поселення баденської культури Кестхей-Фенекпуста. Розкопки 1976—1977 рр.

рухливим способом життя, теллі як особливий тип поселень вже не виникають і не використовуються.

Розкопки в Херпай підтвердили правильність висновків про час виникнення і зникнення теллів на півдні Середньої Європи. Дійсно, основне ядро телля Херпай виникло в період пізнього неоліту, в першій половині IV тис. до н. е. Понад триметровий культурний шар цього часу дав багатий матеріал, що відноситься переважно до культурної групи Херпай або ж культури Херпай-Чесхалом, яка в IV тис. до н. е. існувала на сході Угорщини і на заході Румунії. Основне ядро виявилося перекритим нашаруваннями раннього (культура Отomanь) і середнього бронзового віків (культура Дюлаваршанд).

Телль Херпай — високий, видовженої форми штучний пагорб, довжиною близько 85 м, ширину 50 м, простягнений в напрямку північ—північний захід — південний — південний схід. Він оточений іншими горбами, менших розмірів і не такими високими, які також були заселені в давнину. Загальна потужність культурних нашарувань ще остаточно не з'ясована, але вона явно перевищувала 4 м.

Найбільша площа розкопу на теллі Херпай на території Угорщини і складає зараз на основному теллі понад 500 м². У 1980 р. було закладено новий розкоп на невеликому пагорбі, розміщенному в 70 м на південь від головного теллю. Телль Херпай ще в 1921—1922 рр. досліджував Л. Золтаї, директор Музею ім. Дері в Дебрецені. Результати розкопок не опубліковані (але звіти і кресленики збереглися). У 1927 р. тут проводилися спільні розкопки Угорського Національного музею і

Рис. 4. «Діжечка для риби» із поселення баденської культури Кестхей-Фенекпуста, 1976—1977 рр.

Рис. 5. Кухлі з поселення баденської культури Кестхей-Фенекпуста, 1976—1977 рр.

Кембріджського Університетського музею. В них брали участь видатні археологи: Л. Мартон, Ф. Томпа і Г. Кларк. Звіт про розкопки не опублікований. Лише в одній із загальних праць Ф. Томпса є згадка про деякі результати розкопок, зокрема про знахідку вогнища з керамікою бодрогкерестурського типу¹². Власне ця замітка Ф. Томпса стала приводом для нових розкопок, проведених у жовтні 1955 р. Угорським Національним музеєм під керівництвом Й. Корека і П. Патаї. У шурфі площею 6 м² простежено чотири-п'ять горизонтів групи Херпай, але жодних залишків культури Бодрогкерестур¹³ не виявлено.

Телль Херпай — одна з двох епонімних пам'яток культури Чесхалом-Херпай з можливою стратиграфією, до того ж культура недостатньо вивчена. Розкопки на теллі Херпай проводяться з 1977 р. щорічно (крім 1979 р.), в результаті отримано величезний археологічний і остеологічний матеріал, що відноситься до трьох археологічних культур. Це дані про домобудівництво, виробництво і розвиток кераміки, її комплексів, про економіку. Зупинимося на деяких важливих результатах цих досліджень.

Верхній метр культурних нашарувань на теллі складається з чотирьох горизонтів бронзового віку. В них чітко простежуються підлоги будинків із живутувато-зеленої глини з червоно-сірими плямами вогнищ. Три верхніх горизонти відносяться до культури Дюлаваршанд середнього бронзового віку, а нижній, четвертий, — до культури Отomanь кінця раннього бронзового віку. В цьому горизонті на розкопі II виявлено в 1978 р. залишки трьох будинків, розташованих на відстані всього 0,8—1 м один від одного. Будинки прямокутної форми, орієнтовані в напрямку схід—захід, довжиною понад 8 м. Ширина одного з них 6 м. Вони мали стовпову конструкцію, підлогу з живтої необпаленої глини. Діаметр стовпових ям 20—40 см, відстань між ними 100—160 см. Ряди стовпів простежувалися і всередині будинків.

Чисельні знахідки кераміки свідчать про широкі зв'язки культурних груп Дюлаваршанд і Отomanь з іншими культурами бронзового віку Карпатського басейну, зокрема з культурою Пер'ям-Печика на півдні Альфелда і з культурою інкрустованої кераміки Задунав'я (рис. 7, 2, 3). Траплялися уламки великих переносних печей, керамічні коліщатка з

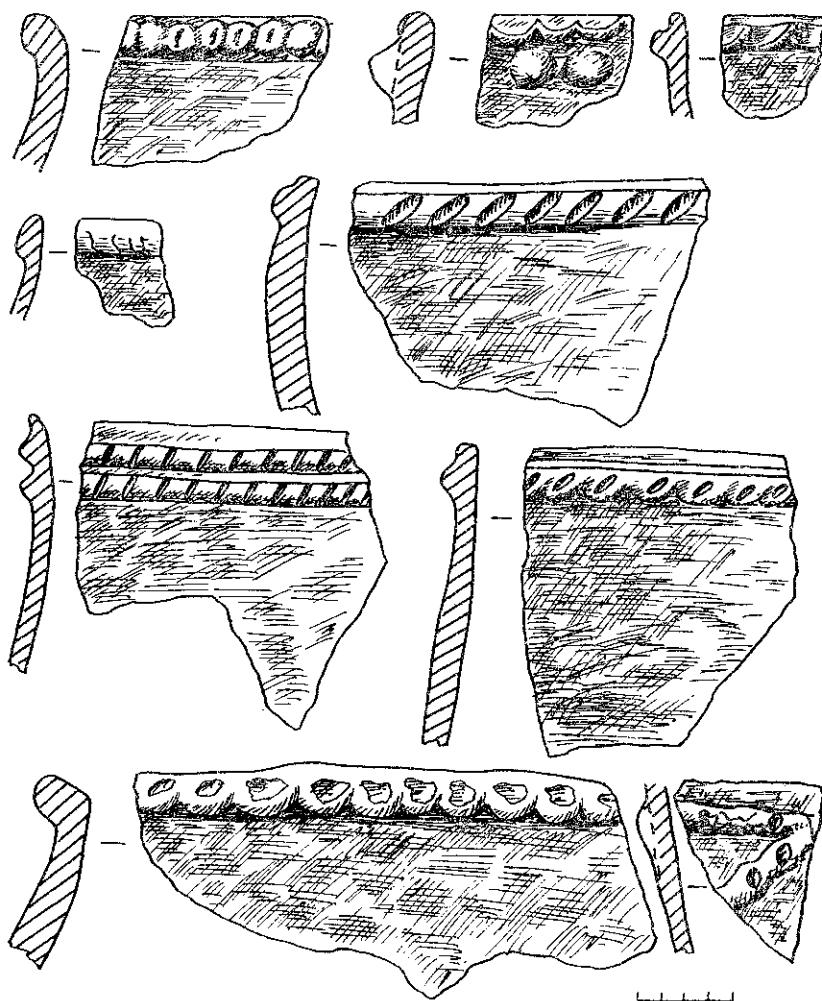

Рис. 6. Фрагменти вінець посудин «грубої кухонної кераміки» з баденського поселення Кестхей-Фенекпуста.

випуклою втулкою, певно, від моделей возів, численні зернотерки, вироби з кістки і рогу, бронзи (рис. 7, 1, 4).

Нижче шарів бронзового віку на теллі залягають пізньопалеолітичні горизонти. Залишків мідного віку на теллі не помічено, за довгий час відклався лише незначний шар гумусу.

Пізньопалеолітичне поселення в Херпаї дало чудові залишки будинків, що загинули від пожежі, з нижніми частинами стін і підлогами, з печами і великими посудинами, що стояли на підлогах жител, з чисельною керамікою, зокрема і розписною, виробами з каменю, кременю і обсидіану. Є знахідки міді і мідних виробів (перші мідні вироби в Угорщині зафіксовані ще в середньому неоліті в другій половині V тис. до н. е.)¹⁴. Серед будинків, розташованих близько один до одного, знайдено й дитячі поховання, скорчені на правому чи лівому боці, з однією-двома посудинами, що служили похованальним інвентарем.

Хоча керамічні матеріали з пізньопалеолітичних нашарувань у Херпаї ще не опрацьовано, вже зараз можна зробити висновки про розвиток кераміки цього періоду в Херпаї, які можуть мати значення для поділу пізнього неоліту в східній частині басейну Середнього Дунаю, насамперед для створення періодизації самої культури Херпай-Ческалом.

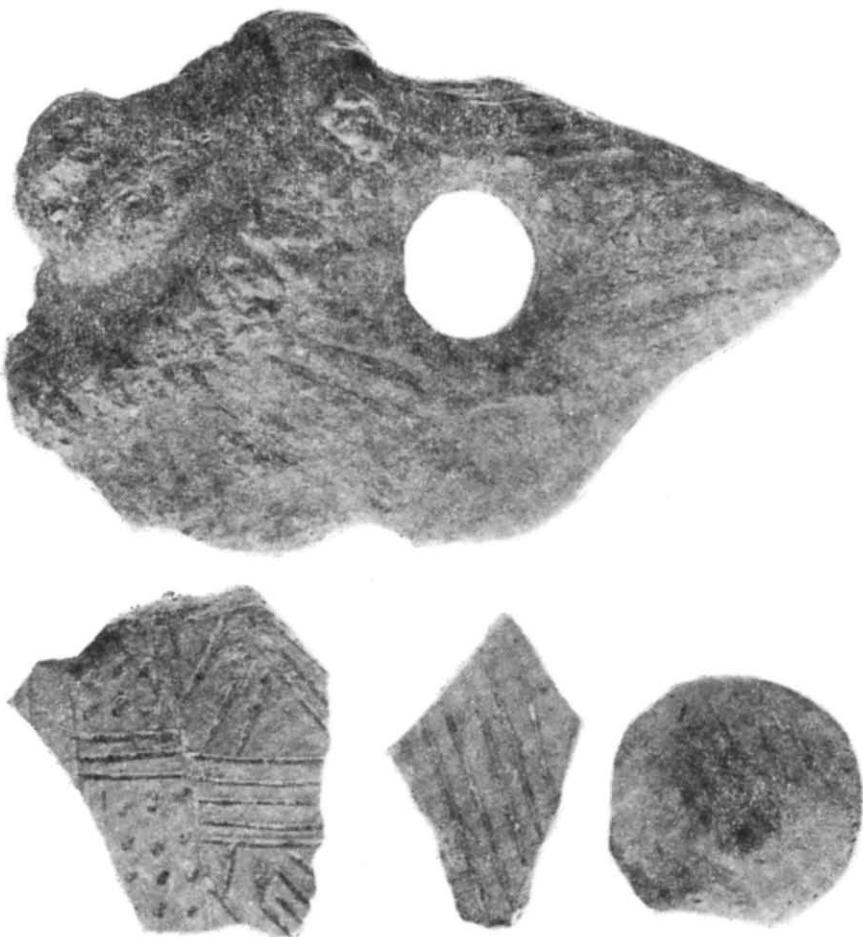

Рис. 7. Знахідки з розкопок Херпай:

1 — глиняне коліщатко; 2, 3 — фрагменти кераміки Тиса; 4 — рогова муфта для прикріплення кам'яної шліфувальної сокири до руків'я.

У верхній частині пізньонеолітичних нашарувань телля Херпай панує нерозписна кераміка, яка своїми формами й орнаментацією вказує на певні зв'язки з культурою Тисаполгар мідного віку, хоча і не ідентична їй. Цю кераміку з верхніх горизонтів неолітичного Херпаю ми назвали «протисаполгарською». Нижче залягає посуд з білим і червоним посудом. Широкі червоні стрічки, як правило, розподіляють орнаментальну поверхню посудин на панелі, заповнені дрібним білим візерунком. Цей стиль розпису можна наблизити до чесхаломського. У горизонтах, що лежать нижче, переважає інший, власне херпайський розпис (хоча розписної кераміки немало): темною, чорною або коричневою фарбою по світловому фону глини чи білому ангобу. Останній часто трапляється на посудинах з високими конічними піддонами — типовими формами групи Херпай. Крім місцевого розписного посуду, знайдено і привізний, зокрема розписні фрагменти кераміки культури Петрешт із сусідньої Трансильванії.

З 1980 р. радянські археологи вивчають давнє поселення на невеликому пагорбі Херпай III, поряд з основним теллем. Розкопки показали, що життя на поселенні в різні періоди його існування не обмежувалося головним теллем. Останній, певно, являв собою лише місце безпосереднього проживання людини і був так щільно забудований житловими будинками, що на ньому не залишилося місця ні для виробничих споруд, ні для виробничої діяльності, яка, ймовірно, відбувалася на сусідніх пагорбах, що знаходилися на відстані 70—100 м.

від головного горба. До того ж небезпека пожежі вимагала винести майстерні за межі поселення.

Нам вдалося з'ясувати, що в бронзовому віці пагорб Херпай III був укріпленим: він обнесений трикутним у поперечному розрізі ровом. Ширина рову у верхній частині 2,2—2,3 м, максимальна глибина від давньої поверхні — близько 1 м. Ми перерізали цей рів у західній і східній частинах пагорба, а детальна топографічна зйомка показала, що рів оперізував весь пагорб.

Херпай III, безсумнівно, в бронзовому віці був місцем, де зосредкувалися майстерні всього поселення. Він зритий десятками ям різної форми і розмірів, частину з яких, безсумнівно, можна інтерпретувати як майстерні. Наприклад, косторізна майстерня з чисельними фрагментами кістяних і рогових знарядь, прикрас, заготовками, незакінченими або поламаними в процесі виробництва виробами. Ями часто перерізають одна одну, утворюючи досить складну стратиграфічну картину. Трапилися і відкриті вогнища, черінь яких вистилає фрагментами великих посудин, а потім уже обмазувався глиною. В одній із ям знайдено залишки печі, знищеної ще в давнину. В ямах переважає кераміка, в тому числі й типова столова культури Дюлаваршанд, прикрашена навскісними і спіральними канелюрами. Частина її відноситься до групи Отomanь. Вивчення керамічних комплексів уточнює періодизацію культурних груп Дюлаваршанд і Отomanь.

У пам'ятці Херпай III добре представлений і «прототисаполгарський» горизонт пізнього неоліту. До нього відносяться культурний шар, ями і невеликий могильник цього часу: кілька скорчених на боці поховань з типовим інвентарем — посудинами, кам'яною шліфованою плоскою сокирою і крем'яним або обсидіановим ножем. Поховані орієнтовані головою на схід. У культурному шарі трапилася унікальна знахідка — глинена антропоморфна фігура — рубежу неоліту і мідного віку в Угорщині¹⁵. Привертає увагу яма майже циліндричної форми, що містила цілі посудини, зернотерку, частину черепа бика з серцевиною лівого рогу, кістки великої та дрібної рогатої худоби, благородного оленя, косулі та кабана. Ш. Бекъоні вважає, що більшість кісток походить від правого боку тварин. Яму прикривала велика миска з характерними ручками. Незвичайний характер ями та її заповнення дає можливість передбачити її специфічний культовий характер.

Досить несподіваним була поява під «прототисаполгарським» шаром ям культури Тиса, другої пізньонеолітичної культури Східної Угорщини, з матеріалами досить раннього типу (рис. 7, 2, 3), хоча кераміка Тиси на ньому не представлена. Ями культури Тиса на Херпай III є однією з найбільш східних знахідок цієї культури на Альфельді Угорщини¹⁶.

Співвідношення горизонтів з розписною керамікою херпайського і ческаломського типу, з одного боку, і культури Тиса — з другого, можуть визначити лише майбутні розкопки.

В. С. ТИТОВ

Совместные советско-венгерские исследования памятников археологии

Резюме

Совместные советско-венгерские раскопки на территории Венгрии проводятся с 1975 г. Основными их объектами являются комплексы памятников Кестхей-Фенекпуста, расположенные на западном берегу оз. Балатон в области Зала, и телль Херпай в окрестностях г. Береттъоуйфalu в области Хайду-Бихар, датируемые с раннего неолита и до XIV в. Советские археологи проявляют особый интерес к неолиту, энеолиту и бронзовому веку Венгрии. Все эти периоды представлены на изучаемых памятниках.

В Кестхей-Фенекпусте изучаются поселения трех культур и культурных групп: южноспаньонской группы культуры линейно-ленточной керамики (средний неолит), группы Балатон и культуры Баден-Пецел среднего и позднего энеолита. Получены

материалы по хозяйству, строительству и керамическому производству этих культур, причем для группы Балатон — культуры Ласинья это первые объективные данные, позволяющие судить об уровне и особенностях экономического развития.

На холле Херпай и окружающих его холмах открыты поселения культур Дюла-варшанд и Отомань среднего и раннего бронзового веков соответственно и культурной группы Херпай позднего неолита, раскрыт «производственный участок» этих поселений на соседнем холме, укрепленном в начале бронзового века треугольным в сечении рвом. Здесь же найден и могильник позднего неолита и сделаны важные стратиграфические наблюдения над соотношением позднеолитических культур Тиса и Херпай-Чесхалом, а также «прототисаполгарского» горизонта. Керамические материалы позднеолитических отложений в Херпай имеют важное значение для членения позднего неолита и восточной части бассейна Среднего Дуная, для создания периодизации самой культуры Херпай-Чесхалом.

¹ Титов В. С., Эрдели И. Первые итоги раскопок Венгеро-Советской экспедиции на территории ВНР // СА. — 1980. — № 1. — С. 130—146; Плетнёва С. А., Титов В. С. Совместные советско-болгарско-венгерские археологические исследования // Вестн. АН СССР. — 1982. — № 9. — С. 94—107; Титов В. С., Эрдели И. Кестхей-Фенек-пусты // АО 1980 г. — М., 1981. — С. 491—492; Титов В. С., Потемкина Т. М. Раскопки в окрестностях телля Херпай // Там же; Археология Венгрии: Камен. век / Под ред. В. С. Титова, И. Эрдели. — М., 1980.

² Титов В. С., Эрдели И. Первые итоги раскопок Венгеро-Советской экспедиции на территории ВНР. — С. 130—146; Археология Венгрии: Камен. век. — С. 292—294. — Рис. 175—177.

³ Археология Венгрии: Камен. век. — С. 268—270. — Рис. 157—158.

⁴ Quitta H. Zur Frage der ältesten Bandkeramik in Mitteleuropa // PZ. — 1960. — Bd. 38. — S. 155—157; Археология Венгрии: Камен. век. — С. 268—274, 324.

⁵ Пасек Т. С., Черныш Е. К. Памятники культуры линейно-ленточной керамики на территории СССР // САИ. — 1963. — Вып. Б1—11.

⁶ Dimitrijević S. Lasinjska kultura // Praistorija Jugoslavenskih Zemalja. Bd. 3. Eneolitska doba. — Sarajevo, 1979. — S. 164—165.

⁷ Banner J. Die Péceler Kultur // AH. S. N. — 1956. — N 35. — S. 129, 214.

⁸ Ibid. — S. 215.

⁹ Neustupný E. Die Badener Kultur // Symposium über die Entstehung und Chronologie der Badener Kultur. — Bratislava, 1973.

¹⁰ Banner J. Op. cit. — S. 170.

¹¹ Ibid. — Tai. XLIV, 14—15.

¹² Tompa F. 25 Jahre Urgeschichtsforschung in Ungarn // Bericht der RGK. — Berlin, 1987.

¹³ Korek J., Patay P. A. Herpalyi-halon kökörvégi és rézkori települése // FA (Új folyam). — Budapest, 1956. — Evk. 8. 23—29 old.

¹⁴ Hegedüs K. Újkőkori lakótelep Csanytelek határából // АЕ. — 1981. — N 108. — Kötet. — I. szám, 3—12 old.; Археология Венгрии: Камен. век. — С. 73, 307.

¹⁵ Титов В. С. Новые данные о позднем неолите на востоке Венгрии (раскопки Херпая III) // АО 1981 г. — М., 1982.

¹⁶ Титов В. С. Поздний неолит // Археология Венгрии: Камен. век. — С. 328—366. — Рис. 190, 191.

С. В. ПАНЬКОВ

Металургія заліза в лісній та лісостеповій зонах Східної Європи в І тис. до н. е.

Вивчення розвитку продуктивних сил давніх суспільств є одним з важливіших аспектів історичного пізнання. Переход від привласнюючих форм господарства до відтворюючих створив нові умови для удосконалення організаційних систем людського суспільства. Швидкий ріст економічного потенціалу суспільства після сотень тисяч років «епохи каменю» був забезпечений передусім впровадженням у виробничу діяльність знарядь з кольорового металу, саме в епоху міді-бронзи утворюються найдавніші рабовласницькі держави. Освоєння способів добування й обробки заліза зробило людські можливості в перетворенні навколошнього середовища справді безмежними. Проте процес становлення чорної металургії і відповідно розвитку залізного віку був дуже складним і не скрізь у Східній Європі проходив однаково й одночасно. Тому встановлення причин соціально-економічного порядку, які сприяли чи гальмували розвиток залізної промисловості, має велике

значення для розуміння загальної картини історичного процесу в Східній Європі, що відбувався протягом I тис. до н. е., тобто в період переходу східноєвропейських племен до залізного віку.

На території європейської частини СРСР у цей період розвиток чорної металургії відбувався у лісовій, лісостеповій та степовій зонах. Характер природних умов значною мірою впливав на формування культурно-економічних типів для кожної з географічних зон. У степовій зоні переважало кочове скотарство, в лісостеповій — землеробство, в лісовій — полювання, рибальство, збирання. Але незважаючи на різний рівень розвитку продуктивних сил в трьох зонах, знайомство населення з металургійним залізом і технікою його добування відбулося майже одночасно в кожній з них наприкінці II — початку I тис. до н. е.¹ Чи було це явище характерним для всього регіону і зумовлено загальним поштовхом в розвитку господарства Східної Європи, чи причини виникнення металургії заліза у лісовій та лісостеповій зонах були різні — визначити важко. Очевидно, спочатку необхідно з'ясувати роль заліза в господарстві племен кожної з культурно-економічних зон.

Зараз лісова зона займає близько половини площини СРСР і у Східній Європі поширюється приблизно до лінії Луцьк—Житомир—Київ—Карачів—Калуга—Горський—Казань, що в загальних рисах відповідає нечорноземній області. Необхідно відзначити, що в її межах за особливостями зародження чорної металургії і самого залізного віку виділяються три області — північно-західна (пам'ятки доби раннього металу, д'яківської та каргопільської культур), північно-східна (анан'їнська та п'яноборська культури), південна (племена милоградської, штрихованої кераміки, юхнівської культури).

Для кінця II — першої половини I тис. до н. е. на північному заході лісової зони відомо близько десяти пам'яток із залишками металургії заліза, які дослідники відносять до доби раннього металу — раннього заліза. Для цих пам'яток характерне побутування бронзових та залізних знарядь (нечисленні знахідки). З металу виготовлялися необхідні у господарстві, але дрібні речі — ножі, рибальські гачки.

Доба металу на північному заході не викликала різких змін у господарстві. Природні умови не створювали достатніх можливостей для переходу до нових більш прогресивних форм господарства. Обмеженість джерел сировини не сприяла інтенсивному розвитку мідно-бронзової індустрії. Тому доба бронзи швидко закінчилася, оскільки люди познайомилися з корисними властивостями заліза, але швидкого наступу залізного віку не відбулося. Переважна кількість знарядь виготовлялася з каменю аж до середини I тис. до н. е.

Залишки залізодобування початку I тис. до н. е. на північному заході лісової зони майже повністю пов'язані з рештками мідно-бронзової індустрії. Прикладом служить майстерня на р. Томиця. Чорна металургія і металообробка наприкінці II — початку I тис. до н. е. не були відокремлені від кольорової. Привертають увагу залишки спеціалізованих майстерень по добуванню металу і виробництву з нього різних знарядь (Курмойла I, Шапнаволок, Томиця)². Але масштаби цього виробництва були незначними і не вплинули на розвиток продуктивних сил населення північного заходу лісової зони початку I тис. до н. е., в господарстві якого основну роль відігравали полювання, рибальство та збирання.

Певні зрушення в розвитку залізодобування на території північного заходу відбуваються у середині I тис. до н. е. До цього часу можна віднести ряд пунктів із залишками виробництва та обробки лише заліза, зокрема стоянки ранньод'яківського часу на дюні Уміленіє³, Ольський мис на Кольському п-ові⁴, залізоробну майстерню на березі затоки Оров-Губа, що на північно-східному узбережжі Онезького озера⁵. Виникнення цих майстерень вказує на певні успіхи в розвитку сиродутного способу добування заліза, але асортимент залізних виробів був обмежений. Навіть наконечники стріл, такі необхідні під час

полювання, населення ще виготовляло з каменю. Як видно, орієнтація в господарстві на полювання та рибальство залишається стримуючим фактором у розвитку чорної металургії та ковалської справи. Особливістю даного періоду є виникнення майстерень, що спеціалізувалися лише на добуванні і обробці чорного металу. Внаслідок обмеженості покладів мідної руди і розвитку сиродутного способу добування заліза металурги північного заходу лісової зони досить легко перейшли на добування й обробку чорного металу. І загалом цей період характеризується становленням техніки та технології сиродутного способу добування заліза. Подальший розвиток чорної металургії на вказаній території простежується переважно на матеріалах д'яківської культури.

Д'яківська культура складається в VII—VI ст. до н. е. і набуває розквіту в IV—III ст., коли з'являються укріплені городища, так званого д'якового типу. Історія племен цієї культури поділяється на три основні етапи. Для первого — з VII—VI до III ст. до н. е. — характерним є панування кісткової індустрії. Основою господарства було осіле скотарство, велику роль відігравало полювання. Другий, середній етап датується III—II ст. до н. е. — II ст. н. е. В цей період зменшується виробництво знарядь із кістки та відбувається широке впровадження (особливо наприкінці етапу) залізних виробів. У господарстві провідним залишається осіле скотарство, але роль землеробства помітно зростає. Третій етап — заключний, датується II—III — V—VI ст. н. е. Кількість знарядь з кістки значно зменшується, а питома вага залізних виробів збільшується. Наприкінці етапу землеробство стає панівною галуззю у господарстві, і населення переходить з городищ на селища. Полювання набуває лише допоміжного характеру⁶.

Відповідно до цього спробуємо простежити розвиток металургії заліза в д'яківській культурі. З VI до IV ст. до н. е. відбувається різкий спад виробництва заліза і залізних виробів. У цей період метал втрачає своє виробниче значення. Основою сировиною стає кістка. З міді та бронзи виготовляють лише нечисленні прикраси, а з заліза — переважно серпоподібні ножі, шпильки, застібки. Деяке пожвавлення залізодобування простежується в останній чверті I тис. до н. е., що простежується на знахідках з д'яківських городищ залізних шлаків (Серюпитінське⁷, Успенське⁸, Тройцьке⁹). Але асортимент виробів залишається попереднім за винятком гачків для носіння сагайдаків, деталей кінської упряжі. Асортимент залізних виробів на д'яківських городищах збільшується в першій чверті I тис. н. е., а в III—IV ст. — це вже високорозвинута залізна індустрія. Із заліза виготовляється сільськогосподарський інвентар — серпи, коси. З'являються залізні сокири, знаряддя полювання та рибальства¹⁰. Таким чином, лише з переходом до землеробства на північному заході лісової зони настає доба заліза, тобто залізо стає основним виробничим матеріалом. У цей період воно добувалося на території городищ та за їх межами. В останній період існування д'яківської культури на городищах з'являються великі спеціалізовані ковалські майстерні (кузня з Березняківського городища, що датується III—V ст. н. е.¹¹). Оскільки залишки залізодобування на городищах д'яківської культури трапляються майже повсюдно, то залізодобування і виготовлення залізних знарядь у племен д'яківської культури були децентралізовані. Поділ між працею металурга і коваля можливий лише наприкінці існування д'яківських городищ, але доказів цього ми майже не маємо. Поділ між кольоровою і чорною металургією відбувся, напевно, ще раніше, коли кольоровий метал втратив своє виробниче значення.

Таким чином, у розвитку індустрії заліза на території північного заходу лісової зони простежується ряд особливостей: 1. Племена цієї зони, знаходячись порівняно до своїх південних сусідів на більш низькому ступені економічного розвитку, майже одночасно з останніми відкрили і опанували сиродутний спосіб виробництва заліза. 2. Відкриття заліза в цьому регіоні аж до рубежу нової ери майже ніяк не

впливало на господарську діяльність. Основним для племен північного заходу залишилося полювання і рибальство (а пізніше приселище скотарство). 3. Залізо навіть на ранньому етапі його побутування не розглядалось як цінність, на відміну від інших регіонів: наприклад Мала Азія, Єгипет. Із заліза виготовляли прості і необхідні в господарстві речі — ножі, рибальські гачки. 4. Відкриття заліза прискорило закінчення доби бронзи, яка внаслідок причин історичного і природньо-географічного характеру була не дуже розвинутою. 5. Консерватизм господарської діяльності (заняття полюванням та рибальством) спричинилося до різкого спаду виробництва металів у період становлення д'яківської культури і розквіту кісткової індустрії, що обумовлювалося переходом до приселищного скотарства. 6. Незважаючи на майже *тисколітне знарядство із залізом і способом його добування*, інтенсивний розвиток чорної металургії і металообробки, процес домінування заліза як головного виробничого матеріалу відбувається лише у перших століттях нової ери, коли населення городищ д'якового типу починає займатися землеробством.

На північно-східних пам'ятках зародження металургії заліза і становлення залізної доби пов'язують з племенами анан'їнської культури. На початку раннього періоду заліза анан'їнські племена, які сформувалися на базі приказанської культури епохи пізньої бронзи, розселялися від Ветлуги і Сури на заході до р. Біла та верхів'їв р. Кама на сході. Перші спроби місцевої металургії і металообробки заліза в цьому районі простежуються на матеріалах пізнього етапу приказанської культури. Так, на долівці житла № 1 стоянки Займищенська III разом з керамікою маклашевського типу трапилися уламки залізного предмета. На заключному етапі (маклашевському) приказанської культури, коли визначальними серед знарядь праці, зброї та більшості прикрас стають вироби з міді та бронзи, і на мало якому поселенні не знайдено бронзових шлаків, виробів з цих металів чи уламків чашеподібних тиглів, формуються передан'їнські риси¹². При розкопках городищ та селищ ранньої фази анан'їнської культури траплялися переважно залізні ножі, наконечники списів (Луговський могильник)¹³. Основні ж знаряддя праці виготовлялися з бронзи, каменю та кістки. Значне збільшення залізних виробів простежується на заключному етапі анан'їнської культури. Слід відзначити, що серед залізних виробів переважають предмети озброєння, а основні знаряддя праці виготовлялися з бронзи, кістки та каменю¹⁴.

Розглянемо систему господарства племен анан'їнської культури. О. В. З布鲁ева вважає, що землеробство було однією з основних галузей господарства і разом зі скотарством становило основу життя анан'їнського населення. Полювання та рибальство мали допоміжний характер¹⁵. О. П. Смирнов стверджує, що ще в перші століття нової ери землеробство у племен волго-камського межиріччя мало допоміжний характер, а основним його багатством була худоба¹⁶. Знахідки знарядь дають можливість стверджувати, що землеробство у племен анан'їнської культури було мотижним і, можливо, підсічним. Але майже до кінця анан'їнської культури мотики виготовлялися переважно з кістки, хоча населення цієї культури було знайоме із залізом і способом його добування протягом майже п'яти віків. Залізні серпи зовсім відсутні за винятком знахідки з Уфімського городища¹⁷, яку Ю. О. Краснов датує більш пізнім часом і не пов'язує з анан'їнською культурою. Появу ж серпів із заліза пов'язують не з підсічним, а з переходом до орного землеробства. На думку Ю. О. Краснова, «появу залізних серпів слід шукати не тільки і не стільки в удосконаленні технології металургійного виробництва, що зробило можливим виготовлення відносно великих речей, а в розвитку самого сільського господарства, в значних зрушеннях в його техніці, які привели до значного розширення посівної площі, що й викликало потребу мати досить досконалі і продуктивні спеціалізовані знаряддя для збирання вро-

жаю»¹⁸. Як бачимо, населення волго-камського межиріччя в анан'їнський час і пізніше залізних серпів не знато, воно продовжувало користуватися мотиками з кістки, тому значного зрушения в техніці сільськогосподарського виробництва та збільшення посівної площи у цей час не відбулося. Слід погодитися з думкою О. П. Смирнова, що основою господарства населення Волго-Кам'я було скотарство, а землеробство відігравало допоміжну роль. Це й визначило «збройний напрямок» у розвитку металургії та металообробки заліза і перевагу предметів озброєння, необхідних для захисту стада від угону. В. Ф. Генінг відзначав, що численні збройні сутинки відволікали населення від продуктивної праці і руйнували його продуктивні сили.

Наступний етап у розвитку металургії і металообробки заліза на північному сході лісової зони пов'язаний з п'яноборською культурою і відзначається широким впровадженням мотик із заліза. В цей період відбуваються значні зрушения в розвитку продуктивних сил населення, що проявилося в кількісному збільшенні виробництва заліза. Це дало можливість землеробам використовувати залізні мотики і значно інтенсифікувати землеробську працю. Але оскільки землеробство залишалося мотижним, господарство племен п'яноборської культури теж базувалось на скотарстві. І лише в III ст. н. е. у житті волго-камських племен відбувся перелом¹⁹. Саме в цей час залізо стає основним матеріалом для виготовлення зброї і знарядь праці.

На відміну від північного заходу розвиток чорної металургії і металообробки на північному сході лісової зони відзначається такими особливостями:

а) становлення металургії і металообробки заліза проходило на фоні значного рівня розвитку мідно-бронзової індустрії, що стримувало впровадження у виробництво нового металу*;

б) у зв'язку з характером господарства, що базувалося на пастушому скотарстві, в анан'їнський час із заліза переважно виготовляли зброю для захисту худоби від угону. В період існування анан'їнської культури, і особливо на заключному її етапі, у виробництві простежується характерний для перехідного періоду до залізної доби біметалізм;

в) широке використання в п'яноборський час залізних мотик вказує на збільшення виробництва заліза і зрослу роль землеробства, хоча основу господарства становило скотарство;

г) загальне впровадження заліза у побут та виробництво його відбувається у III—V ст. н. е., що свідчить про повне і повсюдне опанування способом добування чорного металу.

Поява і освоєння заліза на території північного сходу лісової зони викликані необхідністю захисту від грабіжницьких нападів і виготовленням предметів озброєння. І лише загальне зрушення в розвитку продуктивних сил, що відбулося у першій половині I тис. н. е., дало можливість витіснити з виробництва бронзу, камінь і кістку і замінити ці матеріали залізом.

На південні лісової зони початок залізної доби пов'язується з племенами милоградської, штрихованої кераміки (південний захід) та юхнівської культур (південний схід).

Найранішими предметами, виготовленими із заліза і зафікованими в пам'ятках милоградської культури, є п'ять наконечників списів пізньогальштатського типу, виявлені у могильнику VI—V ст. до н. е. поблизу с. Дубой Столинського району та наконечник списа, знайдений разом із сокирами-кельтами меларського типу (VIII ст. до н. е.) біля

* Слід відзначити, що погляд на рівень розвитку мідно-бронзової індустрії в тім чи іншім регіоні у зв'язку з походженням чорної металургії та впровадженням у виробництво знарядь із заліза має бути двозначним. Якщо високий рівень мідно-бронзової індустрії, з одного боку, і був стимулюючим фактором для початкових спроб по добуванню заліза, то з іншого — цей же рівень, як показує приклад Давнього Єгипту, стримував розвиток індустрії заліза.

с. Урицьке Гомельського району²⁰. Місцеве виробництво їх сумнівне, тому що рівень розвитку металургії та металообробки не дозволяв милоградським племенам, навіть за зразками, виготовляти такі складні та масивні речі. Серед залізних знахідок не відомо наконечників списів, датованих більш пізнім часом. Залізний дротик IV—III ст. до н. е. з Горошкова, можливо, милоградський, але і він має латенський вигляд²¹.

Отже, перші залізні вироби на територію Східної Білорусії потрапляють в пізньогальштатський — ранньолатенський час шляхом обміну з середньоєвропейськими племенами. Це дало можливість місцевому населенню познайомитися з новим металом і розпочати його виробництво. Переход до залізної доби на території Білорусії був відносно швидким і стимулювався насамперед обмеженістю джерел кольорового металу, якого навіть у матеріалах місцевих культур доби середньої і пізньої бронзи дуже мало²². Землеробська основа племен милоградської культури визначила характер залізних знарядь, більшість яких складали сокири, кельти, серпи. В останній третині I тис. до н. е. на території Південної Білорусії простежується досить високий рівень розвитку місцевої металургії заліза. А на ранніх етапах милоградської культури, в період становлення чорної металургії, основним виробничим матеріалом був камінь, традиції обробки якого збереглися з часів епохи бронзи. Необхідно також відзначити, що на відміну від території північного заходу і сходу лісової зони в милоградській культурі **кістка та ріг** не мали важливого значення у виробництві. Із кістки виготовлялися шила, проколки, лощила, руків'я²³. Причиною цього також був землеробський характер господарства племен милоградської культури.

Племена культури штрихованої кераміки, які населяли територію середньої смуги Білорусії і східну частину Литви, познайомилися з залізом на одне століття пізніше, ніж племена милоградської культури. На найранішому городищі Августове Лепельського району знайдено залізну сокиру з вузьким лезом, серпоподібний ніж, дротик, посохоподібну шпильку, рибальські гачки. Ця пам'ятка виникла не пізніше III ст. до н. с. На ранніх поселеннях цієї культури металевих виробів дуже мало, проте багато виробів з кістки та рогу. Камінь використовували лише для виготовлення зернотерок.

Дослідники вважають, що основу господарства племен культури штрихованої кераміки становили скотарство та землеробство. Основними знаряддями для підсічного землеробства були залізні сокири та серпи. Знахідки їх відносяться переважно до кінця I тис. до н. е. — першої третини I тис. н. е. В цей період землеробство починає відігравати вирішальну роль у господарстві племен штрихованої кераміки і саме тоді сиродутний спосіб виробництва заліза і техніка його обробки спановуються настільки, що витісняються знаряддя з кістки. У верхніх шарах городищ трапляються кісткові проколки та шпильки²⁴. Привертає увагу, що племена раннього залізного віку південного заходу лісової зони з кольорового металу виготовляли лише прикраси²⁵.

Досить високого рівня досягли металургія і металообробка заліза на південному сході лісової зони, де в VI ст. до н. е. мешкали племена юхнівської культури. Але знахідки залізних речей знайдено переважно у верхніх шарах юхнівських городищ (наприклад, городище Торфель на середній Десні)²⁶. Вже в ранній юхнівський час із заліза виготовляли ножі, серпи, долота, шила. З юхнівських городищ походять і найдавніші у лісовій зоні сокири. Мініатюрність ранніх залізних виробів свідчить про малі масштаби добування заліза, і воно, природно, не могло відтіснити з виробництва камінь і кістку, з яких виготовляли сокири, клини, точила, намиста, ножі та скребачки. Землеробство на ранніх юхнівських городищах було малорозвинене, домінувало скотарство, але наприкінці існування культури роль землеробства значно збільшується, і саме в цей час метал входить у побут. Як і на півден-

ному заході кольоровий метал, який отримували шляхом обміну, призначався виключно для прикрас²⁷.

Таким чином, повсюдне освоєння сиродутного способу залізодобування на території лісової зони Східної Європи пов'язане із зростанням ролі землеробства в економіці. На півдні цієї зони освоєння заліза відбулося трохи раніше, ніж на півночі, хоча спосіб добування сиродутного заліза на північному заході і сході був відомий набагато раніше, ніж на півдні лісової зони. Побутування кістки та рогу поряд із збереженням кам'яної індустрії обумовлювалося розвитком приселищного скотарства. В економіці та виробництві епоха становлення чорної металургії і відповідно доби заліза відзначається майже цілковитим і повсюдним зникненням знарядь з кольорового металу (за винятком північного сходу, де з бронзи відливалися кинджали, наконечники списів, тесла та ін.), поступовим освоєнням техніки ковальської справи, побутуванням знарядь праці з кістки і каменю, переходом до приселищного скотарства. І лише тоді, коли основою господарства племен лісової зони Східної Європи стає землеробство, знаряддя з кістки і каменю остаточно замінюються залізними. Залізо стає основним виробничим матеріалом на північному сході у першій четверті I тис. н. е., на півдні — в останній третині I тис. до н. е.

З трипільських часів більша частина лісостепу була заселена землеробськими племенами, і тому тисячолітні традиції землеробства створювали сприятливі умови для розвитку металургії і металообробки заліза. Перші спроби добування заліза і виробів заліза на території лісостепу простежуються вже в пам'ятках зрубної культури. Це поселення на території м. Воронеж, у його культурному шарі знайдено шлаки і залізне шило²⁸, на південь від нього на території Грем'янського р-ну разом з керамікою зрубної культури трапилися залізне шило та пруток²⁹. Безсумнівні належність цих предметів до зрубної культури і знайомство металургів з технікою добування заліза і виготовленням нескладних виробів. Але високорозвинута мідно-бронзова індустрія і низький рівень техніки ковальської обробки металу були однією з важливих причин, що не дозволили племенам зрубної культури переступити поріг залізної доби. Наприкінці II тис. до н. е. історична обстановка на території лісостепу різко змінюється, що вплинуло і на розвиток місцевої металургії і металообробки. В цей період в пам'ятках культур центральної частини лісостепу металу стає значно менше і для доби пізньої бронзи дослідники констатують занепад металургійного виробництва³⁰. Причиною цього занепаду були труднощі з надходженням до лісостепових районів кольорового металу (власної сировинної бази для розвитку мідно-бронзової індустрії племена лісостепу майже не мали), що примушувало шукати заміну знаряддям з кольорового металу. Замінити знаряддя праці з бронзи повинно було залізо. І саме в XI—VIII ст. до н. е. у центральному лісостепу Східної Європи в культурах Північної України (бондаріхінській, лебедівській, білогрудівській) простежується поступальний розвиток чорної металургії. Очевидно, в цей період порівняно із зрубним часом у металургії заліза відбулися певні зрушеннЯ. По-перше, це відноситься до бондаріхінської культури, в матеріалах якої наявне існування спеціалізованих на виробництві заліза і залізних речей майстерень³¹. Кількість виробів із заліза в цей час збільшується, хоча асортимент їх залишається надто бідний — четыригранні шила, ножі, наконечники стріл³². Землеробський характер господарства вищезгаданих культур вимагав чимало кольорового металу, якого не вистачало, а техніка обробки заліза була ще не настільки розвинутою, щоб виготовляти потрібні знаряддя — серпи, коси, мотики тощо. В зв'язку з цим населення Північної України змушене було поряд із бронзою (в пам'ятках білогрудівської культури зафіксовано близько 10 бронзових серпів і близько 20 мотик) використовувати для виготовлення сільськогосподарських знарядь кремінь і кістку³³.

Якісний стрибок у розвитку металургії і металообробки заліза відбувається в чорноліський період, що відзначається, з одного боку, різким збільшенням залізних речей, а з другого — збільшенням асортименту виробів із заліза. Відомі залізні ножі, кельти, кинджали, тесла. І, як відзначав О. І. Тереножкін, у період розквіту чорноліської культури залізо набуває великого господарського значення, витіснивши з місцевого виробництва крем'яні шліфовані знаряддя, а потім і бронзу. Але широке впровадження заліза у виробничу діяльність племен чорноліської культури починається лише з другого її ступеня, а на ранній фазі у виробництві досить широко використовується кістка, з якої виготовляли мотики, муфти для знарядь, шила тощо. З другої фази чорноліської культури завдяки зростанню бронзоливарного виробництва і появі знарядь із заліза, кістка як виробничий матеріал втрачає чи майже втрачає своє значення³⁴.

Привертає увагу нове піднесення, порівняно з білогрудівським часом і навіть з кінцем II тис. до н. е., мідно-бронзової індустрії, що відбулося в чорноліській культурі. Зіставлення кольоворової металообробки доскіфського часу з синхронними і більш ранніми виробництвами дало можливість Т. Б. Барцеві зробити висновок, що на металургів доскіфського часу українського лісостепу впливали більш розвинуті гірсько-металургійні області сходу і заходу³⁵. В чорноліський період приплив кольоворового металу в центральний лісостеп збільшився, що звичайно вплинуло на розвиток металообробки та металургії заліза. В білогрудівсько-чорноліський час для центрального лісостепу простежуються характерне для переходного періоду явище — біметалізм у виробництві: із бронзи та заліза виготовляли подібні за функціональним призначенням речі — ножі, списи, кинджали, тесла³⁶. І лише в скіфський час у центральній частині лісостепу залізо повністю витісняє бронзу і стає головним виробничим матеріалом.

Таким чином, у центральній частині лісостепу Східної Європи — зоні розвинутого землеробства — перші спроби по добуванню заліза і виготовленню з нього найпростіших виробів були здійснені металургами племен зрубної культури. Наприкінці її існування у племен лісостепу виникли труднощі з доставкою кольоворового металу, що примушувало населення кінця II — першої половини I тис. до н. е. шукати заміну знаряддям із бронзи. Тому збільшується кількість виробів із каменю і кістки. Одночасно продовжується освоєння сиродутного способу виробництва заліза, збільшується ареал поширення залізних виробів. У чорноліський час розвиток місцевої металообробки, зокрема залізообробки, досягає значного успіху, починають виготовляти металоємкі вироби. Збільшуються і масштаби виробництва заліза, але воно не витіснило із виробництва бронзу, камінь і кістку. Простежується і характерний для переходного періоду біметалізм у виробництві. І лише наприкінці чорноліської культури сиродутний спосіб добування заліза і техніка його обробки були освоєні настільки, що в ранньоскіфський час на території центральної частині лісостепу Східної Європи вже побутує залізо.

На заході і південному заході лісостепової зони Східної Європи — в Закарпатті, Прикарпатті, Волині, лісостеповій Молдавії — в епоху пізньої бронзи — раннього заліза мешкали різноетнічні за складом землеробсько-скотарські племена, пов'язані економічно і культурно з західно- і середньоєвропейськими племенами³⁷.

Найдавніші залізні вироби на заході лісостепової зони відомі вже в матеріалах комарівської культури. Зокрема, на могильнику Городище поблизу м. Дрогобич разом з комарівською керамікою була знайдена залізна шпилька. Але початок широкого впровадження заліза в виробництво і побут населення Прикарпаття і Західної Волині пов'язаний з племенами фракійського гальштату (голіградської групи пам'яток) і висоцької культури. В пам'ятках висоцької культури, поряд з прикрасами із заліза (шпильки, каблучки) з'являються залізні ножі,

які могли використовуватися у виробництві. Але поява ножів не могла витіснити знаряддя з кременю, каменю і бронзи, з яких виготовляли серпи, наконечники стріл, бритви, сокири, молоти, наконечники списів, зернотерки, розтирачі. Багато в матеріалах висоцької культури зафіковано прикрас із бронзи.

Певні зрушения в розвитку чорної металургії на території Верхньої Наддністрянщини і Західної Волині відбуваються в VII—VI ст. до н. е. На даній території в цей період Л. І. Крушельницька виділяє три локальні групи пам'яток. Насамперед слід відзначити лежницьку групу, в матеріалах якої простежуються перші спроби місцевого виробництва сиродутного заліза на території Західної Волині. Це, зокрема, залізні шлаки з поселення поблизу м. Торчин. Залізні речі знайдено і на пам'ятках черепинсько-лагодовської групи — ножі, наконечник списа, залізна шпилька. Але, незважаючи на збільшення виробництва заліза, доба заліза у VII — на початку VI ст. до н. е. на Волині ще не настала. Цей час можна назвати періодом становлення і освоєння техніки залізодобування і обробки заліза. У виробництві він характеризувався занепадом мідно-бронзової і піднесенням крем'яно-кам'яної і кісткової індустрії. З кременю виготовляли серпи, наконечники стріл, скребачки; з каменю — зернотерки, розтиральники, сокири. Причому, на думку Л. І. Крушельницької, кам'яно-крем'яне виробництво продовжує традиції епохи енеоліту — бронзи, населення використовує місцеву сировину — високоякісний волинський кремінь.

У період становлення чорної металургії побутує і виробництво знарядь з кістки та рогу. З'являються спеціальні майстерні для їх виготовлення³⁸.

Майже одночасно з районами Західної Волині залізо починають освоювати племена, які проживали на півдні — у Прикарпатті. Привертає увагу поселення Магала на р. Прут, його матеріали дають можливість простежити поетапну зміну матеріалів, що йшли для виготовлення знарядь праці.

Ранній шар поселення Магала був залишений племенами культури Ноа епохи пізньої бронзи, середній шар співвідноситься з раннім фракійським гальштатом, пізній — з розвинутим фракійським гальштатом (голіградською групою пам'яток фракійського гальштату). У ранньому шарі Магали виявлено багатий набір виробів з кістки, кременю та бронзи. З кістки виготовляли шила, проколки, лощила, наконечники стріл. Бронзу використовували для виробництва гачкастих серпів, ножів, кинжалів, наконечників стріл, голок, проколок, а також прикрас.

На середньому етапі існування поселення різко скорочується виготовлення знарядь із кістки, але збільшується кількість виробів із бронзи, з'являються прикраси та знаряддя нових типів.

У верхньому шарі поселення, що датується IX — серединою VII ст. до н. е. поряд із виробами з кістки, кількість і асортимент яких порівняно з середнім шаром знову збільшується, з'являються залізні ножі, каблучки та інші речі³⁹.

Дослідження останніх років історії фракійських племен, що створили у середині I тис. до н. е. так зване Одриське царство, показують, що основу фракійської економіки складало сільське господарство і, зокрема, орне землеробство (залізні лемеші відомі з фракійських могильників з VI ст. до н. е.), а металургія та металообробка були провідними галузями ремісничого виробництва⁴⁰. Високому рівню розвитку металургійного виробництва фракійських племен сприяло просування кімерійців у Малу Азію через Прутсько-Дністровське межиріччя і сучасну територію Румунії до Трансільванії у IX—VII ст. до н. е.⁴¹ Румунські археологи пояснюють таким чином і розвиток металургії заліза у фракійців⁴². І якщо цей процес мав місце, то він, безумовно, повинен був вплинути і на північне угруповання фракійських племен у лісостеповій Молдавії.

Для пізнього бронзового віку лісостепової зони Молдавії відома група поселень із зольниками, час існування яких близький до білогрудівської культури. Поселення розташовані в басейні р. Реут, у Флорештському, Бельцькому, Синжерейському районах МРСР, але трапляються і на Дністрі у Криулянському районі. Розкопки на поселенні поблизу с. Гіндеши Флорештського району показали, що серед культурних залишків із зольників переважають кістки свійських тварин, вироби з рогу, кістки⁴³.

Характер знахідок на поселеннях із зольниками свідчить про скотарсько-землеробський напрямок господарства племен. О. І. Мелюкова стверджує, що у пізньому бронзовому віці в пам'ятках лісостепової Молдавії вироби з кістки численні та різноманітні. Кістка значною мірою замінює метал, який, мабуть, становив велику цінність. З кістки виготовляли знаряддя праці для гончарства, ткацтва та інших виробництв, наконечники стріл, прикраси. Важливим виробничим матеріалом поряд з кісткою залишався камінь та кремінь, а виробів праці з бронзи зафіковано близько десяти⁴⁴. Слідів же використання заліза у носіїв раннього етапу культури фракійського гальштату не відомо, а характер їх господарства залишається, як і раніше, скотарсько-землеробський⁴⁵. І лише на шолданештському етапі, що датується VIII—VI ст. до н. е., в культурі фракійського гальштату на території Молдавії з'являються знаряддя праці (п'ять ножів), зброя (п'ять наконечників списів), кінська упряж (двоє вудил) та прикраси (четири фібули), виготовлені із заліза⁴⁶. Знахідка на поселенні Шолданешти залізного шлаку свідчить про знайомство місцевого населення з сиродутним способом добування чорного металу⁴⁷.

У лісостеповій зоні Молдавії в другій половині VIII—на початку VII ст. до н. е. залізо освоюється і нефракійським населенням, яке залишило пам'ятки типу Сахарна-Солончени. Зокрема, на могильнику Матеуци-Куртая (Резинський район) разом з керамікою типу Сахарна-Солончени знайдено три залізних наконечники списів⁴⁸. О. І. Мелюкова вважає, що ще у першій половині VII ст. до н. е. у лісостеповій Молдавії відбувається зміна місцевої культури, що простежується за поховальним обрядом і керамікою⁴⁹, а у VI—V ст. до н. е. з'являються ранньогетські пам'ятки, в господарстві та культурі яких залізо починає відігравати досить значну роль⁵⁰. Одночасно побутують і знаряддя з кістки, рогу, каменю та кременю⁵¹. І лише в IV—III ст. до н. е. у лісостеповій Молдавії в виробництві основних знарядь праці домінує вже залізо⁵².

Таким чином, доказів, що просування кімерійців через Дністровсько-Прутське межиріччя і далі на територію сучасної Румунії, відігравало визначальну роль в опануванні фракійцями сиродутного способу виробництва заліза, ми не знаходимо. Цей процес проходив самостійно у середовищі фракійських племен і одночасно на території лісостепової зони Молдавії, де мешкали фракійці, так і на території власне Одриського царства. Процес освоєння способу залізодобування (на території Одриського царства перші залізні вироби-фібули⁵³, як і в лісостеповій Молдавії, відомі вже з VIII ст. до н. е.) фракійськими ремісниками стимулювався насамперед високим рівнем розвитку металургії та металообробки кольорового металу. Саме з приходом фракійців на землях Дністровсько-Прутського межиріччя простежується нове піднесення мідно-бронзової індустрії, а процес освоєння металургії та металообробки заліза проходив паралельно виробництву знарядь праці з кольорового металу. А оскільки техніка обробки заліза і його добування у цей час лише освоювалась, то, незважаючи на високий рівень соціально-економічного розвитку фракійських племен, бронза поряд з кісткою та каменем залишалася основним виробничим матеріалом.

Лише поява культури гетів у лісостеповій Молдавії, посилення у IV—III ст. до н. е. взаємозв'язків зі скіфськими та латенськими пле-

женами, укріплення торговельних відносин з античними колоніями Північного чи Західного Причорномор'я⁵⁴ сприяло приходу доби заліза на цій території.

Одночасно з районами Прикарпаття та Волині залізо починають освоювати і закарпатські племена. Поява залізних виробів і сліди місцевого виробництва заліза на Закарпатті простежуються в матеріалах кущановицької культури, яка датується VI—III ст. до н. е. Зокрема, на могильнику Колодне II, в курганах № 15, 16, 20 трапилися залізні ножі, браслети, залізна обойма⁵⁵, а в культурному шарі поселення Малі Геївці Ужгородського району знайдено залізні шлаки та ніж⁵⁶. Проте остаточна та повна перемога залізної доби на території Закарпаття відбулася лише в останній третині I тис. до н. е., коли тут складається закарпатська група племен латенської культури і створюється один з найбільших для свого часу осередків по добуванню та обробці заліза (Новоклинове та Галіш-Ловачка)⁵⁷. У період, що передував утворенню закарпатської групи племен латенської культури, у виробництві населення Закарпаття головну роль відігравали бронза, камінь та кістка.

Таким чином, на заході та південному заході лісостепової зони Східної Європи наступ залізного віку відбувався приблизно у IV ст. до н. е., а початок його стримувався досить високим рівнем розвитку мідно-бронзової індустрії. На відміну від центральної частини лісостепу племена епохи пізньої бронзи заходу і південного заходу майже не знали заліза і тільки з появою голіградських та шолданештських пам'яток на цій території з'являються перші залізні знаряддя. Визначальну роль у становленні доби заліза відігравали культурні контакти населення заходу і південного заходу лісостепу зі скіфськими та латенськими племенами. Проте не можна відкидати і значення місцевих ремісників в освоєнні способу залізодобування. Процес становлення доби заліза на цій території був двостороннім, і забезпечувався, з одного боку, припливом в ці області залізних виробів, що їх отримували внаслідок обміну, а з другого — освоєнням техніки добування та обробки заліза місцевими племенами.

Отже, залізний вік у лісостеповій зоні Східної Європи наступив раніше в її центральній частині, а на сході * та заході він стримувався розвитком мідно-бронзової індустрії. Визначальну роль у наступі залізного віку на території лісостепової зони відіграв землеробський характер господарської діяльності населення. Саме потреби в сільськогосподарських знаряддях стимулювали розвиток чорної металургії у цьому регіоні. Як і для лісової зони, у лісостепу переходний період до доби заліза характеризувався, з одного боку, зниженням ролі у виробництві знарядь з бронзи, а з другого — піднесенням крем'яно-кам'яної та кісткової індустрії. Проте цей процес був не таким виразним, як у лісової зоні, тому що торговельні та обмінні зв'язки населення східноєвропейського лісостепу з металургійними центрами давнини були більш тісними, ніж зв'язки населення більшої частини лісової зони.

Особливо важливе значення в процесі становлення залізного віку мали культурні та економічні зв'язки для районів заходу та південного заходу лісостепової зони, тоді як в її центральній та східній частинах освоєння техніки добування заліза і способів його обробки проходило самостійно.

* Населення східної частини лісостепу, що включає зону межиріччя Волги та Уralu з басейном Дону, познайомилося з залізом переважно завдяки діяльності племен анаїтської культури.

Металлургия железа в лесной и лесостепной зонах Восточной Европы в I тыс. до н. э.

Резюме

Одной из сторон проблемы становления и развития железного века на территории Восточной Европы является вопрос о начале железного века в связи с развитием индустрии железа. Необходимо отметить, что процесс становления черной металлургии и соответственно развития железного века был очень сложный и не везде в Восточной Европе происходил однотипно и одновременно. Поэтому освещение причин социально-экономического порядка, которые способствовали развитию индустрии железа или сдерживали его, имеет большое значение для характеристики общей картины исторического процесса.

Анализ археологических источников показывает, что в лесной зоне повсеместное освоение сырьедобывающего способа железодобычи связано с возрастающим значением земледелия в экономике. Железо становится главным производственным материалом, можно утверждать, что на северо-западе лесной зоны наступление века железа произошло на рубеже нашей эры, на северо-востоке — в первой четверти I тыс. н. э., на юге — в последней трети I тыс. до н. э.

Железный век в лесостепной зоне наступил скорее в ее центральной части (VII—VI вв. до н. э.), а на западе и востоке он сдерживался высоким уровнем развития медно-бронзовой индустрии. Как и для лесной зоны определяющую роль в наступлении железного века в лесостепи сыграл земледельческий характер хозяйственной деятельности населения.

¹ Паньков С. В. Питання походження чорної металургії на території Східної Європи // Археологія. — 1985. — № 49. — С. 7—8.

² Гурина Н. Н. Древняя история северо-запада европейской части СССР // М., 1961. — 586 с. — (МИА; № 87); Овсянников В. В., Григорьева Г. В. Железоплавильный горн на стоянке Ольский мыс // КСИА АН СССР. — 1964. — № 102. — С. 22.

³ Фосс М. Е. Результаты Галичской экспедиции 1964 г. // КСИИМК. — 1948. — № 20. — С. 60—63.

⁴ Овсянников В. В., Григорьева Г. В. Указ. соч. — С. 22.

⁵ Гурина Н. Н. Указ. соч. — С. 106—107, 138—154.

⁶ Смирнов К. А. Дьяковская культура // Дьяковская культура. — М., 1974. — С. 78—79.

⁷ Столляр А. Д., Хлобыстин Л. П. Городище у дер. Серюптино // МИА. — 1963. — № 110. — С. 227—238.

⁸ Краснов Ю. А. Раскопки на Успенском городище в 1961—1962 гг. // КСИА АН СССР. — 1964. — № 102. — С. 100—101.

⁹ Дубынин А. Ф. Троицкое городище // МИА. — 1970. — № 156. — С. 5—98.

¹⁰ Смирнов К. А. Дьяковская культура. — С. 28—69.

¹¹ Третьяков П. Н. К истории племен Верхнего Поволжья в I тыс. н. э. // МИА. — 1941. — № 5. — С. 51—68.

¹² Халиков А. Х. Приказанская культура // М.: Наука, 1980. — 128 с. — (САИ; Вып. В 1—24).

¹³ Збруева А. В. История населения Прикамья в аланьинскую эпоху // МИА. — 1952. — № 30. — С. 98—99.

¹⁴ Халиков А. Х. Волго-Камье в начале эпохи раннего железа VIII—VI вв. до н. э. — М., 1977. — С. 108—226.

¹⁵ Збруева А. В. Указ. соч. — С. 47—48.

¹⁶ Смирнов А. П. Очерки древней и средневековой истории народов Среднего Поволжья и Прикамья // МИА. — 1952. — № 28. — С. 103.

¹⁷ Збруева А. В. Указ. соч. — С. 47.

¹⁸ Краснов Ю. А. Из истории железных серпов в лесной полосе европейской части СССР // КСИА АН СССР. — 1966. — № 107. — С. 17—27.

¹⁹ Генинг Б. Ф. Узловые проблемы изучения пьяниборской культуры // ВАУ. — Свердловск, 1962. — Вып. 4. — С. 5—51.

²⁰ Митрофанов А. Г. Железный век Средней Белоруссии (VII—VI вв. до н. э.—VIII в. н. э.) — Минск, 1978. — С. 9.

²¹ Мельниковская О. Н. Племена Южной Белоруссии в раннем железном веке. — М., 1967. — С. 75.

²² Загорульский Э. Т. Археология Белоруссии. — Минск, 1965. — С. 59.

²³ Мельниковская О. Н. Указ. соч. — С. 56—65.

²⁴ Митрофанов А. Г. Железный век Средней Белоруссии. — С. 47; Мельниковская О. Н. Указ. соч. — С. 126.

²⁵ Горюнова Е. И. Городище Торфель // КСИИМК. — 1950. — № 31. — С. 153.

²⁶ Левенок В. П. Юхновская культура (ее происхождение и развитие) // СА. — 1963. — № 3. — С. 81—90.

²⁷ Валукинский Н. В. Материалы к археологической карте территории г. Воронежа // Там же. — 1948. — № 10. — С. 291—304.

- ²⁸ Москаленко А. Н. Памятники эпохи бронзы на Верхнем и Среднем Дону // КСИА АН УССР. — 1952. — № 43. — С. 106.
- ²⁹ Березанская С. С. Северная Украина в эпоху бронзы. — Киев, 1982. — С. 135.
- ³⁰ Татаринов С. И. Железоделательный горн бондарихинской культуры // СА. — 1980. — № 3. — С. 281—283.
- ³¹ Березанская С. С. Указ. соч. — С. 72, 78, 90.
- ³² Тереножкин А. И. Пред斯基фский период на Днепровском Правобережье. — Киев, 1961. — С. 106—174.
- ³³ Березанская С. С. Указ. соч. — С. 7, 86.
- ³⁴ Тереножкин А. И. Указ. соч. — С. 92, 176.
- ³⁵ Барцева Т. Б. Цветная металлообработка скифского времени. — М., 1981. — С. 16.
- ³⁶ Тереножкин А. И. Указ. соч. — С. 106—174.
- ²⁷ Рыбалова В. Д. О связях Правобережной лесостепной Украины с Центральной Европой в эпоху бронзы и раннего железа // Сборник статей в честь профессора Артамонова. — Л., 1981. — С. 8—95.
- ³⁸ Крушельницька Л. І. Північне Прикарпаття і Західна Волинь за доби раннього заліза. — К., 1975. — С. 13—122.
- ³⁹ Смирнова Г. И. Поселение Магала — памятник древнефракийской культуры в Прикарпатье (вторая половина XIII—середина VIII в. до н. э.) // МИА. — 1969. — № 150. — С. 8—25.
- ⁴⁰ Златковская Т. Д. Возникновение государства у фракийцев VII—V вв. до н. э. — М., 1971. — С. 36—55.
- ⁴¹ Златковская Т. Д. Указ. соч. — С. 17; Мелюкова А. И. Скифия и фракийский мир. — М., 1979. — С. 5.
- ⁴² Мелюкова А. И. Указ. соч. — С. 5.
- ⁴³ Мелюкова А. И. Исследования памятников пред斯基фской и скифской эпох в лесостепной Молдавии // Материалы и исследования по археологии юго-запада СССР и РПР. — Кишинев, 1960. — С. 130—133.
- ⁴⁴ Мелюкова А. И. Культуры пред斯基фского периода в лесостепной Молдавии // МИА. — 1961. — № 96. — С. 22, 32—33.
- ⁴⁵ Там же. — С. 51; Лапушнян В. Л. Ранние фракийцы X—начала VI вв. до н. э. в лесостепной Молдавии. — Кишинев, 1979. — С. 27, 99.
- ⁴⁶ Лапушнян В. Л. Указ. соч. — С. 109—113.
- ⁴⁷ Мелюкова А. И. Исследования памятников пред斯基фской и скифской эпох. — С. 141.
- ⁴⁸ Лапушнян В. Л., Никулицэ И. Т., Романовская М. А. Памятники раннего железного века // Археологическая карта Молдавской ССР. — Кишинев, 1979. — С. 27, 99.
- ⁴⁹ Мелюкова А. И. Исследования памятников пред斯基фской и скифской эпох. — С. 143.
- ⁵⁰ Лапушнян В. Л. Указ. соч. — С. 113—119.
- ⁵¹ Мелюкова А. И. Исследования памятников пред斯基фской и скифской эпох. — С. 143.
- ⁵² Там же. — С. 145.
- ⁵³ Златковская Т. Д. Указ. соч. — С. 54.
- ⁵⁴ Мелюкова А. И. Исследования памятников пред斯基фской и скифской эпох. — С. 145.
- ⁵⁵ Смирнова Г. И., Бернякович К. В. Происхождение и хронология памятников кущановицкого типа Закарпатья // АСГЭ. — 1965. — № 7. — С. 107—109.
- ⁵⁶ Попович І. І. Розкопки поселення ранньозалізного часу в с. Малі Геївці Ужгородського району // Культура і побут населення Українських Карпат. — Ужгород, 1973. — С. 158—159.
- ⁵⁷ Бідзіля В. І. Історія культури Закарпаття на рубежі нашої ери. — К., 1971. — С. 21—39.

А. І. КУБІШЕВ, О. В. ПОКЛЯЦЬКИЙ,
О. В. СИМОНЕНКО

Про взаємовідносини сарматів з населенням зарубинецької культури

Питання про наявність контактів між сарматськими племенами Північного Причорномор'я з своїми північними сусідами — носіями зарубинецької культури — неодноразово порушувалося в археологічній літературі. При цьому погляди дослідників були різні: К. Ф. Смирнов¹, М. І. Вязьмітіна², М. П. Абрамова³, Є. В. Максимов⁴ допускали їх можливість, а М. Б. Щукін⁵ категорично заперечував.

Сарматські пам'ятки на зарубинецькій території сконцентровані на Правобережжі середньої течії Дніпра. Більшість з них розкопана

наприкінці XIX—на початку ХХ ст., погано документована, опублікована на недостатньому рівні, що завжди ускладнювало їх історико-археологічний аналіз. Зв'язки цих пам'яток із зарубинецькими матеріалами розглядав М. Б. Щукін⁶. Сарматським пам'яткам Середнього Подніпров'я присвячена праця одного з авторів⁷, в якій проаналізовано археологічний матеріал даної території, тому в нашому дослідженні ми використовуємо лише висновки цього аналізу.

Писемні джерела, що містять матеріали про сарматів на даній території, розглядалися у численних працях вітчизняних дослідників. Ми зупинимося лише на кількох, найбільш близьких до часу, який нас цікавить, повідомленнях античних авторів.

Поліен розповідає легенду про сарматську царицю Амагу, яка воювала проти скіфів у союзі з Херсонесом⁸. М. І. Ростовцев вважає, що легенда походить з праць Філарха, який описував події 272—220 рр. до н. е., або херсонеських істориків III ст. до н. е.⁹ За нею сармати вже були на північ сучасної Херсонської області — якраз там, де і знайдені поховання, що розглядаються в цій праці.

У Полібія є повідомлення про сарматського царя Гатала, який брав участь в 180—179 рр. до н. е. в укладенні мирної угоди нарівні з Херсонесом і pontійським царем Фарнаком I¹⁰. К. М. Колобова¹¹ вважає, що сармати Гатала кочували в степах на північ від Перекопа. Широко відоме повідомлення Діодора Сіцілійського про події II ст. до н. е., наслідком яких було те, що сармати «спустошили значну частину Скіфії і, поголівно знищуючи підкорених, перетворили більшу частину країни на пустелю»¹². Наприкінці II ст. до н. е. роксолани під проводом Тасія воюють на боці Палака проти Херсонеса і pontійського полководця Діофанта¹³. Логічно припустити, що Палак шукав союзників на сусідній з Скіфією (в той час вже обмеженої Кримським п-вом і пониззями Дніпра) території в тих самих нижньодніпровських степах. Наведених повідомлень, на нашу думку, досить, щоб припустити проживання сарматів в останній сторіччя до нашої ери в степах лівобережжя Дніпра¹⁴.

Вражає нечисельність ранніх сарматських поховань на цій території. Але аналіз співвідношення писемних джерел і археологічних даних з цього питання може бути темою окремого дослідження. Успішному розв'язанню проблеми контактів сарматів із зарубинецьким населенням значною мірою заважала відсутність їх археологічного підтвердження. До останнього часу в комплексах поховань сарматів на території, що нас цікавить, зарубинецькі старожитності були представлені лише однією фібулою із поховання 13 кургана II Молочанського могильника¹⁵.

Археологічними дослідженнями на новобудовах півдня України в останні роки виявлено ряд сарматських поховань, матеріали яких розширили базу для розв'язання даного питання. В цих похованнях, серед типового для сарматської культури інвентаря, трапилися матеріали зарубинецької культури — кераміка та фібули. Кераміка знайдена у двох пунктах — с. Львове Бериславського району Херсонської області і с. Тимофіївка Снігурівського району Миколаївської області*.

Чорнолощена миска із с. Львове вже опублікована¹⁶, тому відзначимо лише, що такі миски трапляються на всіх відомих пам'ятках зарубинецької культури і датуються кінцем II—початком I ст. до н. е.¹⁷ Серед зарубинецької кераміки вона відноситься до III групи варіанта Б¹⁸ (рис. 1, 2).

У впускному сарматському похованні 16 кургану 5 поблизу с. Тимофіївка знайдено ліпний горщик з відігнутими навскіс зрізаними вінцями, похилими низькими плічками, овальним тулубом, плоским дном без піддона. Поверхня дуже добре і ретельно вилощена, чорного кольору.

* Висловлюємо подяку О. Г. Шапошниковій за люб'язний дозвіл використовувати неопублікований матеріал.

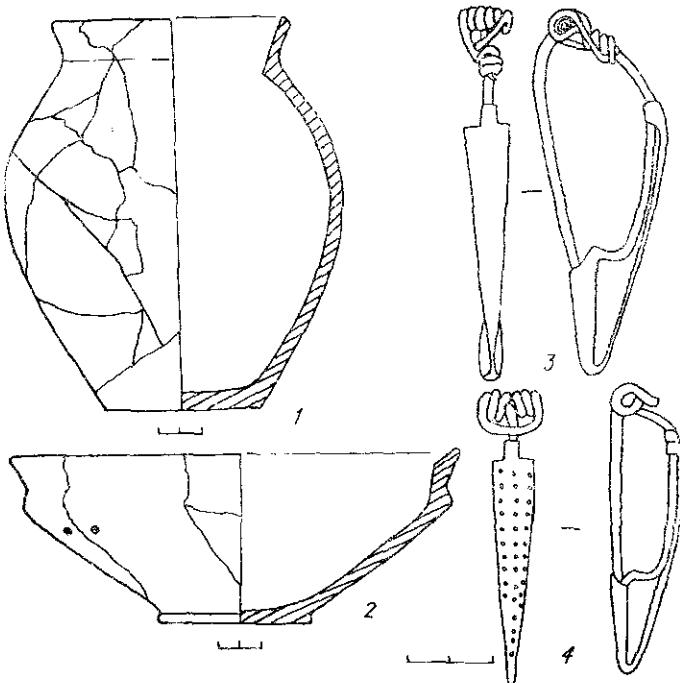

Рис. 1. Зарубинецькі речі з сарматських поховань:
1 — с. Тимофіївка, курган 5, поховання 16; 2 — с. Львове, курган 11, поховання 13; 3 — Аккремен, курган 11, поховання 13; 4 — с. Личкове, група III, курган 1, поховання 1.²⁰

ру. Діаметр вінець 12 см, висота 18,5 см, діаметр тулуба 16 см, діаметр дна 8 см (рис. 1, 1). Він відноситься до III групи варіанта А чорнолощених зарубинецьких горщиців, датованих I ст. до н. е.¹⁹, має аналогії на широко відомих зарубинецьких пам'ятках: Пилипенкова гора, Дідів Шпиль, Бабина гора, Зарубинецький могильник та ін.²⁰

Другий тип зарубинецьких матеріалів, виявлених у сарматських могилах, — це «зарубинецькі» фібули з трикутно розширеним кінцем ніжки із Аккерменя Мелітопольського району Запорізької області²¹ та Личкова Магдаленівського району Дніпропетровської області²². Фібула з Аккерменя (рис. 1, 3) двочленна, складається з двох різних шматків дроту. З одного — виготовлена голка і половина шестивиткової пружини, а з другого — весь тулуб і друга половина пружини. Вільні кінці двох шматків обкрученні навколо спинки фібули вище місця з'єднання ніжки. Шестивиткова пружина має штифт, виготовлений із згорнутого в трубочку листа міді. Спинка вогнута, приймач трикутної форми. Ніжка фібули розклепана в трикутну пластину і скріплюється зі спинкою за допомогою двох лапок. Довжина фібули 9 см.

Фібула з Личкова має шестивиткову пружину із зовнішньою тятивою, трикутної форми приймач і трикутно розширеній кінець ніжки, скріплений зі спинкою двома лапками. Трикутний кінець ніжки орнаментований трьома прямовисними рядками рельєфних випуклин. Довжина фібули 6,8 см (рис. 1, 4).

Фібули цього типу і конструкції вважають етнографічною ознакою зарубинецької культури²³. За такими ознаками: ніжка розклепана в трикутну пластину-щиток, місце з'єднання співпадає з місцем пегрингу спинки до приймача, довга пружина. Ці фібули відносяться до варіанту X зарубинецьких фібул, за схемою Ю. В. Кухаренка²⁴ і IV варіанту, за О. К. Амброзом²⁵. Найбільше їх знайдено на пам'ятках зарубинецької культури (Корчуватівський могильник, Пирогівське поселення та могильник, Зарубинці і Вишенські). Датуються такі фібули

I ст. до н. е.—I ст. н. е.²⁶ В. І. Костенко відносить комплекс з Личкова до I ст. н. е.²⁷

Одним із основних питань сарматської проблематики є встановлення часу переходу сарматів через Дніпро. Більшість дослідників відносить цю подію до рубежу нашої ери²⁸ або до I ст. н. е.²⁹, грунтуючись, зрозуміло, на археологічному матеріалі. Дійсно, більшість сарматських пам'яток Правобережжя датується не раніше I ст. н. е., але, на нашу думку, було б помилково розглядати переход сарматів через Дніпро як одноразовий акт. Вірогідніше, що масові пам'ятки I ст. н. е. на Правобережжі констатують вже факт постійного проживання сарматів на даній території. При цьому логічно припустити, що початок їх проникнення за Дніпро відноситься до більш раннього часу.

Питання про час переходу сарматів на правий берег Дніпра необхідно, на нашу думку, розділити на дві фази. Перша з них — це епізодичні насоки окремих загонів, які переправлялися через Дніпро, починаючи з I ст. до н. е., друга — вже масове переселення за Дніпро на рубежі нашої ери. Неважко помітити, що така ж картина проникнення на нову територію відбувалася 100 років тому, при завоюванні сарматами Скіфії — спочатку епізодичні насоки розрізнених загонів, які залишили невелику кількість пам'яток III—II ст. до н. е., а потім загальне розселення, що характеризується масовими і різноманітними археологічними пам'ятками. Можливо, це була тактика переходу сарматів на нові землі.

Археологічних свідчень часу першої фази проникнення сарматів за Дніпро (рубіж II—I ст. до н. е.) в сарматських пам'ятках мало. Це знахідки в курганах поблизу сіл Кут і Грушевка³⁰, датовані III—II ст. до н. е.³¹, та сарматські поховання, які ми розглядаємо в даній праці, де виявлено зарубинецький матеріал, причому два із них — поблизу сіл Львове і Тимофіївка — розташовані також на правому березі Дніпра.

Зарубинецькі поселення Середнього Подніпров'я в I ст. до н. е. починають інтенсивно укріплюватися. Відбувається спорудження і реконструкція захисних споруд поселень Пилипенкова гора, Бабина гора, Юрковиця³². Є. В. Максимов вважає, що основною силою, яка загрожувала зарубинецьким племенам в цей час, були сармати³³ і що причиною побудови нових укріплень була підвищена в I ст. до н. е. їх військова активність. Прямим доказом цього є знахідки сарматських стріл у валах Бабиної гори і поселення Ходосівка³⁴. До речі, в пізньозарубинецький час (наприкінці I ст. н. е.) на території Середнього Подніпров'я переважають неукріплені поселення³⁵, що свідчить про активний вплив сарматів на розвиток зарубинецької культури.

М. Б. Щукін, який вірно датує частину сарматських поховань I ст. н. е., заперечує наявність контактів сарматів з носіями зарубинецької культури в Середньому Подніпров'ї³⁶. Для підтвердження цієї думки він в одній з своїх праць наводить карту сарматських і зарубинецьких пам'яток³⁷. На основі того, що більшість сарматських пам'яток знаходиться в степу, а зарубинецьких — на березі Дніпра, дослідник стверджує, що територія їх розміщення не збігається. Вірно підмітивши тенденцію сарматів (як взагалі і всіх інших кочовиків) хоронити на вододілах, М. Б. Щукін автоматично переносить специфіку похованальної пам'ятки на реконструкцію історичних подій. На його карті відсутній масштаб, але будь-який читач, знайомий з Середнім Подніпров'ям, побачить, що від місць помешкання сарматів (відзначеними їх похованнями) до зарубинецьких поселень відстань не перевищує 85 км (відрахунок від найдальшого пункту Рижанівки). Більшість же сарматських пам'яток Середнього Подніпров'я розміщаються в 10—20 км від берега Дніпра (рис. 2). Таку відстань вершникам, які пересуваються перемінним алюром, тобто похідним маршем, можна подолати за 1,5 години. Іншими словами, сармати, знаходячись за кілька десятків кілометрів від зарубинецьких поселень, могли напа-

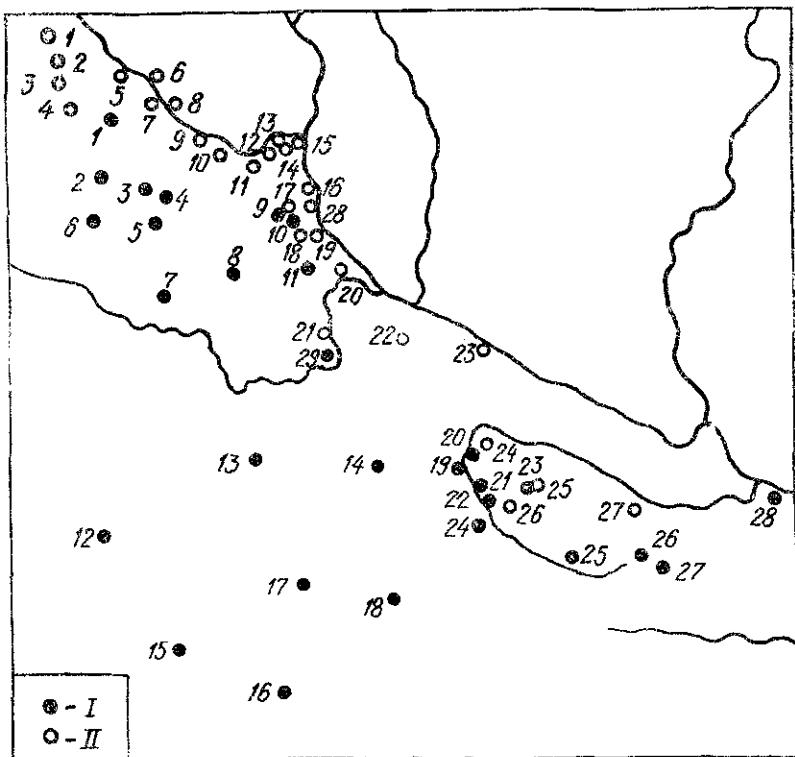

Рис. 2. Карта сарматських і зарубинецьких пам'яток в Середньому Подніпров'ї.

I. Сарматські пам'ятки:

1 — Краснопілка; 2 — Гороховате; 3 — Кагарлик; 4 — Бурти; 5 — Липовець; 6 — Запруддя; 7 — Карапини; 8 — Ємчиха; 9 — Грицянці; 10 — Курилівка; 11 — Яблунів; 12 — Рижанівка; 13 — Петріки; 14 — Орловець; 15 — Колодисте; 16 — Ярошівка; 17 — Васильків; 18 — Журівка; 19 — Сміла; 20 — Зелевки; 21 — Яблунівка; 22 — Березинці; 23 — Жаботин; 24 — Райгород; 25 — Стара Осота; 26 — Цветна; 27 — Рижанівка; 28 — Калантаєве; 29 — Нетребки.

II. Зарубинецькі пам'ятки:

1 — Ходосівка; 2 — Великі Дмитровичі; 3 — Нові Безрадичі; 4 — Таценки; 5 — Трипілля; 6 — Кийлов; 7 — Вітачів; 8 — Рудяки; 9 — Ржиців; 10 — Балико-Шучинка; 11 — Ходорів; 12 — Великий Букрин; 13 — Трахтемирів; 14 — Монастирськ; 15 — Зарубинці; 16 — Бучак; 17 — Грищениці; 18 — Тростянець; 19 — Гора-Московка; 20 — Хутор-Хмельна; 21 — Межирічі; 22 — Мощани; 23 — Свідовок; 24 — Зелевки; 25 — Жаботин; 26 — Михайлівка; 27 — Суботов; 28 — Селище.

дати на них. Цей факт підтверджують знахідки стріл і залишки від згарищ на Бабиній горі і Ходосівському городищі³⁸. Можливо в результаті цих нападів до сарматів і потрапили вищеописані зарубинецькі речі. Навряд кілька малоцінних бронзових фібул і ліпний посуд могли бути предметами куплі-продажу. Скоріше, це сліди проникнення в сарматське середовище інoplемінного — зарубинецького етнічного елементу. Пояснення цьому було запропоновано в свій час О. К. Амброзом: носії зарубинецької культури (жінки) попадали на південь як полонені³⁹.

Всі поховання, що аналізуються, здійснені за сарматським звичаєм. Це труповокладення випростане на спині, орієнтоване головою на північ з відхиленнями. Воно містилося у вузьких довгих ямах, у супроводі жертвової іжі, з сарматським інвентарем. Ускладнюється рішення цього питання тим, що антропологічний аналіз не проводився, але все ж є можливість стверджувати повну асиміляцію інфільтрованих у сарматський етнос груп носіїв зарубинецької культури (зрозуміло, якщо гіпотези О. К. Амброза і наші вірні).

Інші висновки М. Б. Щукіна ґрунтуються на аргументах хронологічного порядку. Пам'ятки зарубинецької культури, на його думку, відносяться до першої половини I ст. н. е., а сарматські — до другої половини⁴⁰. Навіть якщо датування М. Б. Щукіна вірні (переважно

це зауваження стосується зарубинецьких пам'яток), то слід врахувати, що ця ситуація відображує вже факт постійного проживання сарматів на розглядуваній території. І тут М. Б. Щукін, стверджуючи, що сармати стали основною причиною зникнення в Середньому Подніпров'ї зарубинецької культури, має рацію⁴⁴. В цьому ж переконаний і Є. В. Максимов⁴², який характеризує сарматські речі з зарубинецьких поселень і поховань⁴³. Деякі з них (стріли) ми вже аналізували, інші (ліпна курильниця, посуд з зооморфними ручками, пряжка з трапецеподібною рамкою) відносяться до I ст. до н. е. — I ст. н. е. і синхронні сарматським похованням цієї території. Наявність поховань є свідченням того, що сармати вже вважали цю територію своєю⁴⁴. Зрозуміло, що таке сусідство негативно впливало на розвиток зарубинецької культури осілих землеробів і привело до її занепаду. На думку Є. В. Максимова, контакти сарматів з носіями зарубинецької культури відбувалися наприкінці I ст. до н. е. — середині чи кінці I ст. н. е.⁴⁵, вони мали спорадичний, випадковий характер і реалізовувалися через посередництво нижньодніпровських пізньоскіфських городищ⁴⁶. Дійсно, в керамічному комплексі пізньоскіфських городищ і могильників виявлені зарубинецькі елементи, що свідчать про контакти пізніх скіфів з їх північними сусідами. З іншого боку, на зарубинецьких пам'ятках знайдена аморфна тара, що вказує на торгові контакти з античним світом.

Основна маса амфорної тари датується III—II ст. до н. е. і якраз у цей час торгівля носіїв зарубинецької культури носила більш-менш стабільний характер. Кераміка зарубинецького типу з пізньоскіфських городищ відноситься переважно до I ст. н. е. Це матеріали Миколаївського могильника⁴⁷, Золотої Балки⁴⁸ та інших пізньоскіфських пам'яток. Таким чином, приплів зарубинецького етносу (а якраз з цим явищем пов'язується поява на пізньоскіфських пам'ятках зарубинецьких елементів) починається не раніше I ст. н. е. Столітню перерву у взаємовідносинах пізніх скіфів з носіями зарубинецької культури можна пояснити сарматською військовою загрозою⁴⁹. Очевидно, сармати своїми походами на протязі I ст. до н. с. перерізали торгові зв'язки між Північчю і Півднем.

Існує кілька точок зору на взаємовідносини сарматів з населенням пізньоскіфських городищ. Серед них, на нашу думку, найбільш близькі до істини висновки М. П. Абрамової, яка справедливо вказувала на те, що взаємовідносини їх були ворожими і що сармати являли собою постійну військову загрозу для мешканців нижньодніпровських городищ⁵⁰. Не повторюючи її розгорнутої і логічної аргументації, ми лише відзначимо, що наші дворічні розкопки (1978—1980) курганих груп у радіусі 10—15 км від Золотої Балки не дали жодного сарматського поховання, а, значить, ця територія не належала сарматам.

Як ми намагалися показати, в I ст. н. е. сармати освоїли територію Середнього Подніпров'я. В зв'язку з цим політичне становище, логічно припустити, стабілізувалося і контакти носіїв зарубинецької культури зі скіфським Півднем відновилися (правда, на короткий час). Можливо, в цей час вони вже відбувалися через сарматське посередництво.

Таким чином, розглянутий вище археологічний матеріал дає нам можливість зробити такі висновки:

1. Протягом I ст. до н. е. сарматські племена, які ще не проживали на середньодніпровському Правобережжі, все ж таки епізодично форсували Дніпро і організовували походи на територію зарубинецьких племен. Про це свідчить наявність в сарматських похованнях розглянутих зарубинецьких речей, спорудження і реконструкція в I ст. до н. е. оборонних систем городищ. Як раз в цей час контакти сарматів і мешканців зарубинецьких поселень і носили, можливо, випадковий характер.

2. Освоївши до I ст. н. е. територію Середнього Подніпров'я і зробивши її місцем своїх постійних кочівок, сармати посилили натиск на поселення зарубинецької культури, і віднині контакти цих двох етносів

стають постійними. Підтвердженням цього є наявність на розглядуваній території сарматських поховань I ст. н. е., знахідки в синхронних зарубинецьких пам'ятках сарматських речей. Відносини їх мали, скорош за все, ворожий характер. Це і призвело до занепаду зарубинецької культури на цій території.

А. И. КУБИШЕВ, О. В. ПОКЛЯЦКИЙ,
А. В. СИМОНЕНКО

О взаимоотношениях сарматов с населением зарубинецкой культуры

Резюме

В статье рассматриваются немногочисленные сарматские погребения юга степной части Украины, в которых обнаружены вещи зарубинецкой культуры — керамика и фибулы, датирующиеся I в. до н. э. На основании анализа этих материалов и материалов синхронных зарубинецких памятников авторы предлагают отнести время начала столкновения сарматов с носителями зарубинецкой культуры к I в. до н. э. Дальнейшее пребывание сарматов по соседству с зарубинецкими поселениями в I в. н. э. привело к упадку этой культуры.

¹ Смирнов К. Ф. Вопросы изучения сарматских племен и их культуры в советской археологии // ВССА. — М., 1954. — С. 217.

² Вязьмітіна М. І. Пам'ятки та культура сарматів // Археологія Української РСР. — К., 1971. — Т. 2. — С. 192, 215.

³ Абрамова М. П. Сарматские памятники Дона и Украины II в. до н. э.—I в. н. э. // СА. — 1961. — № 1. — С. 91.

⁴ Максимов Е. В. К вопросу о зарубинецких городищах на Среднем Поднепровье / Скифский мир. — К., 1975. — С. 192.

⁵ Щукин М. Б. Сарматские памятники Среднего Поднепровья и их соотношения с зарубинецкой культурой // АСГЭ. — 1972. — Вып. 14. — С. 52.

⁶ Там же.

⁷ Симоненко А. В. Сарматы в Среднем Поднепровье // Древности Среднего Поднепровья. — К., 1980. — С. 52.

⁸ Смирнов К. Ф. О начале проникновения сарматов в Скифию // МИА. — 1971. — № 177. — С. 196.

⁹ Мачинский Д. А. О времени первого активного выступления сарматов в Поднепровье по свидетельствам античных письменных источников // АСГЭ. — 1971. — Вып. 13. — С. 46.

¹⁰ Латышев В. В. Известия древних писателей греческих и латинских о Скифии и Кавказе // ВДИ. — 1948. — № 2. — С. 254.

¹¹ Колобова К. М. Фарнак I Понтийский // Там же. — 1949. — № 3. — С. 31.

¹² Латышев В. В. Известия древних писателей греческих и латинских о Скифии и Кавказе // Там же. — 1947. — № 4. — С. 251.

¹³ Там же.

¹⁴ Мачинский Д. А. Указ. соч. — С. 42—54.

¹⁵ Вязьмітіна М. І., Тереножкін О. І., Іллінська В. А., Ковпаненко Г. Т. Кургани біля с. Новопилипівки і радгоспу «Аккерменъ» // АП УРСР. — К., 1960. — Т. 8. — С. 95, рис. 73, 14.

¹⁶ Симоненко А. В. Новые сарматские погребения Нижнего Поднепровья // Скифы и сарматы. — Киев, 1977. — С. 226.

¹⁷ Максимов Е. В. Хронология древностей зарубинецкой культуры // МИА. — 1960. — № 160. — С. 23, 24.

¹⁸ Максимов Е. В. Среднее Поднепровье на рубеже нашей эры. — Киев, 1972. — С. 169, табл. XXXI.

¹⁹ Там же. — С. 168, табл. XXX.

²⁰ Там же; Максимов Е. В. Зарубинецкая культура на территории УССР. — К., 1982. — С. 65.

²¹ Вязьмітіна М. І., Тереножкін О. І., Іллінська В. А., Ковпаненко Г. Т. Вказ. праця. — С. 116.

²² Костенко В. И. Сарматские погребения Приорелья // Древности степного Поднепровья III—I тыс. до н. э. — Днепропетровск, 1983. — С. 65, рис. 1, 7б.

²³ Амброз А. К. Фибулы юга Европейской части СССР // САИ. — ДІ-30. — 1966. — С. 14; Максимов Е. В. Зарубинецкая культура // Археологія Української РСР. — К., 1975. — Т. 3. — С. 19; Кубишев А. И. Делікі підсумки дослідження Пироговського могильника // Дослідження з слов'яноруської археології. — К., 1976. — С. 30.

²⁴ Кухаренко Ю. В. Зарубинецкая культура // САИ. — ДІ-19. — 1964. — С. 31.

²⁵ Амброз А. К. Указ. соч. — С. 17.

²⁶ Кухаренко Ю. В. Там же; Амброз А. К. Там же.

²⁷ Костенко В. И. Там же. — С. 62.

- ²⁸ Абрамова М. П. Сарматские памятники. — С. 109.
- ²⁹ Вязьмитіна М. І. Вказ. праця. — С. 124.
- ³⁰ Березовець Д. Т. Розкопки курганного могильника епохи бронзи та скіфського часу в с. Кут // АН УССР. — Київ, 1961. — Т. 9. — С. 39.
- ³¹ Вязьмітіна М. І. Вказ. праця. — С. 192.
- ³² Максимов Е. В. К вопросу о зарубинецких городищах... — С. 189.
- ³³ Там же. — С. 192.
- ³⁴ Максимов Е. В., Циндревская Л. А. Итоги раскопок комплекса зарубинецкого времени и первых веков н. э. близ г. Канева // АО 1975 г., М., 1976. — С. 354.
- ³⁵ Максимов Е. В. К вопросу о зарубинецких городищах на Среднем Поднепровье. — С. 186.
- ³⁶ Щукін М. Б. Сарматские памятники Среднего Поднепровья и их соотношения с зарубинецкой культурой. — С. 52.
- ³⁷ Там же. — С. 49.
- ³⁸ Максимов Е. В. Взаємовідносини зарубинецьких та степових племен Подніпров'я // Археологія. — 1978. — № 28. — С. 53, 54.
- ³⁹ Амброз А. К. Указ. соч. — С. 93.
- ⁴⁰ Щукін М. Б. Сарматские памятники. — С. 52.
- ⁴¹ Там же.
- ⁴² Максимов Е. В. Взаємовідносини зарубинецьких та степових племен Подніпров'я. — С. 53, 54.
- ⁴³ Там же. — С. 50—52.
- ⁴⁴ Там же. — С. 53.
- ⁴⁵ Там же. — С. 50.
- ⁴⁶ Там же. — С. 54.
- ⁴⁷ Сымонович Э. А. Посуда зарубинецкого типа из Новониколаевского могильника на Нижнем Днепре // Вопросы древней и средневековой археологии Восточной Европы. — М., 1978. — С. 98.
- ⁴⁸ Вязьмитина М. И. Золотобалковский могильник. — Киев, 1972. — С. 172.
- ⁴⁹ Максимов Е. В. Взаємовідносини зарубинецьких та степових племен Подніпров'я. — С. 48.
- ⁵⁰ Абрамова М. П. Взаимоотношения сарматов с населением Нижнего Днепра // МИА. — 1962. — № 115. — С. 275—277, 282—285.

Л. Л. ЗАЛІЗНЯК, С. О. БАЛАКІН,
Г. В. ОХРІМЕНКО

Неолітичні поселення Корма I та Крушники на Житомирщині

Дослідники неоліту України відзначають синкретичний характер генезису неолітичної єдності з гребінцевою керамікою Південного-Східного Полісся, що об'єднала як місцеві, так і прийшли мезолітичні культурні традиції. Але конкретне розуміння цього процесу різне. Так, якщо В. М. Даниленко, а слідом за ним В. Ф. Ісаєнко пов'язують виникнення раннього неоліту вказаного регіону із впливом буго-дністровської культури, то Д. Я. Телегін на основі знахідки кудлайського вістря в комплексі з керамікою струміль-гастятинського типу (Шмайвка) виводить їх генетичну підоснову з пам'яток таценки-кудлайської культури¹. В плані пошуків мезолітичного субстрату неолітичних пам'яток Південного-Східного Полісся привертає увагу і думка Р. К. Рімантене та М. М. Чернявського, які вважають, що пам'ятки дубичайського типу, спорідненість яких зі струмельськими не викликає сумніву, виникли на базі неманської мезолітичної культури². На нашу думку, остання входить до яніславської культурної області.

Дослідження мезолітичних та неолітичних пам'яток Києво-Житомирського Полісся дало змогу зробити висновок про участь яніславицьких та кукрекських традицій в генезису ранньодніпро-донецьких пам'яток регіону³. Матеріали з неолітичних стоянок Корма I та Крушники це підтверджують.

У 1974 р. В. К. Пясецький відкрив скupчення мезолітичних пам'яток з виразними яніславицькими рисами поблизу торфовища Корма Олевського району Житомирської області⁴. Невеликий розвідувальний розкоп заклали на піщаній терасі торфовища площею 70×20 м на південний схід від с. Рудня Озерянська. Дослідження відкритих В. К. Пясецьким місцезнаходжень продовжила експедиція під керівництвом Д. Я. Телегіна. Результатом робіт були поповнення колекцій вже відомих пам'яток та відкриття ряду нових пунктів⁵.

Розкоп 1983 р. площею 52 м² був приєднаний на заході до розкопу В. К. Пясецького. Культурний шар місцями пошкоджений сучасними ямами глибиною до 0,3 м. Стратиграфія типова для борових терас Полісся. Зверху 10—20 см становив шар переораного гумусованого піску. Гумус підстилається жовто-бурим підґрунтам товщиною 30 см. Нижче залягає білий стерильний пісок (рис. 1, 1). У західному напрямку поверхня тераси поступово піднімається, а товщина підґрунту збільшується з 25 до 35 см. Кремінь та пізньонеолітична кераміка трапилися здебільшого в верхній частині підґрунту, частково — в перевідкладеному стані в гумусі. Особливо це простежувалося в південних квадратах, де більшість знахідок походить з ґрутового шару. Жилі об'єкти, кострища, фауна не збереглися. Кремінь та пізньомезолітична кераміка залягали в аналогічних стратиграфічних умовах. Кількість знахідок збільшувалася в міру просування до краю тераси.

У 1983 р. на стоянці Корма I виявлено 5021 кремінь, у тому числі 257 зі вторинною обробкою, що становить майже 5% всіх кременів (табл.). Для виготовлення знарядь праці на поселенні використовувався місцевий житомирський кремінь жовтих і сірих відтінків. Первинна техніка розщеплення кременю характеризується досить високим для Житомирщини показником пластинчастості: пластини, їх уламки,

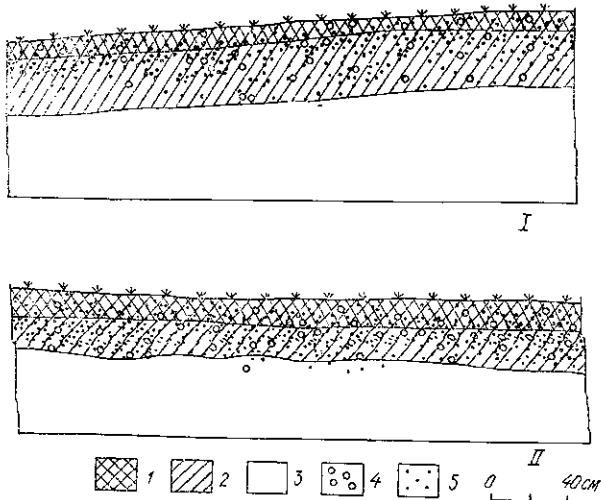

Рис. 1. Профілі стінок розкопів стоянок Корма I

(I) та Крушники (II):

1 — гумус; 2 — підгрунтя; 3 — білий стерильний пісок;
4 — кераміка; 5 — крем'я.

знаряддя на пластинах складають 16% всіх виробів. Серед чуклеусів стійкою серією представлені одноплощинні торцеві для пластин (рис. 2, 10—12). Траплялися і маленькі одноплощинні піраміdalальні (рис. 2, 16—18), а також однобічні (рис. 2, 13—14). Двоплощинні — нечисленні (рис. 2, 15). Половина всіх чуклеусів — нуклеподібні уламки та аморфні вироби.

Серед мікролітів виділяється серія яніславицьких вістря (рис. 3, 1—7). Як правило, вони мають зламану основу. Лише одне вістря ромбічної форми зі скошеною ретушшю основою (рис. 3, 5). Мікрорізців знайдено чотири (3, 8—11), яніславицьких трикутників — два (рис. 3, 12, 13). Серед мікролітів — три кудлайлівські вістря (рис. 3, 19, 20), черешок наконечника стріли на пластині без підтески з брюшком (рис. 3, 21). Виявлено 12 трапецій високої форми (рис. 3, 22—31), більшість з них виготовлена на перетинах пластин. Деякі трапеції асиметричні за формою (рис. 3, 23), одна — з ретушшю, що заходить на спинку (рис. 3, 31). Цікава знахідка п'яти екземплярів кукрекських вкладишів, є і типові вироби (рис. 3, 14—17).

Серед знарядь стоянки Корма I переважають скребки. Найбільшою серією представлені скребки неправильної форми на відщепах, серед них 14 з виїмчастим робочим краєм; за ними йдуть кінцеві на відщепах (рис. 3, 39—43); у два рази менше округлих (рис. 3, 44—49) і ще менше кінцевих на пластинах (рис. 3, 32—36).

Слід відзначити, що категорія скребків має деякі пізні риси: наявні скребки-різці з похилою, ріжучою ретушшю; з ретушшю, що заходить на край заготовки. Всі типи скребків мають мікролітичні вироби. Різців в чотири рази менше, ніж скребків. Найбільш виразними серіями представлені бічні на відщепах (рис. 2, 7) та пластинах (рис. 2, 1, 4), а також кутові (рис. 2, 5, 6). Знайдені атипові серединні (рис. 2, 3), а також відщепи з атиповими різцевими сколами, які, можливо, мали різальні функції. Виявлено також три свердла (рис. 3, 37—38), десять пластин з ретушшю, чотири сокири трапецієподібної форми на відщепах (рис. 2, 8—9).

Крем'яний інвентар стоянки Корма I має виразні яніславицькі риси (яніславицькі вістря та трикутники, мікрорізці, торцеві чуклеуси, скребки з виїмками на відщепах) в поєднанні з такими пізньонеолітичними рисами, як скребки-різці, трапеції з ретушшю, що заходять

Крем'яні вироби стоянок Корма I та Крушники

Назва виробу	Корма I	Крушники
Нуклеуси одноплощинні торцеві	11	3
Нуклеуси одноплощинні піраміdalні	3	
Нуклеуси одноплощинні однобічні	4	10
Нуклеуси двоплощинні	7	
Нуклеподібні уламки	20	10
Пластини та їх уламки	683	370
Відщепи та уламки кременю	3834	1920
Вироби з вторинною обробкою		
Яніславицькі вістря	9	1
Яніславицькі трикутники	2	
Вістря з притуленим краєм та їх уламки	3	4
Мікрорізці	3	2
Кукрекські вкладиші	5	2
Трапеції	12	1
Черешок наконечника стріли	1	
Скребки кінцеві на пластинах	15	
Скребки кінцеві на відщепах	34	9
Скребки підокруглі	18	2
Скребки на відщепах неправильної форми	64	15
Різці бічні на пластинах	5	
Різці бічні на відщепах	7	1
Різці кутові на пластинах	4	2
Різці кутогі на відщепах	10	6
Різці серединні на відщепах	3	—
Відщепи з атиповими різцевими сколами	5	—
Сокири на відщепах	4	1
Свердла	3	
Пластини з ретушшю	10	10
Відщепи з ретушшю	40	10
Всього	5021	2383
В тому числі із вторинною обробкою	257	66

мати, що горщик був добре профільований, мав плоске дно та прямі вінця. Зріз вінець прикрашався насічками. Верхню частину посудини прикрашали три ряди неглибоких наколів «котяча лапка» (рис. 4, 1—2).

Третя група найбільш численна — 105 фрагментів. До неї належать уламки близько семи посудин. Всі вони виготовлені із глини, що містить кварц та рослинну домішку. Поверхня загладжена, а зовні підлощена, колір сіро-жовтий. Товщина стінок від 0,4 до 0,9 см. Два горщики третьої групи орнаментовані горизонтальними відбитками двозубого, прямо поставленого штампа (рис. 4, 4—6). На одному фрагменті просвердлено конічний отвір для скріplення горщика (рис. 4, 4). Ще дві посудини прикрашенні рядами глибоких наколів (рис. 4, 7—9). На одному з них, нижче наколів, нанесено гребінцевий орнамент (рис. 4, 7). Оригінальним орнаментом — заштрихованою стрічкою із прокреслених ліній — прикрашено чотири фрагменти тонкостінної посудини з прямими вінцями (рис. 4, 11).

Інші фрагменти третьої групи належать двом посудинам із гребінцевою орнаментацією. На одному із них простежуються горизонтальні ряди відбитків двозубого штампа, нанесені під зрізом вінець (рис. 4, 10). Іншу посудину прикрашали горизонтальні ряди відбитків тризубого штампа під вінцями (рис. 4, 12). Діаметр вінець горщика 32 см.

на спинку, та інші, а також вироби кукрекської культури Північного Причорномор'я.

На стоянці знайдено 240 фрагментів неолітичної кераміки: 29 вінець, денце, 46 стінок з орнаментом і 173 без нього. Більшість вінців (26) орнаментовано. За складом глини, особливостями технології та орнаментації колекцію кераміки можна поділити на чотири групи.

Перша група (48 екземплярів) складається з уламків, можливо, одного горщика з рослинною домішкою в глині. Кераміка збереглася погано, фрагменти дрібні і легко ламаються. Десять уламків орнаментовані гребінцевими наколами. В одному випадку гребінка поєднана з орнаментом «котяча лапка», що являє собою наколи розмочаленою паличкою (рис. 4, 3).

Друга група (70 екземплярів) представлена фрагментами одного горщика. Черепки червоно-бурого коліору, але в глині, крім трави, є домішки дрібнотовченого кварцу і, мабуть, товченої черепашки. На основі фрагментів можна ду-

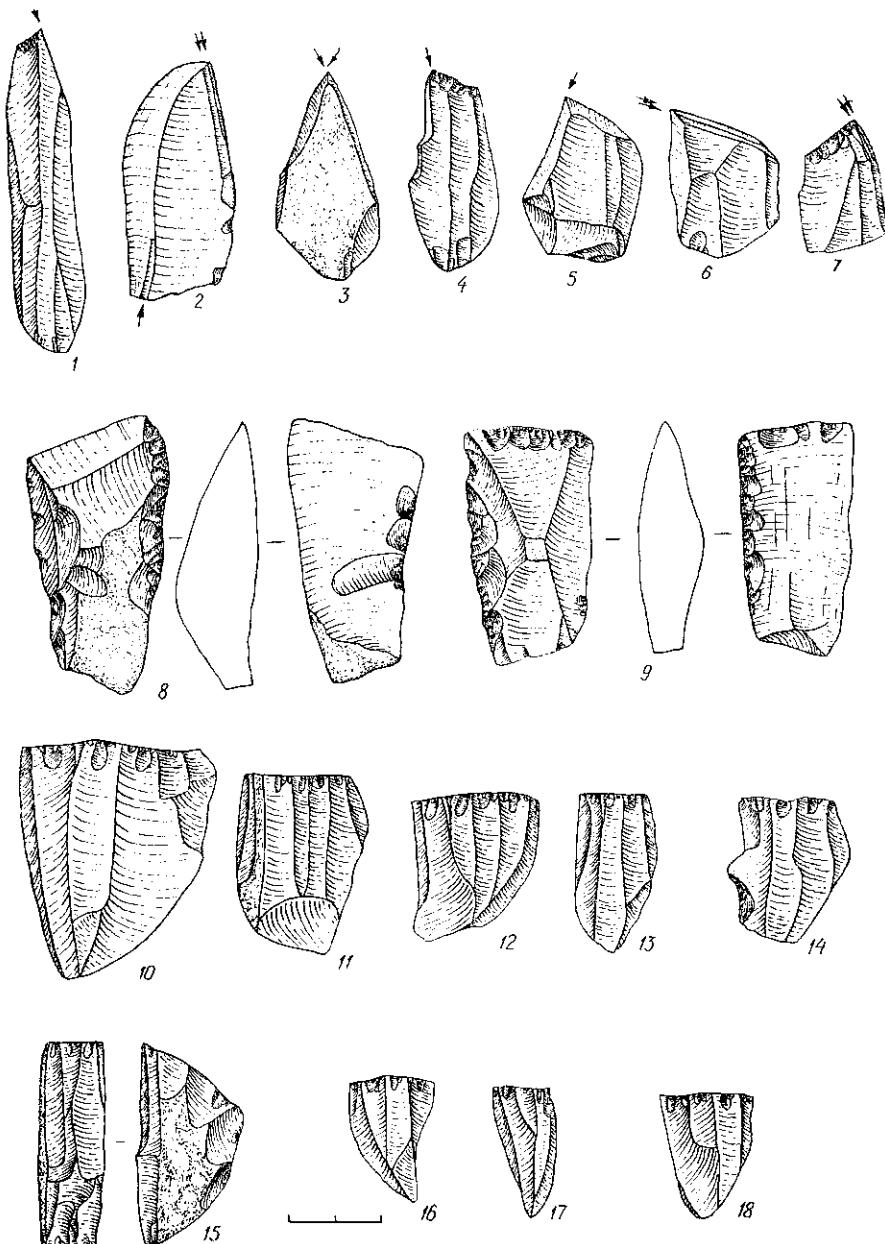

Рис. 2. Корма 1. Крем'яний інвентар (1—18).

Четверта група кераміки представлена уламками двох товстостінних посудин (1—1,3 см), які імітують трипільські керамічні традиції. Обидві виготовлені з добре вимішаної глини з невеликою домішкою трави та піску. Одна з посудин діаметром 26 см орнаментована наколами, один ряд яких розташований безпосередньо під вінцями, а другий — трохи нижче (рис. 4, 14). Другий горщик у нижній частині вінець прикрашено рядом наколів, підкреслених двома врізаними паралельними лініями. Нижче йшла хвиляста лінія, яку утворював ряд наколів. Посудина мала форму трипільського кратера з діаметром горла 23 см (рис. 5).

До останньої групи кераміки можна віднести уламок глинняного біконічного прясла, прикрашений парними рядами відступаючих наколів по ребру на обох площах поверхнях (рис. 4, 13).

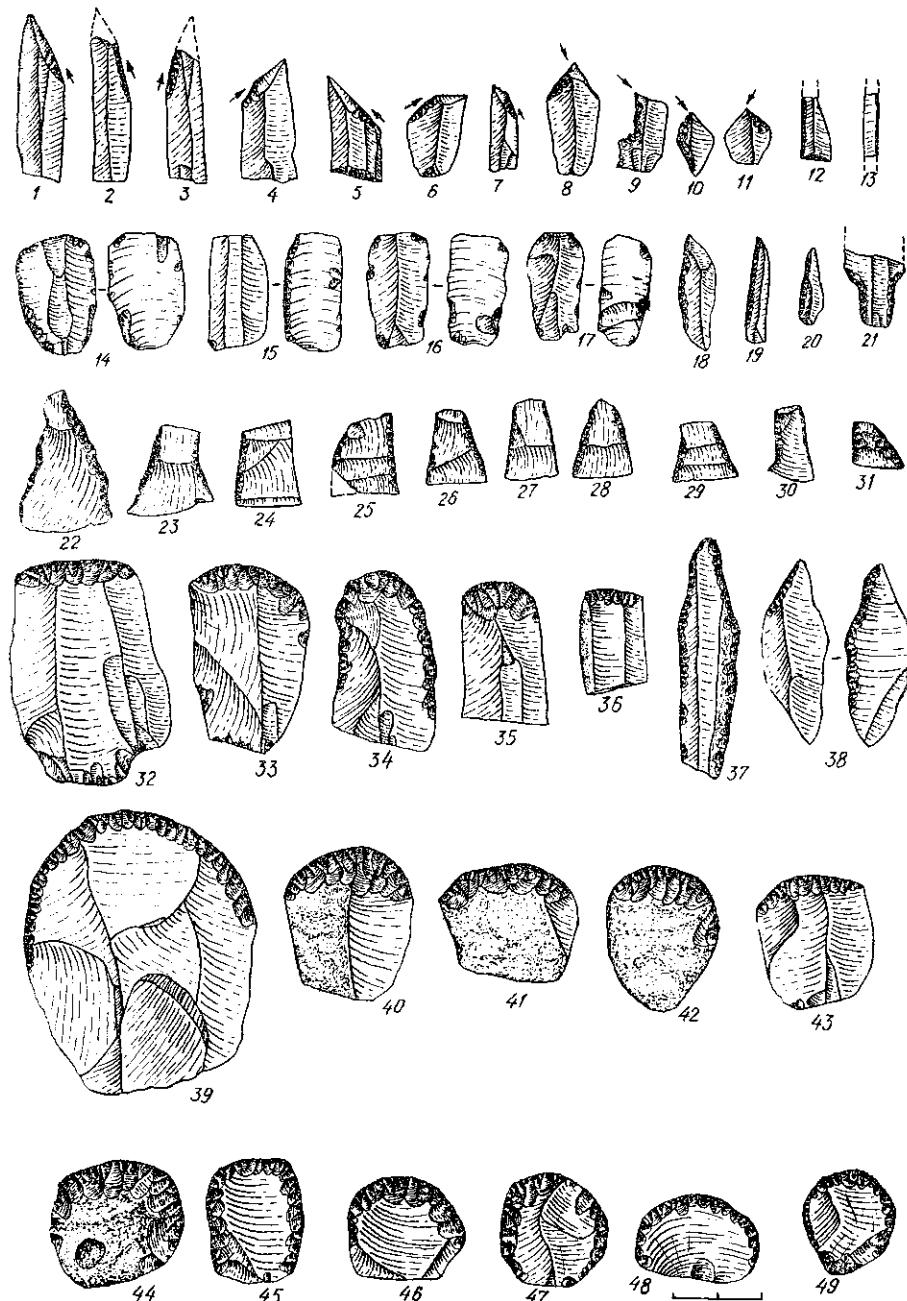

Рис. 3. Корма I. Крем'яний інвентар (1—49).

Для перших двох груп кераміки стоянки Корма I характерні ранньонеолітичні риси. Ці групи можна порівняти з керамічним комплексом стоянки Оболонь. Складніше атрибутувати основний, датований кінцем IV—III тис. до н. е., керамічний комплекс Корми I. Серед відомих неолітичних пам'яток найближчу аналогію йому слід шукати серед матеріалів Мостви⁶ та деяких пам'яток Волині⁷.

Стратиграфічно кераміка та крем'яне знаряддя разом. Це свідчить про доживання яніславицьких та кукрекських традицій обробки кременю в Північній Україні до початку енеоліту. Стоянка Корма I є північно-західним пунктом знахідок кукрекських вкладишів, що під-

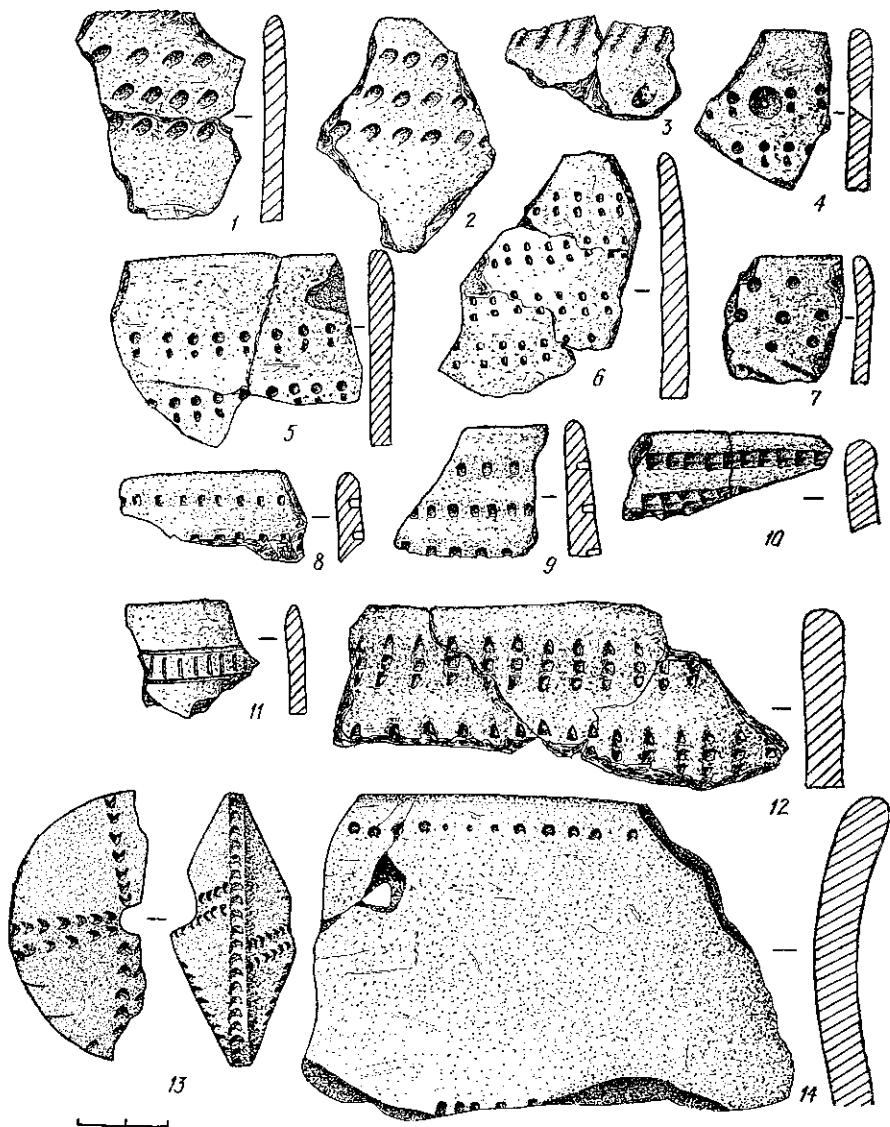

Рис. 4. Корма 1. Кераміка (1—14).

твірджує роль кукрекських традицій в неолітизації не лише Подніпров'я, але й глибинних районів Полісся.

Неолітичне поселення Крушники розташоване на правому березі р. Уж в урочищі Прибір Христинівський проти с. Христинівка Народицького району Житомирської області. Плато правого берега річки врізається мисом довжиною 300 м в заплаву р. Уж, на західному краю якого, що підіймається на 20 м над заплавою, трапилася стоянка. Край плато крутко опускається до річки, його зачистили, потім прирізали розкоп площею 36 м². Під 20 см переораного гумусованого піску лежав 25-сантиметровий шар блідо-жовтого підгрунтя, в якому і залягала основна маса мікролітичного кременю та уламків неолітичної кераміки (рис. 1, 2). Знахідки утворювали скupчення. Кремінь і кераміка лежали в аналогічних стратиграфічних умовах і становили єдиний комплекс.

На стоянці Крушники трапилося 2384 кременя, з яких 66 зі вторинною обробкою, що становить 2,6% всієї кількості кременю (табл.). Низький процент знарядь вказує, що стоянка була майстернею. Тут

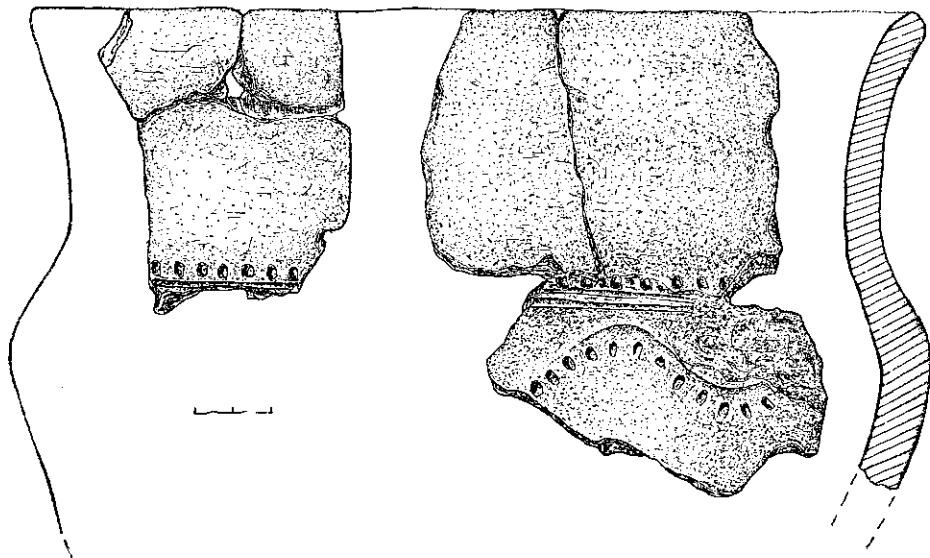

Рис. 5. Корма 1. Фрагменти кераміки.

оброблявся місцевий житомирський жовтий та сірий кремінь. Пластини, знаряддя на пластинах становлять 15% всіх кременів. Найбільш поширені тип нуклеуса — однобічні, серед яких траплялися торцеві для правильних мікропластин (рис. 6, 30, 31, 33).

Серед мікролітів привертають увагу яніславицьке вістря (рис. 6, 5), мікрорізець (рис. 6, 6, 7), мікропластиинки з притупленим краєм (рис. 6, 2—4), трапеція (рис. 6, 1), кукрекські вкладиші (рис. 6, 8, 9).

Більшість скребків та різців виготовлено на грубих відщепах неправильної форми. Скребків в 2,5 раза більше, ніж різців. Найбільш численною серією представлені скребки неправильної форми на відщепах та кінцеві на відщепах (рис. 6, 10—17). Знайдені окремі підокруглі скребки (рис. 6, 18, 19). Серед різців поширені грубі бічні (рис. 6, 24, 26, 29) та кутові (рис. 6, 22, 23) на відщепах, а також атипової серединні (рис. 6, 27, 28). Типи різців стоянки Крушники нагадують кукрекські різці стоянок Причорномор'я. В колекції крем'яних виробів є сокира на відщепі (рис. 6, 35), пластиини та відщепи з ретушшю.

На стоянці зібрано досить виразну колекцію неолітичної кераміки. На дві третини вона складається з дрібних фрагментів, що легко ламаються. Великих фрагментів мало. Вінця лише одні (рис. 7, 1). Більшість фрагментів (64) орнаментована. За складом глини, якістю випалу, орнаментацією кераміку можна поділити на дві групи.

Для виготовлення кераміки першої групи використовувалася глина з домішкою нерозмочалених рослинних волокон та шамоту (113 фрагментів). Поверхня черепків загладжена нерівно, колір коричневий, товщина 0,6—0,8 см. Серед елементів орнаменту цієї групи переважають ямки, нанесені часто розмочаленою паличкою (35) та гребінкою (27). Найчастіше ці елементи поєднані між собою (26). Частина фрагментів прикрашена глибокими наколами (2), насічками (3) та прогладженими лініями. Домінуючий мотив — горизонтальні лінії.

Чимало уламків даної групи належить одному горщику. Це можна сказати про фрагменти, прикрашені відбитками дрібного, навскіс поставленого гребінчастого штампа та неглибокими овальними ямками (рис. 7, 2—8). На основі фрагментів можна думати, що цей горщик мав досить складну орнаментальну композицію. Вона складалася з горизонтальних, часто змінюючих один одного рядів ямок та гребінки (рис. 7, 2, 6), полів, заповнених ямкоподібними вдавленнями. Останні, мабуть, були розташовані в середній частині посудини і іноді підкрес-

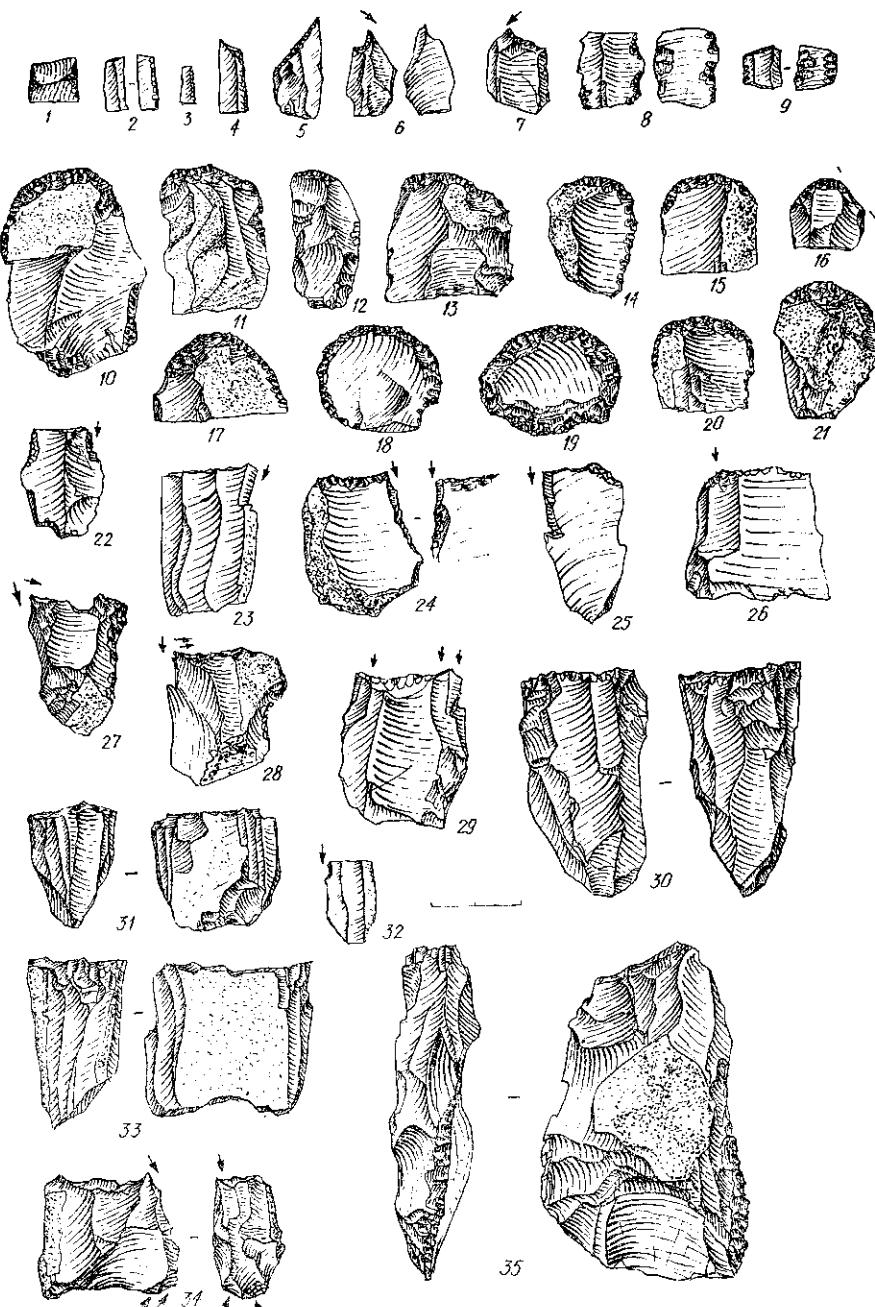

Рис. 6. Крушники. Крем'яний інвентар (1—35).

лювалися вертикальними рядами гребінцевих наколів (рис. 7, 6, 8). Ця орнаментальна схема не раз траплялася на кераміці епохи неоліту Східного Полісся і є досить типовою для цього регіону⁸.

Інші черепки даної групи теж досить характерні для дніпро-донецьких пам'яток Східного Полісся. Слід згадати фрагмент вінець з косими насічками по зразу та рядом глибоких, майже скрізних конічних наколів під вінцями (рис. 7, 1). Дещо відрізняються від вищезгаданої посудини з гребінчасто-ямковою орнаментацією черепок, прикрашений рядами косопоставленої тризубої гребінки (рис. 7, 11), та фрагмент з двома рядами насічок (рис. 7, 12). Виділяється черепок з лінійним орнаментом (рис. 7, 9, 10). Кососітчасти композиція на ньому ви-

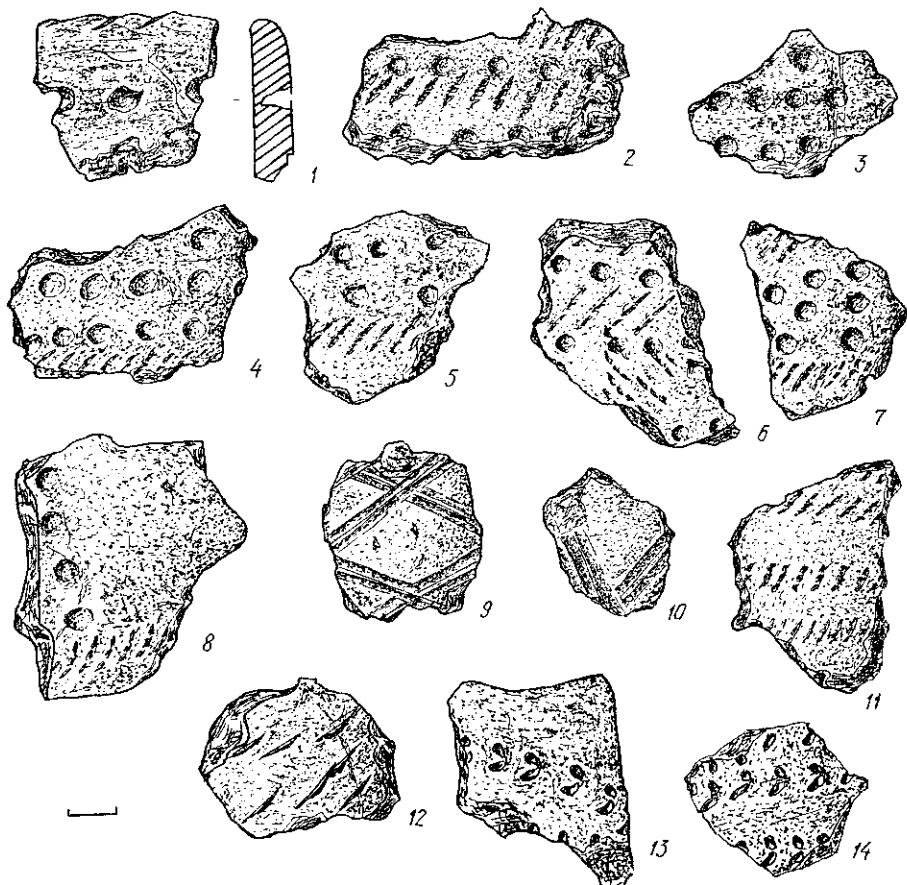

Рис. 7. Крушинки. Кераміка (1—14).

конана за допомогою прогладжених подвійних ліній, нанесених поставленим під кутом двозубим штампом.

Друга група кераміки нечисленна і нараховує сім фрагментів. Потрібні виготовлений із глини з рослинною домішкою та товченим кварцем. Поверхня фрагментів добре загладжена, колір — жовто-сірий. Всі фрагменти орнаментовані наколами своєрідного зубчастого штампа, з двома поставленими під кутом зубцями (рис. 7, 9, 10). Можливо, що саме цим знаряддям були проведені згадані подвійні прогладжені лінії (рис. 7, 9, 10).

Найближчі аналогії керамічному комплексу з Крушинків можна знайти в ранніх дніпро-донецьких пам'ятках Київщини (Лазарівка, Бородянка Зв) ⁹ та інших районах Східного Полісся ¹⁰, що приблизно датуються першою половиною IV тис. до н. е. Наявність виразних кукрекських рис у крем'яному інвентарі стоянки свідчить про участь носіїв кукрекських традицій в генезисі дніпро-донецької єдності Поліського Подніпров'я. Матеріали стоянки Корма I дають право говорити про глибоке проникнення носіїв кукрекських традицій в Полісся, в середовище яніславицького населення і про переживання елементів цих двох мезолітичних культур до кінця неоліту.

Л. Л. ЗАЛИЗНЯК, С. А. БАЛАКИН,
Г. В. ОХРИМЕНКО

Неолитические поселения Корма I и Крушники на Житомирщине

Резюме

В 1983 г. авторы исследовали стоянки неолитического времени Корма I и Крушники. Полученные данные имеют важное значение для понимания генезиса неолита Юго-Восточного Полесья. Собранный на поселениях керамика позволяет отнести оба памятника к Киево-Болынскому варианту днепро-донецкой культуры. Кремневый инвентарь обеих стоянок, наряду с яниславицкими элементами, содержит определенные кукрекские черты. Это позволяет авторам говорить о глубоком проникновении кукрекских традиций в среду яниславицкого населения и о переживании элементов этих двух культур вплоть до конца неолита.

¹ Даниленко В. Н. Неолит Украины. — Киев, 1969. — С. 35—36; Исаенко В. Ф. Неолит Припятского Полесья. — Минск, 1976. — С. 116; Телегін Д. Я. Мезолітичні пам'ятки України. — К., 1982. — 235 с.

² Римантене Р. К. Палеолит и мезолит Литвы. — Вильнюс, 1971. — С. 69; Черняускі М. М. Неоліт Беларуська Понімення. — Мінск, 1979. — 141 с.

³ Зализняк Л. Л. Мезолит Восточной Волыни и Киевского Поднепровья в свете новых исследований // Новые исследования археологических памятников на Украине. — Киев, 1977. — С. 23—44; Зализняк Л. Л. О влиянии северопричерноморской кукрекской культуры на мезолит Полесья // Памятники древних культур Северного Причерноморья. — Киев, 1979. — С. 514; Зализняк Л. Л. Мезолит Юго-Восточного Полесья: Автореф. дис. ... канд. ист. наук. — Киев, 1979. — 19 с.

⁴ Пясецький В. К. Мезолітичні стоянки торфовища Корма // Археологія. — 1979. — № 32. — С. 46—60.

⁵ Охріменко Г. В., Телегін Д. Я. Нові пам'ятки мезоліту та неоліту Волині // Там же. — 1982. — № 39. — С. 64—77.

⁶ Левицький І. Ф. Дослідження стоянки на торфовищі Моства в 1948 р. // АН УРСР. — 1952. — № 4. — С. 70—77.

⁷ Охріменко Г. В., Телегін Д. Я. Вказ. праця. — С. 76—77.

⁸ Исаенко В. Ф. Указ. соч. — С. 116.

⁹ Зализняк Л. Л. Неолітичні пам'ятки р. Здвиж // Археологія. — 1979. — № 31. — С. 55—64; Зализняк Л. Л. Мезолит Восточной Волыни... — С. 36—39.

¹⁰ Исаенко В. Ф. Указ. соч. — С. 116; Охріменко Г. В., Телегін Д. Я. Вказ. праця. — С. 76—77.

С. М. ЛЯШКО

Нові матеріали про культ бика в епоху ранньої бронзи

В 1973 та 1981 р. в курганах ямного часу на території Запорізької обл. виявлено дві невеликі кам'яні скульптурки, що зображали голову бика¹. Ці знахідки дають можливість, на нашу думку, висвітлити деякі питання, пов'язані з ідеологічними проявами культу бика.

Зупинимося докладніше на обставинах знахідки та інтерпретації скульптурок.

Перша скульптурка трапилася в кургані № 17 з курганної групи поблизу с. Златопіль Василівського району*. Її виготовлено з кварцитового пісковику, уся поверхня статуетки ретельно оброблена. Вона зображує голову бика, що добре підкреслюється деталями: дві пари рельєфних виступів. На одному з боків, на рівні верхньої пари горизонтальних бічних виступів, двома ретельно обробленими горбиками передано жіночі груди. Висота скульптурки 16,7 см, найбільша ширина 15 см (рис. 1; 2).

Складним є питання про датування і культурну належність скульптурки, оскільки її знайдено на рівні давнього горизонту (0,8 м) біля північно-східного кута могильної ями основного поховання 6 і в 0,55 м на північний захід від правої руки кістяка з впускного поховання 2

* Курган дослідив В. О. Круц.

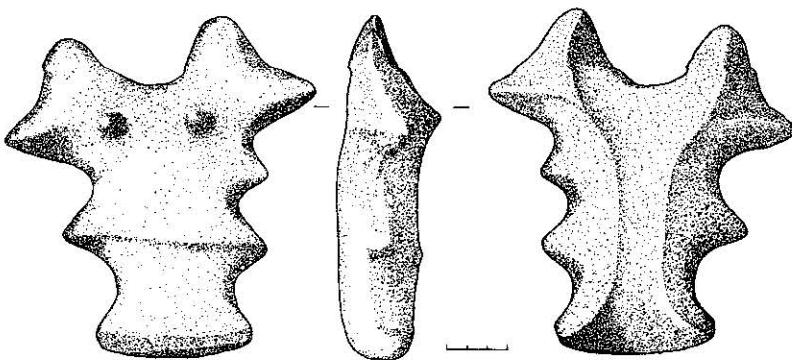

Рис. 1. Кам'яна скульптура з кургану 17 поблизу с. Златопіль (про-
рис.).

(рис. 3)*. Ми вважаємо, що її слід пов'язувати з похованням 6 і датувати ямним часом. Очевидно, скульптурка знаходилась за межами могильної ями поховання 2. При цьому ми виходимо з середніх розмірів могильних ям поховань зрубного часу цього регіону².

Друга скульптурка виявлена в основному похованні 1 кургану 12 поблизу с. Жовтневе Токмацького району **. Поховання 1 являло собою кенотаф з орієнтацією могильної ями зі сходу на захід і було порушено катакомбним похованням 2 (рис. 4). Це дає можливість датувати його ямним часом.

Скульптурка, як і попередня, зображує голову бика, виготовлена з плитки пісковику трапецієподібної форми. Форму голови бика промодельовано двома невеликими вигинами з боків великої і малої основ трапеції (рис. 5; 6).

Типологічна і хронологічна єдність скульптурок, їх належність до культових речей і, насамперед, відображення в них культу тварин-биків дають нам змогу розглянути їх семантику.

Важливе місце, яке займала велика рогата худоба в господарстві ямних племен Північного Причорномор'я в III—II тис. до н. е., відображене в матеріалах поселень³ і, що для нас важливіше, — у похован-

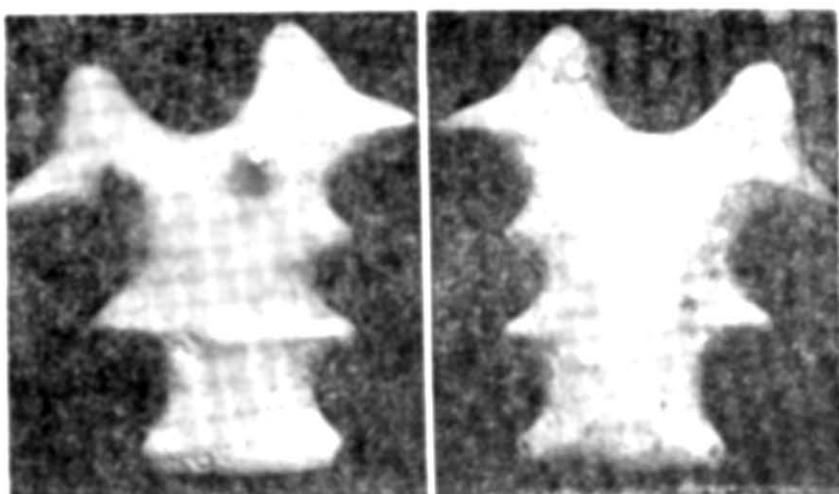

Рис. 2. Кам'яна скульптура з кургану 17 біля с. Златопіль:
1 — лицьовий бік; 2 — зворотний.

* Всього в кургані містилося сім поховань: 1, 2, 3, 7 — зрубні, 4 — катакомбне, 5 — невизначене, 6 — ямне, основне.

** Автор висловлює подяку Н. В. Ковалеву за дозвіл використати матеріал у цій статті.

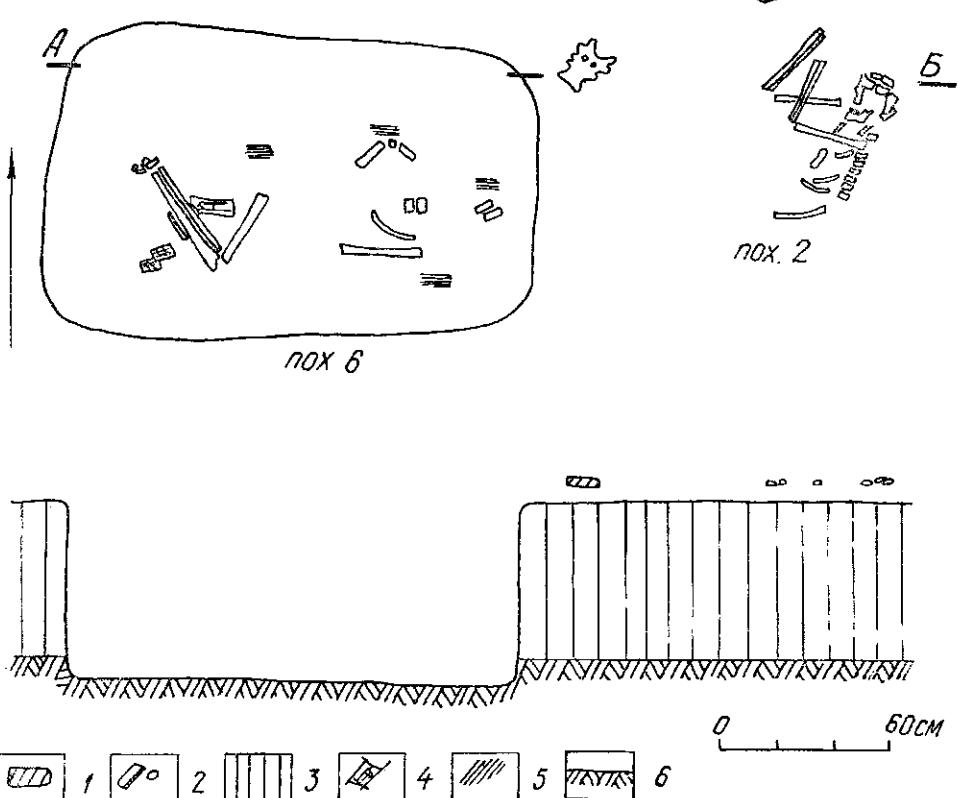

Рис. 3. Курган 17 поховання 2, 6:

1 — кам'яна скульптура; 2 — кістки скелету; 3 — рівень давнього горизонту; 4 — рештки дерев'яного перекриття; 5 — трав'яна підстилка; 6 — материк.

нях: у кургані № 5 поблизу с. Новоолексіївка Херсонської області основне поховання ямного часу на рівні давнього горизонту було оточене «кромлехом» з бичачих кісток і черепів⁴; у кургані неподалік с. Танкове у Криму на перекритті могили ямного часу покладено 12 бичачих черепів⁵; три поховання ямного часу поблизу м. Орджонікідзе Дніпропетровської області обкладені «кромлехами» з каміння і бичачих черепів⁶; у кургані біля с. Чернявщина Павлоградського району Дніпропетровської області в стратиграфічному ямному горизонті у прямокутній ямі знайдено кістяк бика, орієнтований на захід. Поряд з черепом знаходилася крем'яна пластинка⁷; у пам'ятках ямного часу Північного Причорномор'я, Приазов'я, Поволжя відома група кістяних булавок з головками-рогачками. Форма рогатих застібок відтворює бичачу голову⁸.

Ці приклади дають змогу зробити два важливих висновки. По-перше, культ бика, існування якого у ямних племен можна вважати незаперечним, втілювався як у вигляді натурального черепа тварини, так і спеціально виготовлених зображень, що передавали голову бика. Подруге, наявність речей, пов'язаних з цим культом, у похованнях пам'ятках допускає зв'язок похованального культа з культом бика, що не суперечить синкретизму ранніх форм релігії.

Важливість цих висновків, особливо другого, полягає в тому, що, з'ясувавши те спільне, що поєднує похованальний культ і культ бика, ми зможемо відповісти на питання — чому речі, пов'язані з культом бика, культом життедайності, опинилися у похованнях? На нашу думку, тим спільним, що поєднує ці, на перший погляд несумісні культу, є умовно названа нами ідея «відродження». Не потребує доказів те, що первісне мислення розглядало смерть людини як одну з форм її існу-

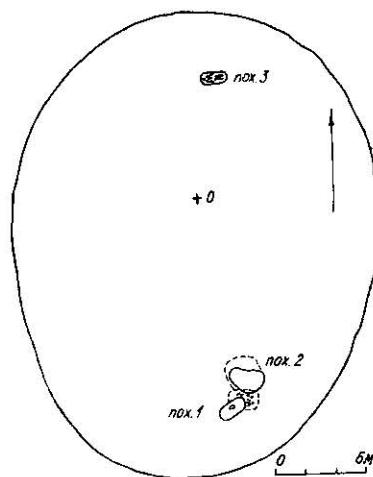

Рис. 4. Загальний план кургану 12 поблизу с. Жовтневе.

вання, а похованельний обряд з цієї точки зору — лише засіб для переходу померлого в інший світ його відродження для іншого життя.

Культ бика (великої рогатої худоби) теж найтіснішим чином пов'язаний з ідеєю «відродження». Про це свідчить аналіз пам'яток, що характеризують ідеологію іndoевропейських племен, до яких обґрутовано можна віднести і ямні⁹. Це «Рігведа» і «Авеста». В них сакральна роль бика виступає у таких формах: бик як втілення чоловічого початку, невід'ємного від зародження життя, уособлений в образі Парджаны¹⁰; бик як первісна худоба, смерть якої породила усе суще на землі¹¹; бик як первісна тварина, яка пов'язана зі стародавніми тотемічними уявленнями, з міфом про вмираючу та воскресаючу тварину, основу всього сущого¹².

Отже, вміщення в поховання кам'яних скульптурок у вигляді голови бика мало підкреслити майбутнє відродження померлого. Такий погляд на речі дає можливість більш детально розглянути семантику златопільської та жовтневої скульптурок.

Златопільська скульптурка, на думку Д. Я. Телегіна, «уособлює синкретичний образ, пов'язаний з культом тварин і родючості»¹³, водночас вона є виразом дуалістичного символу життя, який втілено в антропоморфному образі скульптурки з ознаками статі (жіночі груди), та зооморфному образі бика як втілення чоловічого початку.

Відсутність ознак статі на скульптурці з Жовтневого дозволяє вважати, що перед нами зображення великої рогатої худоби взагалі. Цей образ своїм корінням сягає міфа про первородну худобу, покутня смерть якої породила рослинний і тваринний світ на землі. Відкритим залишається питання про те, виготовлено ці скульптури спеціально для поховання, або вони мали ще якесь, «земне», призначення. Ймовірно, що ці два моменти не виключали один одного.

За деякими типологічними ознаками розглянуті нами скульптурки мають зовнішню схожість з виділеною групою так званих навершів та скіпетрів доби ранньої бронзи¹⁴. Але останні передають зображення тварин у профіль, мають деталі для кріplення до руків'я (отвори, цап-

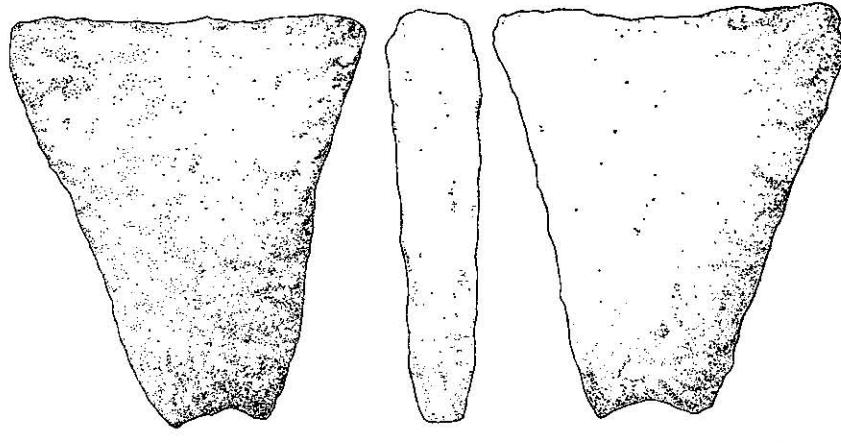

Рис. 5. Кам'яна скульптурка з кургану 12 поблизу с. Жовтневе (прорис.).

фи, жолобки), чого немає на златопільській та жовтневій скульптурках. Це, на нашу думку, вказує на їх функціональну та деяку семантичну розбіжність.

Имовірно, доцільне припущення було зроблене Д. Я. Телегіним, який визначив златопільську скульптурку як амулет¹⁵. Цю думку підтверджує і О. В. Антонова, яка вважає, що голова тварини розглядалася багатьма народами як амулет, символ істоти, яка народжується¹⁶.

Запропонована нами семантика амулетів у вигляді голови бика, вміщених у похованнях доби ранньої бронзи, їх семантичний зв'язок з семантикою поховального обряду дають можливість зробити і таке припущення. Приймаючи загальну ідею «відродження» поховального обряду взагалі, можна більш диференційовано підходити до аналізу поховального інвентаря, розділяючи його на: утилітарні речі, які служитимуть небіжчику у потойбічному світі як знаряддя праці та ін.; речі, які свідчать про соціальний стан похованого (скіпетри, булави тощо); культові предмети, що відображають ідею «відродження», безпосередньо були пов'язані з поховальним обрядом. До них відносяться і розглянуті нами скульптури.

Таким чином, на двох скульптурах биків ми мали можливість розглянути лише одне з полісемантичних значень образу бика у племені ямної культури Нижнього Подніпров'я та його зв'язок з поховальним культом.

С. Н. ЛЯШКО

Новые материалы о культе быка в эпоху ранней бронзы

Резюме

В 1973 и 1981 г. Запорожской экспедицией ИА АН УССР у сел Златополь (курган 17 погребение 6) и Жовтневое (курган 12 погребение 1) были найдены две каменные скульптуры, изображающие голову быка.

Культ быка существовал у племен ямной культуры, что прослеживается по материалам поселений и погребений. Находки атрибутов культа быка в погребениях позволяют предположить связь культа быка с погребальным обрядом. Символ быка, в данном случае амулеты, объединяют представления древних людей об обратимости жизни и смерти. Другие трактовки образа не противоречат полисемантизму, присущему мышлению первобытного человека.

¹ Бидзилля В. И., Болгрик Ю. В. Отчет о работе Запорожской экспедиции в 1973 году // НА ИА АН УРСР. — Ив. № 1973/7. — С. 159; Отрощенко В. В., Рас самакин Ю. Я. Отчет о работе Запорожской экспедиции в 1981 году // Там же. — Ив. № 1981/10. — С. 86—87.

² Отрощенко В. В. Срубная культура Степного Поднепровья: Автореф. дис. ... канд. ист. наук. — К., 1981. — С. 85.

³ Шилов В. П. Модели скотоводческих хозяйств степных областей Евразии в эпоху энеолита и раннего бронзового века // СА. — 1975. — № 1. — С. 12—14.

⁴ Збенович В. Г. К проблеме связей Триполья с энеолитическими культурами Северного Причерноморья // Энеолит и бронзовый век Украины. — К., 1975. — С. 59—61.

Рис. 6. Кам'яна скульптурка з кургану 12 поблизу с. Жовтневе (фото).

- ⁵ Щепинский А. А., Черепанова Е. Н. Северное Присивашье. — Симферополь, 1969. — С. 20.
- ⁶ Николова А. В. Новые энеолитические погребения правобережья Днепра // Актуальные проблемы археологических исследований в УССР: Тезисы. — К., 1980. — С. 29—30.
- ⁷ Клименко В. Ф., Цимбал В. И. Работы Енакиевского отряда // АО 1974 г. / М., 1975. — С. 289—291.
- ⁸ Кизицко В. Я. К вопросу о костяных рогатках в степных погребениях эпохи бронзы // Проблемы археологии Поволжья и Приуралья. — Куйбышев, 1976. — С. 33—34.
- ⁹ Абаев В. И. К вопросу о прародине и древнейших миграциях индоиранских народов // Древний Восток и античный мир. — М., 1975. — С. 36.
- ¹⁰ Ригведа. — М., 1972. — С. 180.
- ¹¹ Хлопин И. Н. Образ быка у первобытных земледельцев Средней Азии // Древний Восток и мировая культура. — М., 1981. — С. 27—29.
- ¹² Богараз-Тан В. Г. Миф об умирающем и воскресающем звере // Худож. фольклор. — 1926. — № 1. — С. 71.
- ¹³ Телегін Д. Я. Амулети епохи бронзи — раннього заліза з Подніпров'я // Археологія. — 1980. — № 34. — С. 85.
- ¹⁴ Даниленко В. Н. Энеолит Украины. — Київ, 1974. — С. 92—97.
- ¹⁵ Телегін Д. Я. Амулети епохи бронзи — раннього заліза з Подніпров'я. — С. 82.
- ¹⁶ Антонова Е. В. О характере религиозных представлений неолитических обитателей Анатолии // Культура и искусство народов Средней Азии в древности и средневековье. — М., 1979. — С. 18.

С. Я. ОЛЬГОВСЬКИЙ

Бронзовий казан з Реп'яховатої могили з Черкащини

Реп'яховата могила поблизу с. Матусів Шполянського району, Черкаської області є пам'яткою скіфських старожитностей VI ст. до н. е. Дослідження її в 1974 р. дало в розпорядження науки чудовий поховальний комплекс¹.

Серед речового матеріалу кургану привертає увагу тонкостінна бронзова посудина, що знаходилася біля західної стінки поховання 2 і опублікована авторами розкопок як античний кратер². Згодом у підсумковій праці про Скіфію VII—IV ст. до н. е. ця посудина була зарахована до речей грецького імпорту³. Через обвал склепіння поховоальної камери посудина була деформована, а рисунок та опис форми для публікації зроблено до її остаточної реставрації, що позначилося на достовірності висновків та інтерпретації. Зараз посудина з Реп'яховатої могили реставрована (рис. 1, 1, 2), її форма відновлена, хоча частину тулуба з одного боку неможливо відтворити. Дуже пошкодженою виявилася і одна з ручок. Уважне вивчення знахідки, а також результат спектроаналітичного дослідження металу, з якого виготовлено тулуб та ручки, дали змогу розглядати посудину не як античний кратер, а металевий (бронзовий) ранньоскіфський казан. Про це свідчить і велика задимленість зовнішнього вигляду внаслідок тривалого використання на відкритому вогнищі.

Зупинимося на формі казана (рис. 1, 1, 2; 2, 1, 2). Тулуб на низькому кільцевому піддоні з прямими лійчастими вінцями, розширюється до похилих плічок. Висота казана 34 см, діаметр вінець 40, висота 7 см, діаметри шийки 33,5 см, піддону 14,8 см, висота піддону 1,5 см. В першій публікації при відтворенні форми казана контуру тулуба надано надмірну округлість, а перехід бокових стінок до плічок зображене надто плавно (рис. 3, 1). При такій реконструкції форма казана справді набула схожості з античними кратерами, що й дало підставу авторам публікації віднести його до цього типу гречького посуду.

Після реставрації, проведеної в лабораторії камеральної обробки Інституту археології АН УРСР, виявилось, що профіль тулуба пряміший і перехід до похилих плічок більш різкий (рис. 3, 2), що надає

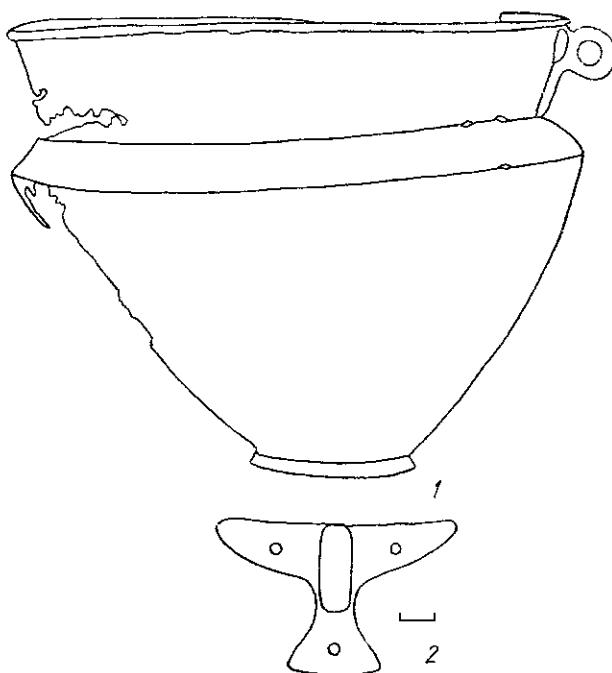

Рис. 1. Казан з Реп'яховатої могили:
1 — сучасний вигляд; 2 — ручка казана (прорис.).

казану схожість з деякими типами керамічного посуду бронзового віку на території Північного Причорномор'я. Так, тричасністю свого профілю казан з Реп'яховатої могили нагадує багатоваликові форми посуду⁴. В абашевській культурі існують аналоги, що близькі нашому казану за формою профілю та пропорціональністю розмірів трьох його частин — вінець, тулуба і піддона⁵. Керамічний посуд такої форми досить часто трапляється в Дніпровському Надпоріжжі⁶.

Однак хронологічний розрив, щонайменше у сім-вісім століття, не дає можливості виводити походження реп'яховатівського казана саме з цих стилістичних форм. За цей час на різних хронологічних відрізках були поширені два типи тонкостінних бронзових казанів. Перший з них, так звані кімерійські казани, склепані з кількох широких смуг металу, зрідка орнаментовані опуклим штампом, з литими вертикальними ручками, розташованими на краю вінця. Форма та розміщення ручок дають підстави для порівняння цих казанів зі скіфськими литими казанами V—IV ст. до н. е. і для тлумачення останніх як результату розвитку форми кімерійських казанів⁷. В свій час В. С. Бочкарьов нарахував 18 таких казанів⁸. Тепер їх відомо понад 20, в тому числі один, що склепаний не з тонких смуг металу, а з трьох масивних литих частин без бокових швів⁹. Дослідники одностайно висловлюються за їх місцеве походження¹⁰. І хоча В. С. Бочкарьов наполягає на віднесені при найменні частини таких казанів до VIII—VII ст. до н. е.¹¹, повна їх відсутність у комплексах черногорівського та новочеркаського етапів кімерійської культури більше схиляє нас до точки зору О. І. Тереножкіна, який на підставі аналізу супроводжуючого матеріалу пов'язував ці казани із зрубною культурою і відносив їх до середини II тис. до н. е.¹² Отже, їх казани не могли бути відправним моментом у виникненні бронзового посуду раннього залізного віку.

До другого типу відносяться казани на кільцевому піддоні, склепаному з округлим витягнутим тулубом, що закінчувався широкими вінцями з відгинутим краєм. Два бокових краї заготовки тулуба скріплювалися заклепками, на що вказує вертикальний шов збоку казанів.

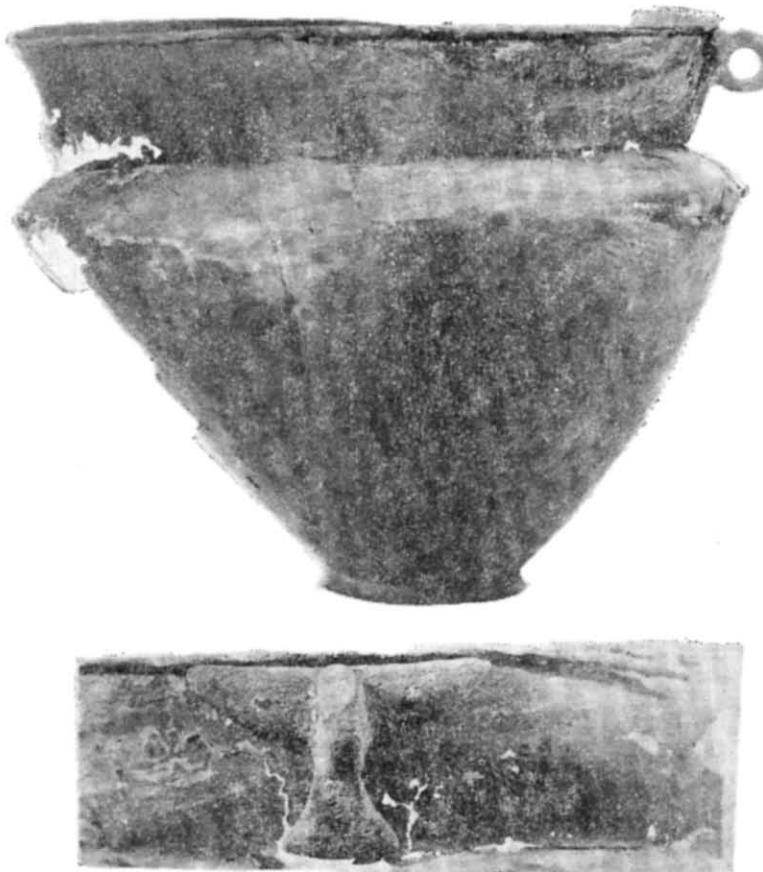

Рис. 2. Казан з Реп'яховатої могили (фото):
1 — сучасний вигляд; 2 — ручка казана.

З двох боків на плічках розташовані масивні литі ручки, верхня частина яких оформлена у вигляді вухастих тварин. Походять ці казани з Кавказу. Б. В. Техов вважає, що вони виготовлені ремісниками з південного схилу Головного Кавказького хребта, звідки і потрапили на північні схили Кавказу¹³.

На території України зараз відомо близько десятка таких казанів, всі вони пов'язані з комплексами новочеркаського типу. Існують певні дані і щодо хімічного складу такого посуду. Вперше їх описав С. І. Крупнов¹⁴. Останнім часом три знахідки з території України проаналізувала Т. Б. Барцева, яка аналітичних даних не подає. Дослідниця лише повідомляє, що два казани з с. Жаботин на Черкащині виготовлено з металургійно «чистої» міді з дещо підвищеною концентрацією миш'яку (до 10%). А казан з с. Костянтинівки, теж з Черкащини, виготовлений з низькоолов'яної бронзи, місткість олова в якій не перевищує 2%¹⁵.

Результати спектроаналітичного дослідження металу казана з Реп'яховатої могили*

Шифр лабораторії	Назва виробу	Sn	Pb	Zn	Bi	Ag	Sb
28273	тулуб казана	0,18	0,02	—	0,0002	0,03	0,006
28274	ручка казана	0,04	15,0	—	0,001	0,007	0,003
28275	ручка казана	0,8	2,5	—	0,015	0,009	0,015

* Спектральний аналіз здійснено в Інституті археології АН СРСР.

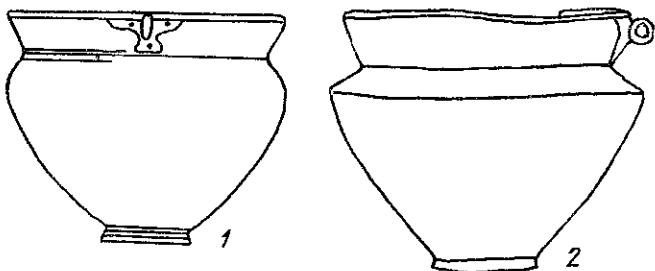

Рис. 3. Прорисовка та порівняння форми казана з Реп'яховатої могили з його першою публікацією:
1 — перша реконструкція; 2 — сучасний вигляд.

Інших аналітичних даних про металевий посуд цього часу поки що немає, але й на підставі наведених даних можна помітити певну схожість реп'яховатівського казана з казанами з-під с. Жаботин. На-самперед привертає увагу тулуб посудини з Реп'яховатої могили, виготовлений теж з чистої міді, а всі три складові частини (тулуб і дві ручки) містять значні концентрації міш'яку (таблиця).

Якщо прийняти тезу, що казани із зооморфними ручками пов'язані з кавказькими виробничими центрами, як вірну, тоді логічним буде припущення про зв'язок з Кавказом і реп'яховатівської знахідки. Однак схожість металу кількох виробів не завжди може бути підставою для остаточного і категоричного висновку. Саме тому доцільним буде набести ще кілька паралелей.

Використання металевого посуду взагалі і казанів зокрема скіфами в межах території УРСР, якщо не враховувати реп'яховатівського екземпляру, починається з V ст. до н. е. При найміні цим часом датуються перші знахідки литих казанів. Це дві знахідки традиційної для IV ст. до н. е. форми: на порожній конічній ніжці непропорційно великий масивний литий тулуб з вертикальними ручками по верхньому краю. Вони походять з урочища Стайкін Верх та с. Аксютинці на Південному Суллі.

Ще один казанець унікальної для Скіфії форми: без ніжки, з рухомою дужкою, що кріпилася до двох петель, приклепаних до округлого тонкостінного тулуба з невеликими прямыми вінцями. Цей казан теж знайдено в околицях с. Аксютинці¹⁶. Вперше литі казани на конічних ніжках з вертикальними ручками по краю литого тулуба з'явилися у Східній Європі на Північному Кавказі. Про це свідчать дві знахідки таких посудин на горі Бештау поблизу П'ятигорська у комплексі з речами новочеркаського типу. Це, на думку О. О. Іессена, найдавніші вказівки на зв'язок Північного Кавказу з кочівниками Південного Сибіру і Північного Казахстану¹⁷, а більш північні знахідки литих казанів походять з Келермеських курганів Кубані і датуються VI ст. до н. е.¹⁸ То либо чи не через Кавказ частина литих казанів поширювалася у лісостепову Скіфію. Слід прийняти до уваги й те, що для металу казанів з лісостепового лівобережжя найбільш характерна сировина північнокавказьких джерел, їх доля значно перевищує інші види сировини¹⁹. А на території України серед перших казанів з північнокавказької сировини виготовлено казанець без ніжки з с. Аксютинці.

Доцільно звернутися і до суто кавказького посуду синхронного реп'яховатівській знахідці. Так, серед старожитностей Ванського царства досить чисельну групу складають прикраси мідних казанів, оформлені

As	Fe	Ni	Co	Au
0,08	0,02	0,03	0,002	0,001
0,2	0,15	0,05	0,008	0,001
0,4	0,02	0,015	0,007	0,001

них у вигляді птахів з розгорнутими крилами, людським торсом та вертикальною петлею на спині, в яку вдівалося кільце для переносу чи підвісу казана. Як відомо, надання пташиних рис при зображенні людей чи тварин було досить поширене у країнах Передньої Азії, звідки ця стилістична особливість потрапила на Кавказ. Типологічний розвиток прикрас у вигляді птахів з людським торсом виражений у поступовій стилізації, і, мабуть, прямим результатом цього розвитку можна вважати появу ручок у вигляді стилізованого птаха з розгорнутими крилами та вертикальною петлею, що походять з кількох бронзових горитів з посвятними написами Сардурі II²⁰. Ці ручки надзвичайно подібні до ручок реп'яховатівського казана.

Зупинимося на формі реп'яховатівських ручок (рис. 2, I). Це масивні літі бляхи висотою 7 см, ширина, або розмах крил, 11 см, ширина в середній частині біля крил 2 см, ширина хвоста 4 см. Посередині, між крилами, відлите разом із самою бляхою вертикальне кільце. Урартрійські ручки відрізняються від реп'яховатівських лише співвідношенням розмірів окремих елементів стилізованих птахів. У них менший розмах крил, більш широкий хвіст і середня частина. На жаль, жодна публікація не подає їх точних розмірів.

Та, мабуть, перелік наведених аргументів буде неповний, якщо не згадати проблему грецького імпортного посуду в Скіфії в архайчний час. Привізні вироби з'являються в Скіфії дуже рано, майже з самого початку скіфської історії у Північному Причорномор'ї. Це, по-перше, родосько-іонійський посуд VII—VI ст. до н. е. з багатим розписом. Ранній же металевий посуд дуже рідкісний і основна його маса датується не раніше початку V ст. до н. е. Поки що лише одна знахідка, а саме — ручка від кратера, що походить з с. Мартеноша, що на Черкащині, датується VI ст. до н. е. До інших виробів, що імпортувалися у Скіфію VI ст. до н. е., можна віднести лише прикраси, люстерка та військове спорядження: шоломи, поножі, піхви мечей та ін.²¹ Крім того, весь відомий посуд V ст. до н. е., а також ручка мартеношського кратера є продукцією не просто ремісника-ливарника, а висококваліфікованого торевта. І це не випадково. В епоху становлення торговельних відносин між грецькими колоністами і кочівниками у Скіфію надходили переважно предмети розкошу, яким був і відомий досі грецький посуд. Адже лише такий дорогий товар міг виправдати витрати на далеку і небезпечну подорож та ще й принести певний зиск, а також стати гарантією майбутніх міщих торговельних відносин.

Можна визначити і хіміко-металургійні характеристики металу грецького імпорту. Це переважно високоолов'яна або олов'яно-свинцева бронза, яка вміщує олова від 10 до 33%, а свинець — від 2 до 12%. Саме такий рецепт забезпечував бажаний колір виробам, що створював враження позолоти. Воно виникає й досі при спогляданні давньогрецького посуду, хоча згідно з результатами спеціального аналізу кількість золота в цих речах не перевищує сотих або тисячних долей процента²².

Привертає увагу, що майже всі предмети грецького імпорту виготовлено з сировини західного типу. Це відноситься як до металевого посуду, так і до прикрас, люстерок або військового спорядження.

Казан з Реп'яховою могили не можна порівнювати з жодною з описаних ознак. Металургійно чиста мідь тулуба та свинцева бронза ручок не знаходять аналогій серед імпортних грецьких посудин. За типом сировини реп'яховатівську знахідку не можна віднести і до західного типу. Її метал, скоріше, мав кавказьке походження, що не виключає її зв'язку з Передньою Азією.

Отже, казан з Реп'яховою могили не був грецьким кратером. Цю думку підтверджують форма казана, відсутність аналогів реп'яховатівським ручкам серед грецького посуду, склад металу тулуба і ручок. В той же час унікальність форми казана не дає змоги назвати його місцевим і віднести до суто скіфського інвентаря. Найвірогідніше кав-

казьке походження казана з Реп'яховатої могили. Форма ручок і основні домішки в металі дають підставу для такого припущення. Таким чином, казан з Реп'яховатої могили можна пов'язати зі скіфськими походами в Передню Азію через Кавказ.

С. Я. ОЛЬГОВСКИЙ

Бронзовый котел из Репяховатой могилы из Черкасщины

Резюме

Статья посвящена вторичному анализу бронзового котла из Репяховатой могилы — скіфского погребального памятника VI ст. до н. э. Эту находку авторы раскопок отнесли к предметам греческого импорта и назвали кратером. На основании тщательного анализа формы котла и его ручек, приведения многочисленных аналогий, а также привлечения результатов спектроаналитического исследования автор статьи доказывает невозможность отнесения этой находки к предметам греческого импорта и высказывает предположение о происхождении котла из Репяховатой могилы с Кавказа во время скіфского похода в Переднюю Азию через Кавказ.

¹ Ильинская В. А., Мозолевский Б. Н., Тереножкин А. И. Курганы VI в. до н. э. у с. Матусов // Скифия и Кавказ. — Киев, 1980. — С. 33, сл.

² Там же. — С. 54, рис. 27, 3.

³ Ильинская В. А., Тереножкин А. И. Скифия VII—IV вв. до н. э. — Киев, 1983. — С. 250.

⁴ Братченко С. Н. К вопросу о положении бабинской культуры (многоваликовой керамики) // Вильнянские курганы в Днепровском Надпорожье. — Киев, 1977. — С. 26. — Рис. 2.

⁵ Пряхин А. Д. Погребальные абаевские памятники. — Воронеж, 1977. — С. 73. — Рис. 2, 3, 5, 20, 21.

⁶ Гершкович Я. П. Культурно-хронологические группы погребений эпохи средней-поздней бронзы кургана у с. Пришиб // Материалы по хронологии археологических памятников Украины. — Киев, 1982. — С. 55. — Рис. 4, 8.

⁷ Кривцова-Гракова О. А. Степное Поволжье и Причерноморье в эпоху ранней бронзы // МИА. — 1955. — № 46. — С. 133—135.

⁸ Бочкарьев В. С. Кімерійські казани // Археологія. — 1972. — № 5. — С. 63.

⁹ Тереножкин А. И. Ягорлыцкий котел // СА. — 1982. — № 2. — С. 220.

¹⁰ Крупнов Е. И. Жемталинский клад. — М., 1952. — С. 23.

¹¹ Бочкарьев В. С. Вказ. праця. — С. 68.

¹² Тереножкин А. И. Киммерийцы. — Киев, 1976. — С. 163, 164.

¹³ Техов Б. В. Скифы и Центральный Кавказ в VII—VI вв. до н. э. — М., 1980. — С. 47.

¹⁴ Крупнов Е. И. Жемталинский клад. — С. 15.

¹⁵ Барцева Т. Б. Цветная металлообработка скіфского времени. — М., 1981. — С. 12.

¹⁶ Ильинская В. А. Скифы Днепровского лесостепного левобережья. — Киев, 1968. — С. 162, 163.

¹⁷ Иессен А. А. Некоторые памятники VIII—VII вв. до н. э. на Северном Кавказе // ВССА. — М., 1954. — С. 126.

¹⁸ Там же. — С. 114. — Рис. 5.

¹⁹ Барцева Т. Б. Указ. соч. — С. 79.

²⁰ Пиотровский Б. Б. Кармир-Блур. — Л., 1970. — Рис. 49. — Кат. 49, 122.

²¹ Онаико Н. А. Античный импорт в Приднепровье и Побужье в VII—V вв. до н. э. — М., 1966. — С. 63.

²² Барцева Т. Б. Химический состав изделий античного импорта, найденных в среднем Поднепровье // СА. — 1983. — № 4. — С. 73—77.

О. В. СУХОБОКОВ, О. П. МОЦЯ

Давньоруські пам'ятки поблизу хутора Зелений Гай Сумської області

Комплекс пам'яток, що складається з двох городищ, великого селища і курганного могильника, на якому нараховується понад 1,5 тис. насипів, знаходиться на правому березі р. Псел, за 3,5 км від м. Суми (рис. 1). Місцевість дуже пересічена і поросла густим лісом, що значно затруднює дослідження.

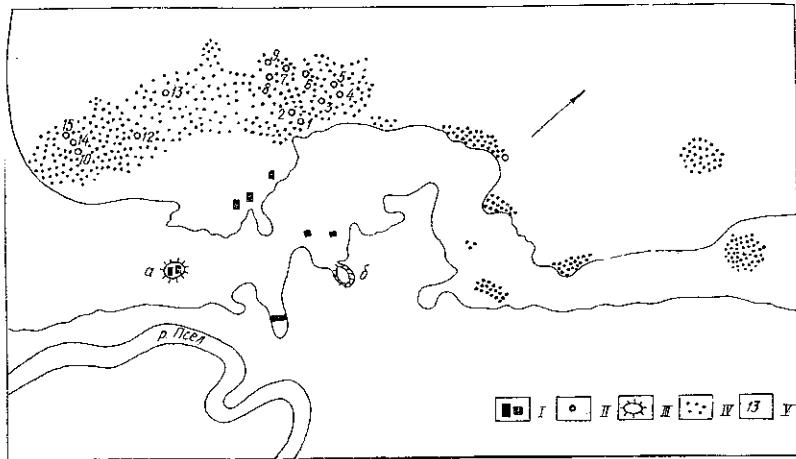

Рис. 1. Ситуаційний план розміщення комплексу пам'яток давньоруського часу в урочищі Крейдище:
I — розкопи; II — розкопані кургани; III — городища; а — «Мале», б — «Велике»; IV — кургани; V — номери розкопаних курганів.

Названі об'єкти розміщені на мисах в урочищі Старе Крейдище в 1,5 км на південний схід від хутора Зелений Гай. Назва урочища походить від старих крейдяних виробок, які дуже знищили одне із згаданих городищ. Миси складної конфігурації, тому визначити місцевознаходження городищ важко. Не випадково одне з городищ було виявлене лише при стаціонарних роботах 1983 р., які проводились авторами даної публікації. Укріплене поселення, умовно назване «Малим городищем», знаходиться в дуже зарослій старим лісом місцевості, що і сприяло його відносно добрій збереженості.

Площа городища має підтрикутну форму з сторонами $75 \times 65 \times 60$ м. На його південно-західній ділянці трапилася яма-резервуар глибиною до 5 м, при розмірах по верхньому зразку 25×15 м з округло-вигнутими обрисами (вісь північ—південь). Південно-східну частину городища займає вал висотою 6—7 м. Деяке пониження насипу вала в центрі, мабуть, пояснюється наявністю тут в давнину в'їзду (ширина близько 3 м, глибина близько 1 м).

Крім валу, по периметру городища простежується невисокий валоподібний насип, який найкраще виявляється з північно-західного боку. Тут його висота сягає 1 м, а в інших місцях — в межах 0,6—0,8 м. На площі городища помітні сліди свіжих самодіяльних розкопок і запливі ями старих.

В зв'язку з великою кількістю старих дерев на території «Малого городища» роботи звелися до шурfovки. Всього заклали сім шурфів загальною площею близько 50 м^2 . Основна увага приділялася вивченю розрізу вала по периметру городища, який фіксував структуру насипу з його внутрішнього боку, та культурного шару на всій площині. У результаті робіт виявилося, що культурний шар складається з слабо гумусованого підзолу товщиною близько 0,25—0,3 м, лише в деяких місцях — 0,8—1,0 м. Нижче йде крейдяно-мергельна крихта, яка і була тут материком. Привертає увагу слабка насиченість культурних нашарувань, в яких здебільшого виявлені фрагменти гончарної кераміки давньоруського часу, хоча траплялися й уламки ліпного посуду роменської культури. Вищезгадані знахідки виявлені переважно в прошарку мергельних камінців, що знаходилися в завислому стані на глибині 0,3—0,5 м від сучасної поверхні. Така картина простежувалася на всіх прошуркованих частинах городища.

Серед нечисленних індивідуальних знахідок можна назвати залізний ромбічний наконечник стріли XI—XIII ст., знайдений на глибині

0,2—0,4 м в траншеї I, а на глибині 0,6 м — залізний ніж. Трохи більше західок виявлено в траншеї III на валу по периметру городища: на глибині від 0,4 до 1,6 м — залізний рибальський гачок, амулет з ведмежого ікла, кістяна проколка (рис. 2).

При вивчені периметрального валу простежена структура насипу, основне тіло якої складав підзол. Нижній шар його у формі лінзи виявився пропеченим на значну товщу. В підошвеній частині профіля помітні залишки обгорілого дерева, що зберегло свою структуру і конструктивний порядок (лежало на поховальному шарі підзолистого ґрунту). Стратиграфія насипу: дерновий шар — 0,2 м; насип з підзолу — 0,85 м; пропечений шар підзолистого ґрунту — 0,2 м; зольно-вуглистий шар з пропеченим підзолом — 0,4 м; шар поховального підзолистого ґрунту з крейдяними вкрапленнями — 0,2 м; материкова мергело-крейдяна крихта — з глибини 1,6 м від верхів'я насипу. Відзначимо, що материковий шар був повністю стерильний і не мав ніяких західок. Окремі уламки кераміки траплялися в шарі попелу і частіше в самому насипу.

Розкриті дерев'яні конструкції у вигляді горизонтально покладених плах товщиною 0,2—0,3 м, що обгоріли; вони знаходилися безпосередньо на прошарку похованого підзолистого ґрунту (мабуть, рівень давнього горизонту) в напрямку довгої осі насипу. Деякі плахи виявилися зрушеними, лежали перпендикулярно першим, вище їх. Наскільки їх положення виправдовувалося конструкцією — визначити важко (рис. 3).

Значно гіршої збереженості інше городище, умовно назване «Великим». Воно знаходитьться на мисі складної конфігурації, де й були крейдяні виробки. Мис витягнутий віссю північний захід — південний схід і з'єднується з плато довгим вузьким (блізько 30 м) перешейком. Сама стрілка мису в південній частині відгороджена від похилого схилу валом, який недавно був перерізаний під час будівельних робіт.

У результаті давніх виробок і сучасних будівельних робіт практично повністю знищений культурний шар «Великого городища», тому визначити розміри городища неможливо. У післявоєнні роки укріплення обстежувалися експедицією під керівництвом І. І. Ляпушкіна¹. Розвідковими роботами були зафіксовані лише окремі житла-напівземлянки, а культурний шар в окремих місцях доходив до 1,0 м завтовшки. Крім роменської ліпної кераміки, тут трапилися і уламки гончарного давньоруського посуду.

При зачистці вищезгаданого валу (розділаного при сучасних будівельних роботах) виявилось, що він у підошві має 12,5 м (східна частина розрізу) і 10,5 м по західній стінці (рис. 4; 5). Його висота в найвищій точці становить 3,8 м. Структура насипу досить складна, перекручена переміщеннями прошарками, що, мабуть, виникли під час прокладення проїзду.

Рис. 2. Речі з розкопок городищ і селища (1—10).

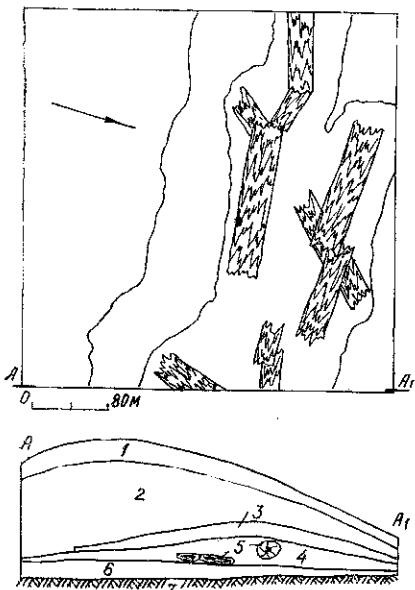

Рис. 3. «Мале» городище. Розріз валу та план обгорілих конструкцій:
1 — шар дерну; 2 — підзол; 3 — обгорілий шар; 4 — попіл; 5 — дерево; 6 — рівень стародавнього горизонту; 7 — материк.

ного гумусу — 0,15 м; лінза крейдяної крихти — 0,1 м. Крім того, треба відзначити залишки перегнившого дерева, що не ввійшли в стратиграфічну колонку.

При зачистці стінок розрізу в насипу до глибини 2,6 м від вершини траплялися уламки роменських ліпних і давньоруських гончарних горщиків, але перші переважають.

Велике селище знаходилося в 150 м на північ від «Малого городища» і в 350 м на північний захід від «Великого». Розміри його уточнити не вдалося. Роботи можна було проводити лише на окремих ділянках по краю плато, де ліс не такий густий. Та і там, як у випадку з розкопом I, в зв'язку з розгалуженою кореневою системою дерев роботи проводити було дуже важко. Тут виявлена переважно кераміка XI—XII ст., уламки кісток, шматки обпаленої глини.

Більш результативними виявилися роботи на розкопі II, площа якого після прирізок становила 150 м² (рис. 6). На глибині від 1,2 до 1,4 м знайдено п'ятна жителі і господарчих споруд, що добре просте-

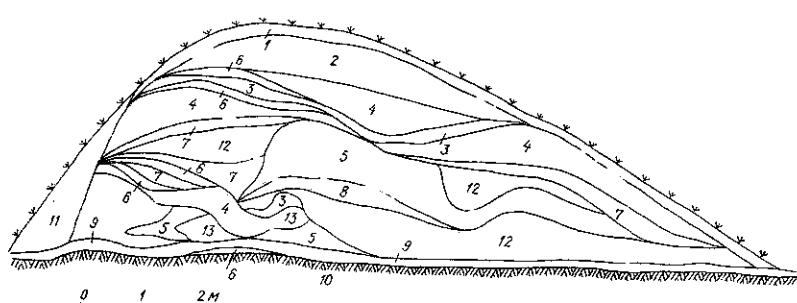

Рис. 4. «Велике» городище. Східна стінка валу:

- 1 — шар дерну; 2 — світло-сірий підзол; 3 — крейдяна крихта; 4 — попеляста лінза; 5 — крейдяна крихта (викид); 6 — бура глина; 7 — лінза білої глини; 8 — гумусований суглинок впереміж з крейдяною крихтою; 9 — біла глина; 10 — жовта глина з крейдяною крихтою (материк); 11 — темно-сірий гумус; 12 — бура глина з крейдою; 13 — горла деревини.

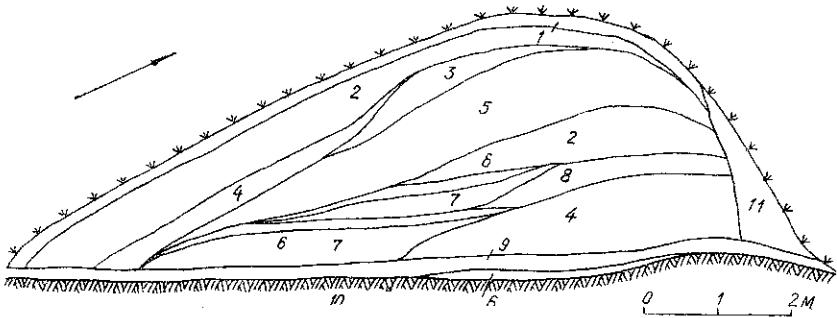

Рис. 5. «Велике» городище. Західна стінка валу:

1 — шар дерну; 2 — світло-сірий підошол; 3 — крейдяна крихта; 4 — попеляста лінза; 5 — крейдяна крихта (викид); 6 — бура глина; 7 — лінза білої глини; 8 — гумусований суглинок впереміж з крейдяною крихтою; 9 — біла глина; 10 — жовта глина з крейдяною крихтою (материк); 11 — темно-сірий гумус.

живалися на материкову — лесовидний суглинок. Були досліджені дві напівземлянки (одна тільки наполовину) і дві господарчі ями.

Розміри першого, повністю розкритого житла — $3,8 \times 3,5$ м. Воно орієнтоване за сторонами світу; глиnobитна піч знаходитьться в захід-

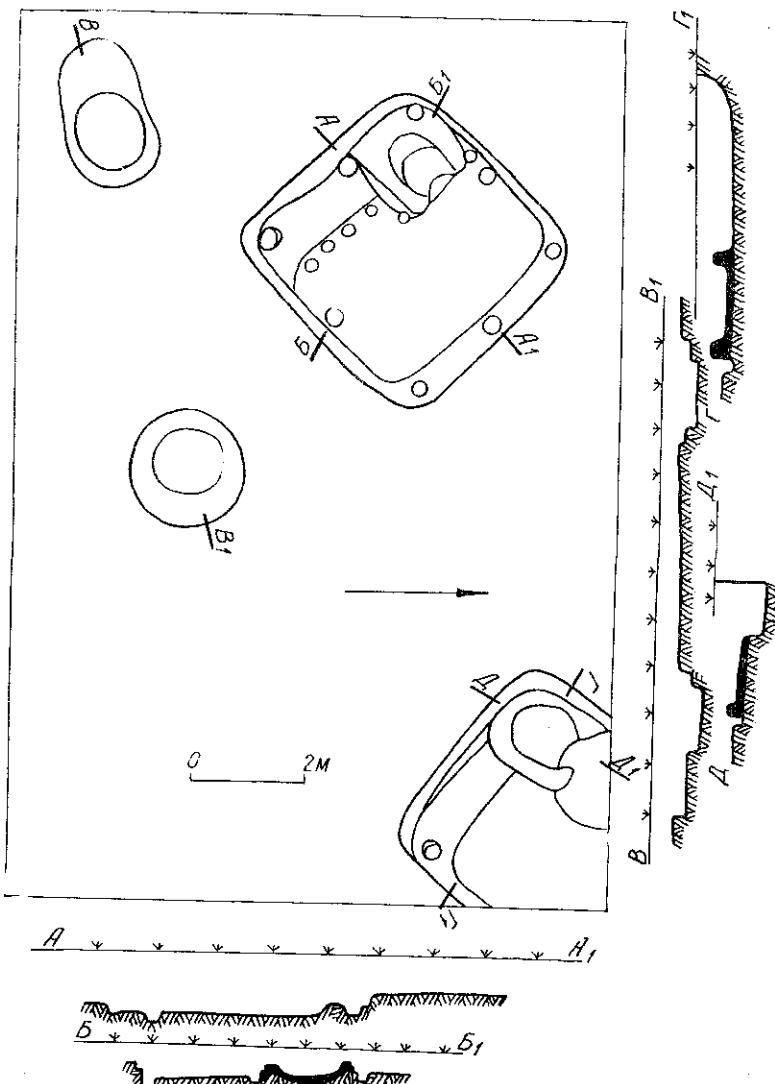

Рис. 6. План розкопу II на селищі.

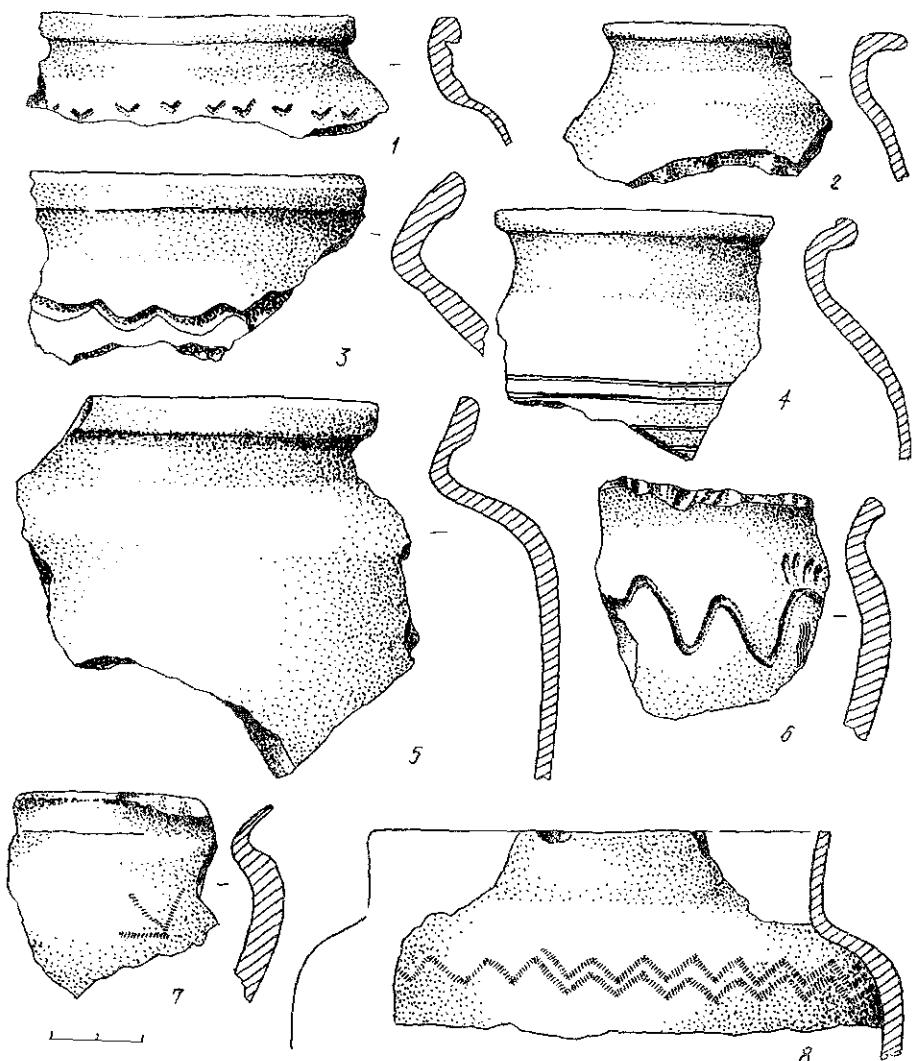

Рис. 7. Зразки кераміки з розкопок городищ і селища (1–8).

ному кутку. Вздовж південно-західної і північно-східної сторін житла недалеко від стін відзначені виступи шириною 1,5 та 1,0 м. Біля кутів і середин стін простежувалися ямки від стовлів, діаметром 0,3–0,35 м, заглиблені на 0,15 м. Масив глини, в якому вирізана піч, по кутах був укріплений стовпчиками, ямки від них помітні на підлозі. Чотирма стовпчиками, напевне, був укріплений і виступ-лежанка, висота якого не перевищувала 0,4 м.

Від другого житла збереглася лише частина з стінкою напівземлянки в 4 м, піччю, також вирізаною в материковому останці. Передпічна яма знаходилася прямо перед челюстями печі. Як і в першому випадку, вздовж південно-західної стіни проходить виступ шириною 0,9 м при висоті 0,2 м. У південному кутку розчищена ямка від стовпа.

У заповненні жителі і в культурному шарі розкопу виявлено уламки ліпної роменської та гончарної давньоруської кераміки, тесло, дужка від цебра, бойовий ніж, уламок бойової сокири (рис. 7).

На північний схід від городищ, безпосередньо за селищем, у лісі містився один з найбільших у Східній Європі курганий могильник. Крім центральної групи, яка займає площу 940×250 м, у результаті досліджень виявлено ще десять дрібніших груп, що знаходилися на високому краю правого берега Псла. Більшість з них розмі-

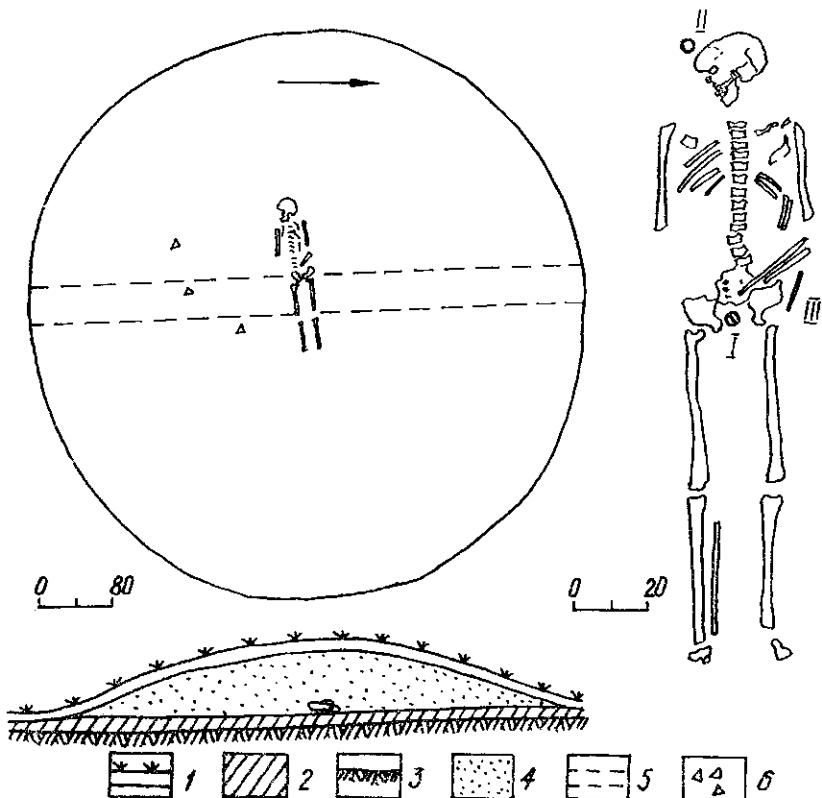

Рис. 8. Трупопокладення на рівні давнього горизонту в кургані 2:
1 — шар дерну; 2 — рівень давньої поверхні; 3 — материк; 4 — пісок; 5 — бровка;
I — пряжка; II — кільце; III — віж.

щувалася на північний схід від городищ і центральної курганної групи (в напрямі до Зеленого Гаю). Можна стверджувати, що всі кургани групи (крім однієї, що знаходилася біля самого населеного пункту) були пов'язані з вищеописаними городищами і селищем. Загальна протяжність 10 із 11 груп досягає 2 км вздовж заплави Псла.

Кургани, як і на інших давньоруських некрополях, розміщувалися безсистемно, кучно, мали різну висоту: 0,5—1,5 м, але бувають і вищі. Багато з них носять сліди грабіжницьких розкопок.

До останніх часів некрополь мало привертав увагу дослідників. Крім вищезгаданих розвідкових робіт І. І. Ляпушкіна, ще в довоєнні роки на могильнику працював М. Макаренко і дослідив тут 17 насипів². Дослідник зняв план більшості могильника і вважав, що він містить близько 2 тис. курганів. Усі виявлені поховання являли собою трупопокладення на рівні давнього горизонту чи в підкурганних ямах, орієнтація кістяків західна. Супроводжуючий інвентар дозволив М. Макаренку інтерпретувати могильник як кладовище сіверян XI—XII ст.³

У 1982 р. члени археологічної секції Сумського палацу пionерів (керівник А. В. Радько) дослідили ще один курган: трупопокладення на рівні давнього горизонту, серед супроводжуючого інвентаря знайдено два срібних дротяні браслети з розплюснутими кінцями, чотири скроневі кільця, намисто з золотоскляніх біпіраміdalних сердолікових намистин та жовтого бісеру, а також бронзові кулеподібні підвіски.

У 1983 р. роботами авторів досліджено 15 насипів. Крім поховань за обрядом інгумації на рівні давнього горизонту чи в підкурганній ямі, в двох випадках зафіксована відсутність людських кісток — вірогідно,

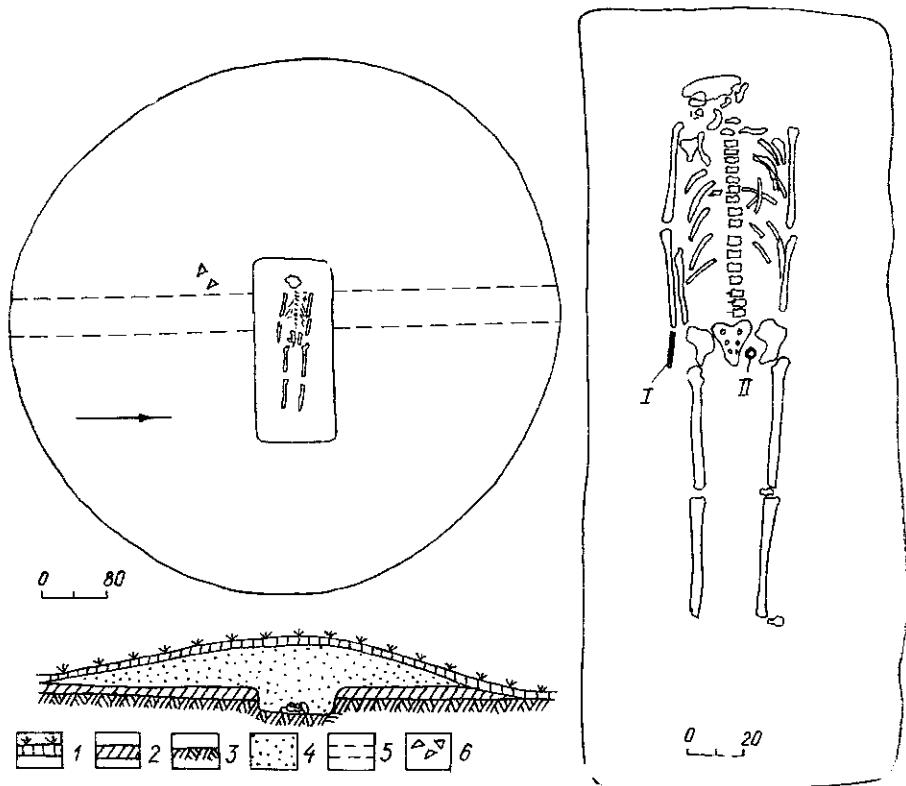

Рис. 9. Трупопокладення в підкурганній ямі в кургані 6:

1 — шар дерну; 2 — рівень давньої поверхні; 3 — материк; 4 — пісок; 5 — бровка;
6 — кераміка.
I — ніж; II — кільце.

що це були меморативні комплекси. А в одному з курганів простежувалися залишки трупоспалення на місці поховання. Піщаний ґрунт, в якому споруджували могили, впливав на збереженість деревини —

Кургани	1	2	3	4	5	14	6,7
	○	○	○	○	○	○	○
Грунтові могили	1,2,3,5	4	6	7	9	11,14	
	○	○	○	○	○	○	

Рис. 10. Положення кістяків у підкурганних похованнях та грунтових могилах.

Характеристика досліджень підкурганих поховань на могильнику поблизу хутора Зелений Гай

№	Курган	Інформація відносно плавного горизонту				Орієнтація	Інвентар	Примітка
		h (м)	(м)	на 1 вище	нижче			
1 (п. 1)	0,85	7		0,55 м		захід		
1 (п. 2)	0,8	6	+	0,1 м		захід		
2	0,8	6				захід		
3	0,45	6,5		0,55 м		південь—захід		
4	0,85	6		0,5 м		захід		
5	0,75	6		0,4 м		південь—захід		
6	0,75	7,2		0,35 м		захід		
7	0,85	6	+	0,45 м		південь—захід		
8	0,5	6				захід		
9	0,65	5,5						
10	1	8						
11	0,65	5,4		0,3 м				
12	0,5	5	+					
13	1	7						
14	0,4	5	+					
15	0,45	5	+					

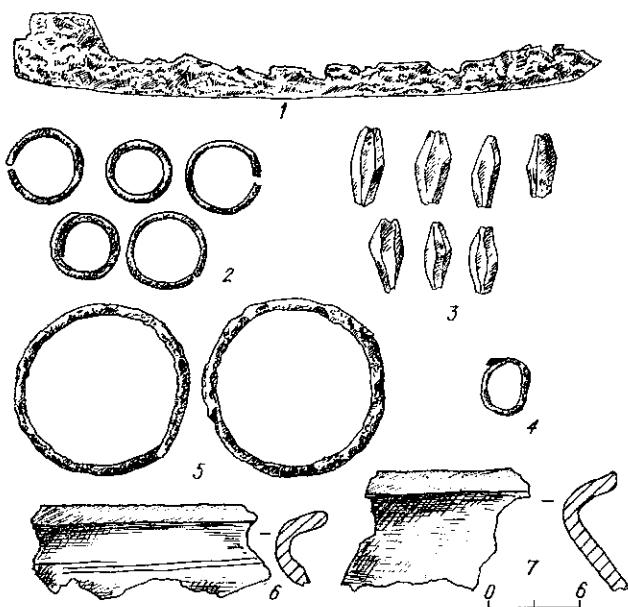

Рис. 11. Інвентар поховання з кургану 1:
1 — налобник; 2 — скроневі кільця; 3 — сердолікові намистини; 4 — кільце; 5 — браслети; 6, 7 — вінця горщиків.

лише в одному випадку (поховання 1 кургана 1) вдалося виявити сліди домовини (рис. 8; 9).

Детальні дані про особливості кожного з досліджених курганів наведені в таблиці. На рис. 10 подано положення рук небіжчиків. Категорії інвентаря і обряд поховання не відрізняються від інших середньовічних курганних некрополів південноруської території (рис. 11—13). Деякі з вищезгаданих поховань датуються точно.

До рубежу X—XI ст. можна віднести курган 15, де знайдені дзвіночки з хрестоподібними прорізами, браслет з розпллюснутими кінцями, уламок ліпного горщика і жовтий бісер. До XI ст. можна віднести три комплекси: кургани 1, 5, 6 (у першому випадку, крім сердолікових біпіраміdalних намистин, знайдені уламки кераміки XI ст.; в другому — разом з бісером жовтого і зеленого кольору трапився срібний

кручений перстень, а в третьому кургані виявлено вінця давньоруського гончарного горщика XI ст.). До XII ст. належать курган 8, де біля померлого був розчищений розвал горщика цього часу, а також курган 7, де виявлено залізне кресало прямокутної форми.

Загалом, датування М. Макаренка (XI—XII ст.) знайшло підтвердження в нових матеріалах могильника.

На площі великого селища було відкрито також в розкопі II 14 трупопокладень у ґрунтових могилах глибиною близько 0,8 м — частину християнського некрополя. Усі поховані орієнтовані головами на захід, супроводжуючого інвентаря не виявлено. Під кістяками простежено згадані вище будівлі, а фосилізація кісток така сама, як і в підкурганних похованнях. Тобто більш-менш впевнено можна відносити це кладовище до давньоруського часу (вірогідно друга

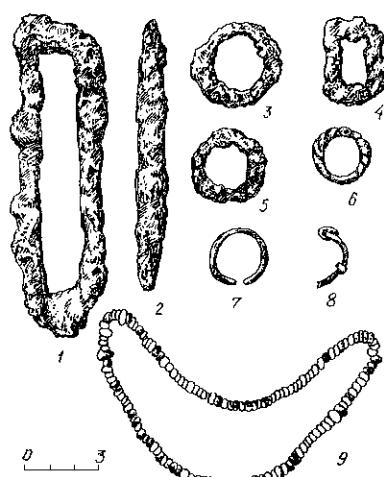

Рис. 12. Інвентар поховань з курганів (7 — 1, 2 — кресала; 3—5 — поясні кільця; 5 — 6—8 — кільця; 9 — намисто).

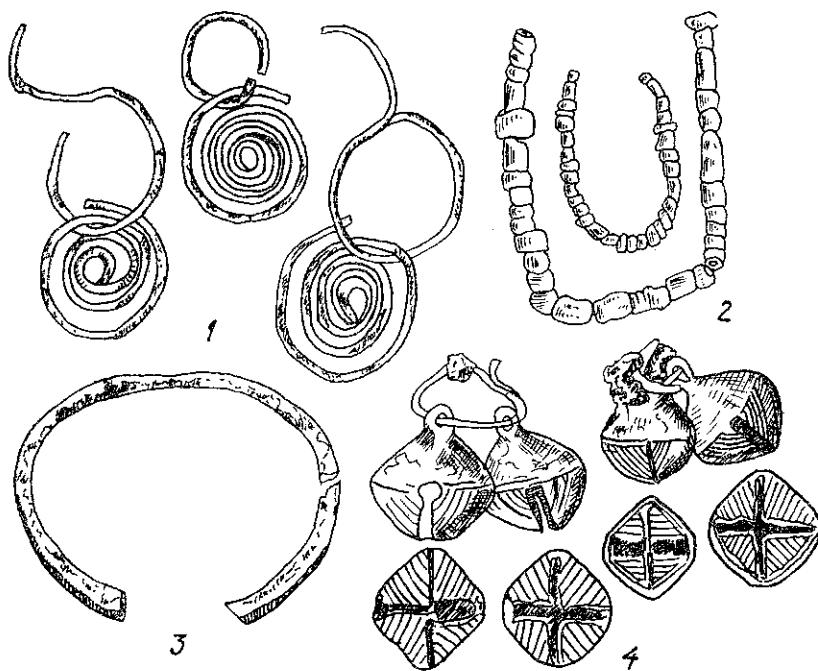

Рис. 13. Інвентар поховання з кургану 15 (1 — скроневі кільця; 2 — намисто; 3 — браслет; 4 — шумлячі підвіски).

половина XII—перша половина XIII ст.), коли через невідомі причини різко зменшується площа відкритого поселення, а його частина використовується під могильник.

Отже, комплекс пам'яток середньовічного часу поблизу хутора Зелений Гай являв собою унікальну пам'ятку, яка вимагає подальшого дослідження і охорони. Знищення культурного шару «Великого городища», залисність селища і могильника не дають змоги остаточно простежити динаміку розвитку населених пунктів у цьому місці. Все ж можна намалювати таку картину: мабуть, наприкінці I тис. н. е. в даному районі існувало одне або група роменських городищ. Про це свідчать залишки ранньослов'янських комплексів на «Великому городищі». Можливо, наприкінці останньої четверті I тис. жителі, як і в населеному пункті поблизу с. Горналь⁴, залишають ці поселення. Життя продовжується на обширному селищі, а укріплення («Мале», можливо, і «Велике» городища) використовуються як скованки. Після інтенсивного розвитку в XI—XII ст. з якихось причин життя завмирає в цьому районі: площа поселення скорочується, а на його частині починає функціонувати християнський некрополь. Цікаво, що аналогічна картина простежується і на відомому Гочевському комплексі⁵. Останній, на думку Б. О. Рибакова, існував як один з перевалочних пунктів на сухонутному торговельному шляху з Волзької Булгарії до Києва⁶. Можливо, що і розглянуті в даній праці матеріали також мають відношення до цього трансєвропейського шляху і причини його бурхливого розвитку слід пояснювати якраз наявністю цього фактора.

Древнерусские памятники вблизи хутора Зеленый Гай Сумской области

Резюме

В работе изложены материалы исследований на комплексе памятников средневекового времени в окрестностях г. Сумы (роменская культура, эпоха Киевской Руси). Археологические работы на двух городищах, поселении, курганном и грунтовом могильниках позволяют говорить о том, что особенно интенсивная жизнь в данном месте наблюдалась в конце X — начале и середине XII в. Вероятно, это было связано с его расположением на транзитном торговом пути из Булгара в Киев.

¹ Ляпушкин И. И. Днепровское лесостепное левобережье в эпоху железа // МИА. — 1961. — № 104. — С. 255—256; Ляпушкин И. И. Славяне Восточной Европы накануне образования Древнерусского государства (VIII—первая половина IX в.) // Там же. — 1969. — № 152. — С. 67—68.

² Макаренко М. О. Короткий звіт за археологічні досліди в Сумській округі за рік 1929 // НА ІА АН УРСР. — 1930. — ф. ВУАК. — № 309/11; Magura C. O. Археологічні досліди на Сумщині року 1929 // ХАМ. — К., 1930. — Ч. I. — С. 33—35.

³ Макаренко М. Вказ. праця. — С. 3.

⁴ Куза А. В. Большое городище у с. Горналь // Древнерусские города. — М., 1981. — С. 36—39.

⁵ Шинаков Е. А. Население верхнего течения реки Псел в XI—XII вв. (по материалам Гочевского археологического комплекса) // Вестн. МГУ. — История, 1982. № 2. — С. 93—97.

⁶ Рыбаков Б. А. Путь из Булгара в Киев // МИА. — 1969. — № 169. — С. 189—196.

П. М. ПОКАС

До антропології середньовічного населення басейну р. Псел

Антропологічний матеріал є одним з основних у вивченні етногенетичних та палеодемографічних питань: чи змінювався склад населення, чи відбувалася метисація зі зміною елементів похованого обряду або матеріальної культури; які особливості фізичного типу населення досліджуваної епохи і території, смертність і т. д.

Всі ці питання враховувались при вивченні антропологічних матеріалів з території басейну р. Псел (могильник поблизу хутора Зелений Гай).

Краніологічний матеріал зібраний з 28 поховань, з яких 13 — з курганного могильника XI—XII ст. і 15 — з грунтового могильника XII—XIII ст. При вивченні кісткових решток з поховань з трупополаденням певну увагу привертає демографічний аналіз. Дитяча смертність складає 10,7% (3 з 27 поховань). За цим показником група із Зеленого Гаю значно відрізняється від близьких за часом груп населення сусідніх територій. Так, смертність дітей, за матеріалами синхронного слов'янського могильника Бранешти (Молдавія) — 23,4%¹, могильника Сарай Бату (Поволжя, кінець XIV—початок XV ст.), — 20,9%². Очевидно, така низька дитяча смертність не характерна для епохи середньовіччя і може пояснюватися малою вибіркою досліджуваних матеріалів. Відзначимо також досить низький процент смертності населення в молодому віці (27%). Analogічний показник серій X—XII ст. зі слов'янських могильників Чернігова³ і Бранешти значно вищий⁴. Він відповідно рівний 51,8 і 50,9%.

Середня тривалість життя дорослого населення становила 38,7 роки, причому у жінок — 35,9 роки (14 випадків), чоловіків — 42,3 роки (11 випадків).

Менша тривалість життя жінок, очевидно, пояснюється значою їх смертністю в репродуктивному періоді. Не слід також виключати вплив на показник тривалості життя чоловіків і такого фактора, як

Таблиця 1. Порівняння довжини скелетів, похованих у ґрутовому та курганних могильниках

Автор методики	Могильники							
	Грутовий				Курганий			
	чоловік		жінка		чоловік		жінка	
	n*	M**	n	M	n	M	n	M
Л. Манувріє	4	164,4	6	156,6	4	167,8	4	158,2
М. Троттер і Г. Глазер	4	167,2	6	157,9	4	171,7	4	160,4
Г. Ф. Дебец	2	164,1	4	154,9	4	169,4	3	161,8 (см)

n* — кількість скелетів.

M** — середня довжина тіла.

військові зіткнення і поховання не всіх померлих чоловіків даної групи населення на некрополі поблизу хутора Зелений Гай. На близькі показники тривалості життя дорослого населення епохи, що вивчається, вказував В. П. Алексеєв⁵. Слід також відзначити, що тривалість життя у населення, яке залишило курганий могильник (33,6 роки), значно нижча порівняно з аналогічними даними з ґрутового могильника (відповідно 42,7 роки). Але нечисленність наших серій та епохальна їх близькість утруднювали достовірне пояснення цього факту.

У десяти випадках вдалося встановити довжину тіла похованих⁶.

Розрахунки, зроблені за формулами трьох авторів, наведені в табл. 1.

Довжина тіла похованих в курганах чоловіків і жінок дещо більша порівняно з населенням, яке ховало померлих у ґрутових ямах.

При фіксуванні патології зубошлепеної системи виявилось, що її процент (73,8%) значно завищений порівняно з іншими групами середньовічного населення⁷. Крім цього відзначено сліди травм кісток (поховання 1) і черепа (поховання 3, 10; курган 12, поховання 1).

Виміри черепів проводилися за загальноприйнятою в радянській антропології методикою⁸. Вдалося виміряти дев'ять чоловічих і вісім жіночих черепів.

Об'єднана чоловіча серія з поховань ґрутового і курганного могильників характеризується доліхокранією з великим поздовжнім висотним і малим поперечним діаметрами мозкової коробки. Лоб середньоширокий, помірно похилий. Обличчя мезогнатне, добре профільоване в горизонтальній площині. За абсолютними величинами воно відносно низьке, середньошироке, за покажчиком відноситься до категорії мезен. Іклові ямки неглибокі. Перенісся невисоке. Орбіти на межі середньовисоких і низьких, середньоширокі, за покажчиком мезоконхні. Ніс виступаючий середньоширокий і середньовисокий за абсолютними розмірами і покажчиком (табл. 2).

Серія жіночих черепів за всіма основними краніологічними ознаками та їх категоріями близька до чоловічої, про що свідчить близькість величин коефіцієнтів статевого диморфізму до світових стандартів⁹ (табл. 2).

Загалом статистичний аналіз серії вказує на однорідність її. Це підтверджує близькість або заниженість величин квадратичних відхилень відносно світових стандартів¹⁰. За комплексом краніологічних ознак досліджувана група відноситься до великої європейської раси, її середньоєвропейського варіанту.

Порівняльний аналіз груп черепів з підкурганних поховань та ґрутового могильника свідчить про їх типологічну спільність. Все ж відзначимо, що раніше за часом черепи з курганів характеризуються дещо більшим поздовжнім діаметром, більш вузьким і похилим лобом та більш розвинутим м'язовим рельєфом для чоловіків, вужчим обличчям та носом і дещо меншими кутами горизонтального профілю обличчя. Але зважаючи на малочисельність порівнювальних груп, спільні

Таблиця 2. Середні розміри та статистичні дані черепів з давньоруських могиль

Ознака	Чоловіки					
	Курганний могильник		Грутовий могильник		Об'єднана серія	
	n**	M***	n	M	n	M
1. Поздовжній діаметр	4	192,0	4	188,5	8	190,3
8. Поперечний діаметр	3	136,7	6	137,0	9	136,9
17. Висотний діаметр	1	143,0	4	138,0	5	139,0
9. Найменша ширина лоба	4	96,0	4	98,8	8	97,4
32. Кут лоба від назіона	3	81,3	4	84,5	7	83,1
Надперенісся (1–6)	4	3,75	4	3,25	8	3,50
45. Промір вилиць	1	136,0	3	132,8	4	133,6
48. Верхня висота обличчя	3	67,3	4	67,8	4	67,6
54. Ширина носа	2	24,5	4	26,6	6	25,9
55. Висота носа	3	52,0	4	52,5	7	52,3
52. Висота орбіти	3	33,7	4	32,4	7	32,9
51. Ширина орбіти від м.-ф.	3	43,7	4	42,3	7	42,9
51а. Ширина орбіти від дакріон	1	40,5	4	39,6	5	39,8
SC. Симотична ширина	3	10,9	4	12,5	7	11,5
SS. Симотична висота	3	5,43	4	5,63	7	5,54
DC. Дакріальна ширина	1	20,0	4	23,3	5	22,6
DS. Дакріальна висота	1	12,2	4	12,2	5	12,2
72. Загальний кут обличчя	2	83,5	4	85,5	6	84,8
75(1). Кут виступання носа	2	31,0	3	25,7	5	27,8
77. Назомалярний кут	2	134,5	4	139,5	6	137,8
М. Зигомаксиллярний кут	2	126,0	4	130,3	6	128,8
Глибини іклової ямки	3	3,67	5	4,00	8	3,88
Нижній край грушоподібного отвору (% антропінних форм)	4	100	5	100	9	100
8 : 1. Черепний покажчик	3	71,6	4	73,2	7	72,5
48 : 45. Верхньолицький покажчик	—	—	3	52,0	3	52,0
54 : 55. Носовий покажчик	2	48,1	4	50,7	6	49,8
52 : 51. Орбітний покажчик	3	77,0	4	76,7	7	76,8

**S — середнє квадратичне відхилення ознак.

**n — кількість досліджених ознак.

***M — середня величина цих ознак.

ність археологічної культури та територіальну і епохальну близькість (могильники віддалені один від іншого на 500 м та датуються відповідно XI—XII і XII—XIII ст.), ці незначні відмінності, мабуть, слід розглядати як результат групової зміни ознак на черепах населення басейну р. Псєл.

Слід також відзначити вплив процесу брахікефалізації та грацилізації на території Східної Європи в останнє тисячоліття¹¹.

Зіставлення досліджених груп за комплексом ознак з допомогою критерія X^2 показало, що ці відмінності носять суттєвий характер (міра співпадання Р відповідає 0,97 для чоловіків і 0,85 для жіночих груп).

При порівнянні наших краніологічних матеріалів з синхронною палеоантропологічною серією «сіверян» (курганні могильники з території Сумської та Курської обл.)¹² виявилася їх повна типологічна спільність за такими основними краніологічними ознаками, як поздовжній і поперечний діаметри, орбітний покажчик, кути вертикального та горизонтального профілю обличчя, що підтверджується статистично (міра співпадання Р відповідає 0,99).

Дещо підвищена низько-та широколицість, більша висота черепної коробки і носа черепів із Зеленого Гаю, на нашу думку, пояснюється нечисленністю серії (табл. 3). Очевидно, при спільноті матеріальної культури і антропологічного типу населення, яке залишило могильник поблизу хутора Зелений Гай, з синхронним населенням території лівобережної частини Середнього Подніпров'я вони являли собою єдиний спільній етнічний масив.

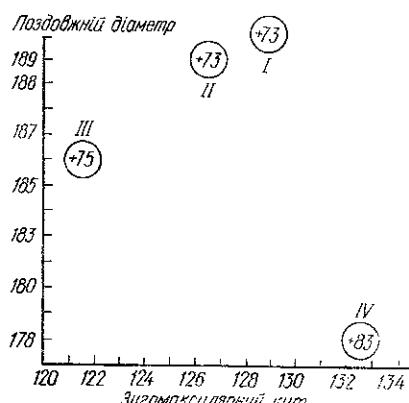
S*	Жінки						Коефіцієнт статевого диморфізму	
	Курганний могильник		Грунтовий могильник		Об'єднана серія			
	п	м	п	м	п	м		
4,652	2	180,5	5	174,2	7	176,0	1,081	
2,714	2	128,0	5	135,2	7	133,1	1,028	
3,742	1	132,0	5	128,0	6	128,7	1,080	
3,336	3	92,7	5	93,6	8	93,3	1,044	
3,485	1	85,0	5	83,6	6	83,8	—	
—	3	1,33	5	1,40	8	1,38	—	
3,638	—	—	5	123,7	5	123,7	1,080	
2,637	2	63,0	5	61,7	7	62,1	1,088	
2,246	2	24,0	5	24,4	7	24,3	1,066	
1,799	2	49,7	5	47,5	7	48,1	1,087	
2,406	2	33,0	5	31,6	7	32,0	1,028	
1,376	3	39,7	5	38,9	8	39,2	1,094	
0,671	2	36,8	5	36,2	7	36,4	1,093	
2,475	2	9,05	5	10,3	7	9,97	1,184	
0,961	2	3,90	5	3,96	7	3,94	1,406	
2,810	1	25,5	5	22,4	6	22,9	0,989	
1,560	1	12,5	5	11,2	6	11,4	1,071	
2,787	1	83,0	5	83,4	6	83,3	—	
4,868	—	—	5	30,0	5	30,0	—	
3,971	2	136,5	5	142,3	7	140,6	—	
2,858	2	124,0	5	128,4	7	127,1	—	
—	2	3,50	5	4,90	7	4,50	0,864	
—	2	100	4	100	6	100	—	
3,537	2	70,9	5	77,6	7	75,7	—	
4,600	—	—	5	49,9	5	49,9	—	
4,210	2	47,8	5	51,3	7	50,4	—	
4,472	2	82,5	5	81,2	7	81,6	—	

Порівняльний аналіз чоловічої серії черепів із Зеленого Гаю з синхронною серією із Зливкінського могильника (степова смуга Лівобережжя)¹³ вказує на їх відмінності за основними діаметрами мозкового черепа та обличчя, кутами його вертикального і горизонтального профілів (див. табл. 3). Тут наявна відмінність антропологічних типів. Міра співпадання за критерієм X^2 невисока (Р відповідає 0,24).

Зіставлення середніх величин краніологічних ознак груп черепів із Зеленого Гаю та Салтівського могильника¹⁴ не дає певних аргументів на користь типологічної їх схожості.

Черепи із Салтова більш коротко-голові, високолиці, обличчя їх різкіше профільоване в горизонтальній площині.

Результати порівнянь розглянутих груп за довжиною черепа та зигомаксимальним кутом, що характеризує горизонтальний профіль обличчя, подано і на графіку, де відстань між серією із Зеленого Гаю, з одного боку, і серією «сіверян» — з другим.

Зіставлення краніологічних серій Лівобережжя за довжиною черепа та горизонтальним профілем обличчя:
I — могильник біля хутора Зелений Гай;
II — могильники Сумської і Курської областей;
III — Салтівський могильник;
IV — Зливкінський могильник.

Таблиця 3. Середні розміри чоловічих черепів з давньоруських могильників Лівобережжя Дніпра та порівняльні дані

Час	XI—XIII ст.	X—XII ст.	VIII—XII ст.	VIII—IX ст.
Місце знаходження	хут. Зелений Гай	могильники Курської і Сумської областей	Зливки	Верхній Салтов
Автор	Н. М. Покас, 1984	Т. І. Алексеєва, 1973 В. Д. Дзиченко, 1984	К. Н. Наджимов, 1953	В. П. Алексеев, 1962
Ознаки				
1. Поздовжній діаметр	8	190,3	45	189,4
8. Поперечний діаметр	9	136,9	44	136,8
17. Висотний діаметр від базиона	5	139,0	34	136,4
45. Промір вилиць	4	133,6	27	130,4
48. Верхня висота обличчя	7	67,6	30	69,1
54. Ширина носа	6	25,9	30	25,6
55. Висота носа	7	52,5	30	50,0
52. Висота орбіти	7	32,9	31	32,2
51. Ширина орбіти від максилляру	7	42,9	28	41,8
72. Загальний кут обличчя	6	84,8	27	84,4
75(1). Кут виступання носа	5	27,8	19	27,8
77. Назомалярний кут	6	137,8	23	137,9
М. Зигомаксиллярний кут	6	128,8	22	126,3
8 : 1. Черепний покажчик	7	72,5	42	72,7
48 : 45. Верхньолицький покажчик	3	52,0	23	52,8
54 : 55. Носовий покажчик	6	49,8	29	51,1
52 : 51. Орбітний покажчик	7	76,8	27	77,0

гого, майже відсутня, а між цими серіями і групами черепів із Салтівського і, особливо, Зливкінського могильників досить значна (рисунок).

Таким чином, результати порівняльного аналізу краніологічної серії із Зеленого Гаю свідчать про її типовість за основними показниками для місцевого населення давньоруського часу.

П. М. ПОКАС

К антропологии средневекового населения бассейна р. Псёл

Резюме

Работа посвящена антропологической характеристике населения Попселья X—XIII вв. Определена преемственность антропологического типа населения данного региона независимо от смены погребального обряда от подкурганных погребений до бескурганных могильников. Палеодемографические данные свидетельствуют о средней для рассматриваемой эпохи продолжительности жизни взрослого населения бассейна р. Псёл. Впервые для данного региона по длинным костям определена длина тела погребенных, колеблющаяся от 164 до 169 см для мужчин и от 154 до 162 см для женщин.

¹ Великанова М. С. Палеоантропология Прутско-Днестровского междуречья. — М., 1975. — С. 94.

² Яблонский Л. Т. К палеодемографии населения средневекового города Сарая Бату (Селитренное городище) // СЭ. — 1980. — № 1. — С. 142—147.

³ Алексеева Т. И. Этногенез восточных славян. — М., 1973. — С. 121.

⁴ Великанова М. С. Указ. соч. — С. 93.

⁵ Алексеев В. П. Палеодемография СССР // СА. — 1972. — № 1. — С. 16—17.

⁶ Алексеев В. П. Остеометрия: Методика антропол. исслед. — М., 1966. — С. 223—243.

⁷ Ушаков Ю. Н. Динамика и структура зубочелюстной палеопатологии человека // ДАН УССР. Сер. Б. — 1976. — С. 377—378.

- ⁸ Алексеев В. П., Дебец Г. Ф. Краниометрия: Методика антропол. исслед. — М., 1964. — 127 с.
- ⁹ Там же. — С. 124—125.
- ¹⁰ Там же. — С. 123—127.
- ¹¹ Алексеев В. П. Происхождение народов Восточной Европы. — М., 1969. — С. 3—190.
- ¹² Даценко В. Д., Покас П. М., Сухобоков О. В. Древнерусское население Левобережной Украины (по материалам могильника у с. Кашенное) // Антропологические данные о составе древнего населения на территории Украины. — Киев, 1984. — С. 4—26; Алексеева Т. И. Этногенез восточных славян. — М., 1973. — 277 с.
- ¹³ Наджимов К. Н. О черепах Зливкинского могильника // КСИЭ АН ССР. — 1955. — Вып. 24. — С. 44—46.
- ¹⁴ Алексеев В. П. Антропология Салтівського могильника // Матеріали з антропології України. — К., 1962. — Вип. 2. — С. 48—87.

В. М. ЗУБАР, С. Г. РИЖОВ, А. В. ШЕВЧЕНКО

Охоронні розкопки західного некрополя Херсонеса

Херсонеський загін Інституту археології АН УРСР разом з експедицією Харківського університету та Херсонським історико-археологічним заповідником у 1982 р. продовжував охоронні дослідження на території західного некрополя Херсонеса. Основною метою робіт було продовження перевірки даних геофізичної розвідки місцевості, що проводилася у Херсонесі протягом 1972—1975 рр.¹, а також вивчення топографії некрополя міста.

У результаті розкопок відкриті одна могила з двома підбоями; одна могила, що призначалася для поховання урни, та п'ять склепів. Всі розкопані поховальни споруди були вирубані у скелі.

Підбійна могила була орієнтована по лінії північ—південь. У давнину входна яма могили зверху перекривалася вапняковими плитами, які на момент розчистки не збереглися. В стінках входної ями, на всю її довжину, були вирубані ніші-підбої, призначені для поховань (рис. 1, 1). Північна частина підбійної могили була зруйнована нішамі-лежанкою склепу № 2 (рис. 1, 1—2), вирубаного вже після спорудження могили. Знахідок у підбійній могилі не виявлено. Ймовірно, вона була пограбована при будівництві склепу № 2.

При розчистці розвідкової траншеї на північний схід від склепа № 2 виявлено могилу № 5, прямокутну в плані ($0,8 \times 0,45$ м). Вона орієнтована по лінії північний захід—південний схід і зверху перекрита трема обробленими вапняковими плитами (рис. 1, 3). При розчистці могили трапилися лише три залізних цвяхи. Невеликі розміри могильної ями вказують, що ця поховальна споруда призначалася для поховання урни з трупоспаленням. Могила була пограбована у давнину, однак неподалік у траншеї помічено скучення людських кісток та знайдена золота сережка, яка, можливо, була викинута з могили № 5. Її прикрашала видовжена сердолікова вставка, а щиток орнаментовано псевдоисканію та прикрашено насічками по краю. Крючик сережки, прикріплений з її тильного боку, круглий із застібкою на петельку (рис. 2, 6). Можливо, до сережки прикріплювалася підвіска у вигляді стилізованого виноградного грана, що було характерно для ювелірного мистецтва перших століть нашої ери².

Розкопані склепи за конструкцією можна поділити на дві групи. До першої відносяться звичайні для Херсонеса підквадратні склепи з нішами-лежанками, вирубаними у стінках поховальної камери (склепи № 2, 4, 6) (рис. 1, 2). У склепах № 2 та 4 у стінах було вирубано по три ніші-лежанки, а в склепі № 6 по периметру камери споруджена одна суцільна лежанка. Стеля цього склепу укріплювалася вапняковою колонкою.

До другої групи склепів відносяться склепи № 3 та 7. Такі склепи К. К. Косцюшко-Валюжинич називав «незакінченими». Дійсно, їх вхідні отвори нічим, по суті, не відрізнялися від звичайних склепів з нішами-лежанками. Однак у цих спорудах вирубка поховальних камер не була доведена до кінця, бо будівельники наштовхувалися на сусідні склепи (рис. 1, 4). Це, очевидно, і примусило їх відмовитися від подальшого спорудження цих скlepів. Але, незважаючи на завершеність склепів, у них знайдено сліди поховань. Очевидно, такі незакінчені поховальні

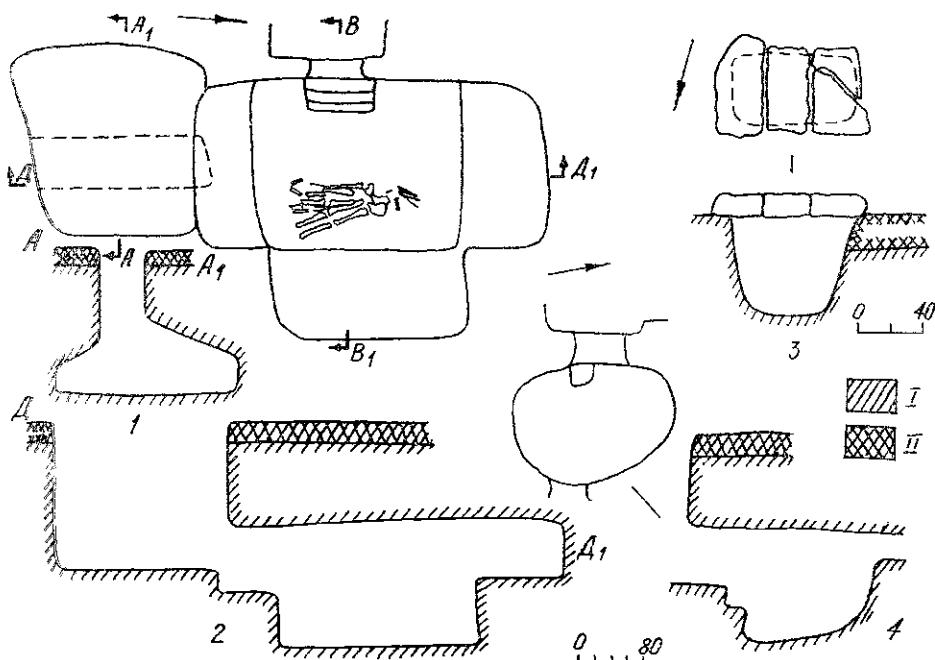

Рис. 1. Основні типи поховальних споруд:

1 — план та розріз підбійної могили; 2 — план та розріз склепу № 2; 3 — план та розріз склепу № 3; 4 — план та розріз склепу № 4; 5 — план та розріз склепу № 5; 6 — план та розріз склепу № 6.

Умовні позначення: I — скала; II — ґрунт.

споруди використовувалися для поховання біднішими верствами населення міста.

Всі поховальні споруди були пограбовані, але у склепах № 2, 4, 6 при розчистці вдалося виявити цікавий антропологічний матеріал та речі, залишені грабіжниками. На основі кількості черепів у склепах було поховано від 30 до 40 чоловік. Два черепи зі склепів № 4 та 6 носили сліди баштової деформації голови. Інвентар, що зберігся, представлений червонолаковим посудом, бронзовими браслетами, пряжками, амулетницями, фібулами, срібною шийною гривною, золотими прикрасами, бусами, монетами. Нумізматичний матеріал та знахідки з розкопаних скlepів дають підстави говорити про використання їх у римську та ранньосередньовічну епохи. Найбільш пізньою річчю, знайденою у склепах, є бронзовий перстень зі вставкою зеленого скла, який С. О. Плетньова відносить до кінця VIII—першої половини IX ст. н. е.³

Серед знахідок привертають увагу золоті прикраси із склепу № 4. Це відбитки з однієї херсонеської монети кінця II ст. н. е., двох римських монет часу імператора Гети * та чотирьох зі стертими зображеннями, зроблених на золотій фользі (рис. 2, 2—4). Один порожнистий та два масивних золотих персні із зображенням трилистника (рис. 2, 5). Видатною пам'яткою античного ювелірного мистецтва є масивний золотий ланцюжок з крючком та кільцем для застібки, що складається з 57 чотирнадцятигранників (рис. 2, 7) та золота сережка, в щиток якої вставлено халцедон із зображенням Медузи-Горгони. До сережки була прикріплена підвіска, до нижньої частини якої припаяні п'ять золотих кульок, прикрашених дрібною зернью, що імітувала виноградне грено.

Охоронні розкопки, проведені на західному некрополі Херсонеса, показали, що ця ділянка не була повністю вивчена в ході дореволюційних розкопок і на ньому можливі результативні дослідження. Як

* Зображення на римських монетах визначив В. О. Анохін.

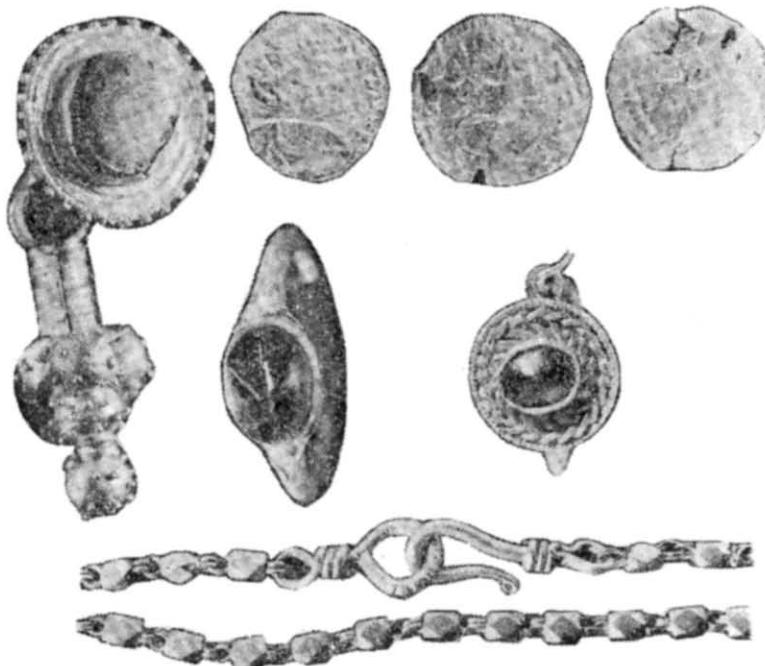

Рис. 2. Золоті прикраси II—III ст. н. е. (1—7).

свідчать знахідки зі склепів, тут продовжували інтенсивно ховати не лише в перші століття нашої ери, але й в епоху раннього середньовіччя, коли для поховань використовувалися поховальні споруди, побудовані в пізньоантичний час. Характер проведених робіт та їх результати вказують на те, що західна ділянка некрополя Херсонеса потребує продовження систематичних розкопок, в яких активну участь повинно взяти Товариство охорони пам'яток історії та культури УРСР.

В. М. ЗУБАРЬ, С. Г. РЫЖОВ, А. В. ШЕВЧЕНКО

Охранные раскопки западного некрополя Херсонеса

Резюме

Статья посвящена результатам работ, проводившихся на Западном некрополе Херсонеса в 1982 г. В ходе работ была открыта подбойная могила, предназначавшаяся для погребения урн с остатками трупосожжения, и пять склепов, вырубленных в скале. Материал, обнаруженный в исследованных погребальных сооружениях, позволяет говорить, что некрополь за западными оборонительными стенами использовался на протяжении первых веков нашей эры и раннего средневековья. Результаты работ и характер находок показывают, что этот участок некрополя античного Херсонеса требует дальнейших систематических раскопок.

¹ Зубар В. М., Рыжов С. Г. Розкопки західного некрополя Херсонеса // Археологія. — 1981. — Вип. 39. — С. 77.

² Типологично близькі золоті сережки траплялися у Херсонесі і раніше. Косцюшко-Валюжинич К. К. Перечень древностей, найденных в 1892 г. в могильнике у южной оборонительной стены Херсонеса // ОАК 1892 г., Спб., 1894. — С. 109. — Рис. 64; Косцюшко-Валюжинич К. К. Отчет заведующего раскопками в Херсонесе за 1893 г. // ОАК 1893 г., Спб., 1895. — С. 4; Косцюшко-Валюжинич К. К. Отчет заведующего раскопками в Херсонесе за 1897 г. // ОАК 1897 г., Спб., 1899. — С. 127. — Рис. 246. Негатека ДХЗ. — № 514. — Склеп 2139.

³ Плетнева С. А. От кочевий к городам // МИА. — 1967. — № 142. — С. 141. — Рис. 36.

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

АО	— Археологические открытия
АП УРСР	— Археологічні лам'ятки УРСР
АИЧПЕ	— Ассоциация по изучению четвертичного периода Европы
АН МССР	— Академия наук Молдавской ССР
АСГЭ	— Археологический сборник Государственного Эрмитажа
БГУ	— Белорусский государственный университет
ВАУ	— Вопросы археологии Урала
ВДИ	— Вестник древней истории
ВССА	— Вопросы скифо-сарматской археологии
ВУАК	— Всеукраїнський археологічний комітет
ДАН УССР	— Доклады Академии наук УССР
ДХЗ	— Державний Херсонеський заповідник
ИА АН УССР	— Институт археологии АН УССР
ИТУАК	— Известия Таврической ученой архивной комиссии
КСИА АН СССР	— Краткие сообщения Института археологии АН СССР
КСИА АН УССР	— Краткие сообщения Института археологии АН УССР
КСИИМК	— Краткие сообщения Института истории материальной культуры
КСИЭ АН СССР	— Краткие сообщения Института этнографии АН СССР
ЛГУ	— Ленинградский государственный университет
МАСП	— Материалы по истории Северного Причерноморья
МГУ	— Московский государственный университет
МИА	— Материалы и исследования по археологии АН СССР
НА ИА АН УРСР	— Науковий архів Інституту археології АН УРСР
ОАК	— Отчет археологической комиссии
СА	— Советская археология
САИ	— Свод археологических источников
СЭ	— Советская этнография
УБЖ	— Український ботанічний журнал
ХАМ	— Хроніка археології та мистецтва

ЗМІСТ

Статті

Кудрявецьва О. М. Про формування поняття «археологічна культура»	1
Яневич О. О. Етапи розвитку культури Кукрек в Криму	7
Чміхов М. О. Датування пам'яток мистецтва Передньої Азії III—I тис. до н. е. на основі символів Зодіаку	18
Тітов В. С. Спільні радянсько-угорські дослідження пам'яток археології	34
Паньков С. В. Металургія заліза в лісній та лісостеповій зонах Східної Європи в I тис. до н. е.	44
Кубишев А. І., Покляцький О. В., Симоненко О. В. Про взаємовідносини сарматів з населенням зарубинецької культури	56

Публікації та повідомлення

Залізняк Л. Л., Балакін С. О., Охріменко Г. В. Неолітичні поселення Корма I та Крушники на Житомирщині	64
Ляшко С. М. Нові матеріали про культ бика в епоху ранньої бронзи	73
Ольговський С. Я. Бронзовий казан з Реп'яховатої могили з Черкащини	78
Сухобоков О. В., Моця О. П. Давньоруські пам'ятки поблизу хутора Зелений Гай Сумської області	83
Покас П. М. До антропології середньовічного населення басейну р. Пісель	94

Охорона археологічних пам'яток

Зубар В. М., Рижов С. Г., Шевченко О. В. Охоронні розкопки західного некрополя Херсонеса	100
Список скорочень	103

СОДЕРЖАНИЕ

Статьи

<i>Кудрявцева О. М.</i> О формировании понятия «археологическая культура»	1
<i>Яневич А. А.</i> Этапы развития культуры Кукрек в Крыму	7
<i>Чмыхов Н. А.</i> Датировка памятников искусства Передней Азии III—I тыс. до н. э. на основе символов Зодиака	18
<i>Титов В. С.</i> Совместные советско-венгерские исследования памятников археологии	34
<i>Паньков С. В.</i> Металлургия железа в лесной и лесостепной зонах Восточной Европы в I тыс. до н. э.	44
<i>Кубышев А. И., Покляцкий О. В., Симоненко А. В.</i> О взаимоотношениях сарматов с населением зарубинецкой культуры	56

Публикации и сообщения

<i>Зализняк Л. Л., Балакин С. А., Охрименко Г. В.</i> Неолитические поселения Корнила I и Крушники на Житомирщине	64
<i>Ляшко С. Н.</i> Новые материалы о культе быка в эпоху ранней бронзы	73
<i>Ольговский С. Я.</i> Бронзовый котел из Репяховатой могилы из Черкасщины . .	78
<i>Сухобоков О. В., Моця А. П.</i> Древнерусские памятники вблизи хутора Зеленый Гай Сумской области	83
<i>Покас П. М.</i> К антропологии средневекового населения бассейна р. Псел	94

Охрана археологических памятников

<i>Зубарь В. М., Рыжов С. Г., Шевченко А. В.</i> Охранные раскопки западного некрополя Херсонеса	100
Список сокращений	103

«НАУКОВА ДУМКА»

Археологія. — 1987. — Вип. 58, 1—106.